

॥ श्रीकुमारसंभवम् ॥

मूल्यं सार्धं रूप्यकः ।

A. or.
2663 4°

7/6

q-

Kalidasa

THE
KUMÂRASAMBHAVA
OF
KÂLIDÂSA

WITH
The Commentary (1-8 Sargas) of Mallinâtha.

EDITED
with various readings
BY
KÂSHÎNÂTHA PÂNDURANGA PARABA

PRINTED AND PUBLISHED
BY
THE PROPRIETOR
OF
THE NIRNAYA-SÂGARA PRESS.
BOMBAY.

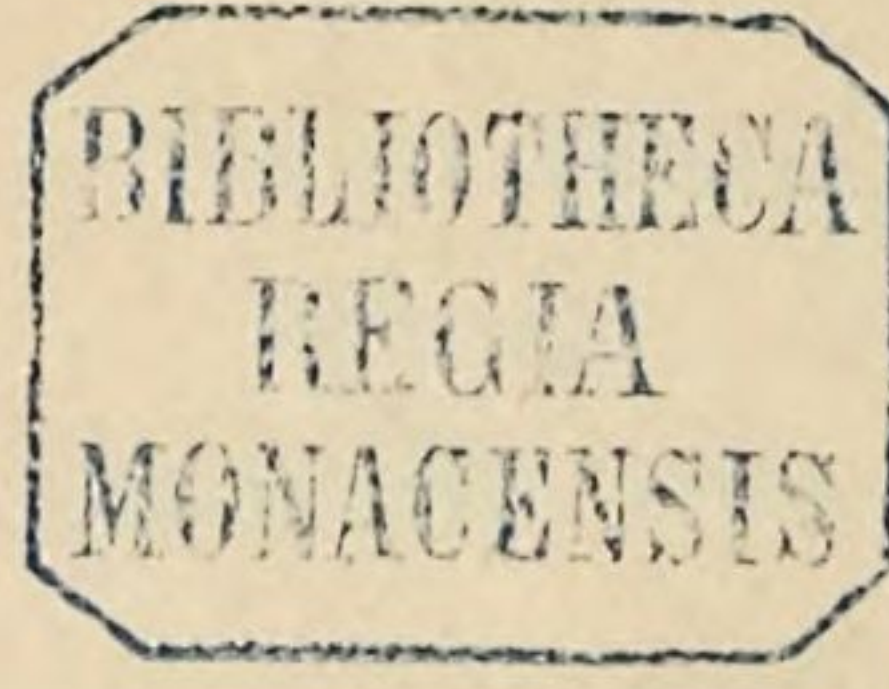
—
1879.
—

Price 1½ Rupee.

THE
KURĀṢA MBHĀVA
BY
KĀṢĪDASA

WITH
THE COMMENTARY (1-2) OF MĀHĀRISHI

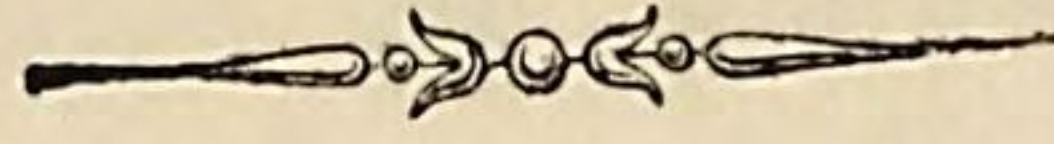

महाकविश्रीकालिदासविरचितं

कुमारसंभवम् ।

अष्टमसर्गावधि मल्लिनाथकृतसंजीविनीसमेतम् ।

काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परब

इत्यनेन

पाठान्तरैः संयोज्य संशोधितम् ।

तच्च

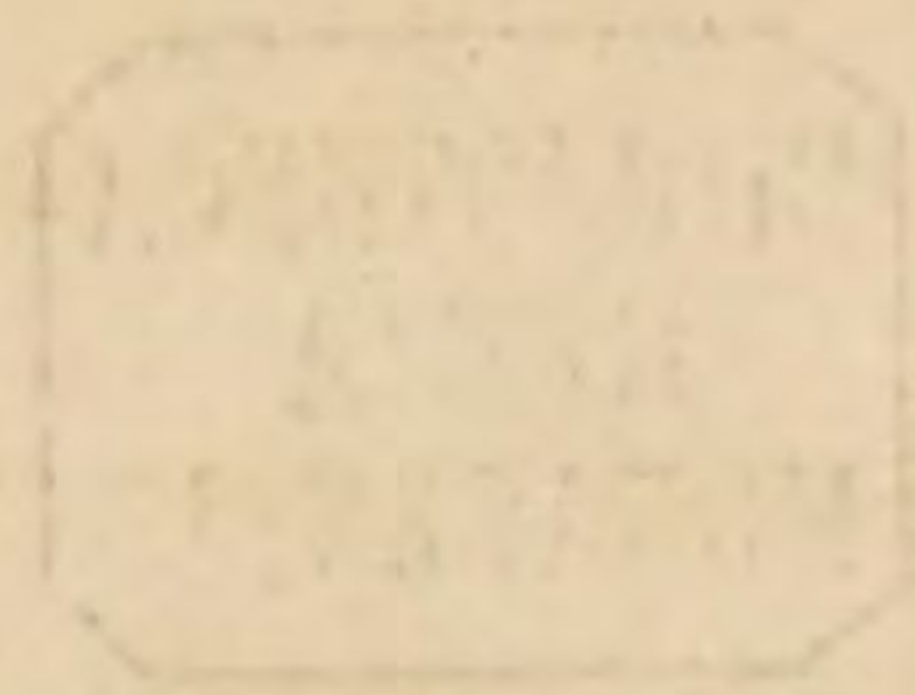
शाके १८०० वत्सरे

मुम्बय्यां

निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपतिना

मुद्रितम् ।

मूल्यं सार्धं रूप्यकः ।

संस्कृत-विश्व-विद्यालय-मुंबई

संस्कृत-विश्व-विद्यालय-मुंबई

संस्कृत-विश्व-विद्यालय-मुंबई

संस्कृत-विश्व-विद्यालय-मुंबई

संस्कृत

संस्कृत-विश्व-विद्यालय-मुंबई

संस्कृत

संस्कृत-विश्व-विद्यालय-मुंबई

संस्कृत

संस्कृत-विश्व-विद्यालय-मुंबई

संस्कृत

संस्कृत-विश्व-विद्यालय-मुंबई

॥ श्रीः ॥

॥ कुमारसंभवम् ॥

। संजीविन्या समेतम् ।

। प्रथमः सर्गः ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।

सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये ॥

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।

तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥

शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।

करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्च्छिता ।

एषा संजीविनी व्याख्या तामद्योज्जीवयिष्यति ॥

तत्रभवान्कालिदासः कुमारसंभवं काव्यं चिकीर्षुः “आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्” इति शास्त्रात्काव्यादौ वक्ष्यमाणार्थानुगुणं वस्तु निर्दिशति—

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।

पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥

उत्तरस्यां दिशि । अनेनास्य देवभूमित्वं सूच्यते । देवतात्माधिष्ठाता यस्य सः । एतेनास्य वक्ष्यमाणमेनकापरिणयपार्वतीजननादिचेतनव्यवहारयोग्यत्वसिद्धिः । हिमस्यालयः स्थानमिति हिमालयो नाम हिमालय इति प्रसिद्धः । अधिको राजाधिराजः ॥ “राजाहःसखिभ्यष्टुच्” (५ । ४ । ९१) ॥ न गच्छन्तीति नगा अचलास्तेषामधिराजो नगाधिराजोऽस्ति । कथंभूतः । “पूर्वापरौ प्राच्यपश्चिमौ तोय-

निधी"समुद्रौ"वगाह्य"प्रविश्य"। अतएव "पृथिव्या"भूमेर्मानं हस्तादिना परिच्छेदः ॥ भावे ल्युट् ॥ तस्य "दण्डः"। यद्वा मीयतेऽनेनेति"मानम्" ॥ करणे ल्युट् ॥ स चासौ दण्डश्च स इव स्थितः । आयामपरिच्छेदकदण्ड इव स्थित इत्यर्थः । पूर्वापरसागरा-वगाहित्वं चास्य हिमालयस्यास्त्येव । उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—“कैलासो हिमवांश्चैव दक्षिणे वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तरूपस्थितौ” ॥ अत्र हिमाचलस्योभया-ब्धिव्याप्तिसाम्यान्मानदण्डत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालंकारः । “प्रकृतेऽप्रकृतगुणक्रिया-दिसंबन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृतस्य संभावनमुत्प्रेक्षा” इत्यलंकारसर्वस्वकारः ॥ अस्मि-न्सर्गे प्रायेण वृत्तमुपजातिः । कचिदिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे च । तल्लक्षणं तु—“स्यादिन्द्र-वज्रा यदि तौ जगौ गः” । “उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ” । “अनन्तरोदीरितलक्ष्म-भाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः” इति ॥

इतःपरं षोडशभिः श्लोकैर्हिमाद्रिं वर्णयति । तत्र नगाधिराजत्वं निर्वोदुमाह—

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।

भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥ २ ॥

सर्वे च ते शैलाश्च सर्वशैलाः ॥ “पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधि-करणेन” (२ । १ । ४९) इति समासः ॥ यं हिमालयं वत्सं परिकल्प्य विधाय दोहदक्षे दोहनसमर्थे मेरौ दोग्धरि स्थिते सति ॥ “यस्य च भावेन भावलक्षणम्” (२ । ३ । ३७) इति सप्तमी ॥ पृथूपदिष्टां पृथुना वैष्णवेनोपदिष्टामीदृक्तया प्रद-र्शितां धरित्रीम् । गोरूपधरामिति शेषः । “गौर्भूत्वा तु वसुंधरा” इति विष्णुपु-राणात् ॥ “अकथितं च” (१ । ४ । ५१) इति कर्मत्वम् ॥ भास्वन्ति च भास्व-त्यश्च “भास्वन्ति” द्युतिमन्ति । ओषधिविशेषणं चैतत् ॥ “नपुंसकमनपुंसकेन—” (१ । २ । ६९) इत्यादिना नपुंसकैकशेषः ॥ रत्नानि मणीजातिश्रेष्ठवस्तूनि च । “रत्नं श्रेष्ठे मणावपि” इति विश्वः ॥ “जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते” इति यादवः ॥ महौषधीश्च संजीवनीप्रभृतीश्च । क्षीरत्वेन परिणता इति शेषः । “ताः क्षीरपरिणामिनीः” इति विष्णुपुराणात् ॥ दुदुहुः ॥ “दुहियाचि—” इत्या-दिना द्विकर्मकत्वम् ॥ अत्र प्रयोजकत्वेऽपि शैलानां “पञ्चभिर्हलैः कर्षति ग्रामं ग्रामणीः” इतिवत्तत्समर्थाचरणात्कर्तृत्वेन व्यपदेशः । दुहेः स्वरितेत्वेऽप्यकर्त्रभिप्रा-यविवक्षायां परस्मैपदम् । अत्रार्थे प्रमाणम्—“गौर्भूमिरचलाः सर्वे कर्तारोऽत्र पयांसि च । ओषध्यश्चैव भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च । वत्सश्च हिमवानासीदोग्धा मेरु-र्महागिरिः” इति ॥ एतेन वत्सस्य मातुः प्रेमास्पदत्वादस्य सारग्राहित्वं गम्यते ।

तथा चास्य नगस्य रत्नविशेषभोक्तृत्वान्नगाधिराजत्वं युक्तमिति भावः ॥ अत्र हिमवद्वर्णनस्य प्रकृतत्वात्तद्गतौषधिरत्नानां द्वयानामपि प्रकृतत्वात्तेषां दोहनक्रियारूप-
समानधर्मसंबन्धादौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्राकरणिकविषयस्तुल्ययोगिता नामालं-
कारः । तदुक्तम्—“प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा-
मता तुल्ययोगिता” ॥ न चात्र रूपकपरिणामाद्यलंकारशङ्का कार्या तेषामारोपहेतुत्वा-
त् । हिमहेमाचलादिषु वत्सत्वदोग्धृत्वादीनामागमसिद्धत्वेनानारोप्यमाणत्वादिति ॥

ननु हिमदोषदूषितस्य तस्यात्यन्तमनभिगम्यत्वाच्छ्रुत्रिण इव सर्वमपि सौभाग्यं
विफलमित्याशङ्क्याह—

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥३॥

प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । अनन्तानामपरिमितानां रत्नानां श्रेष्ठवस्तूनां
प्रभवस्य यस्य हिमाद्रेर्हिमम् ॥ कर्तुं ॥ सुभगस्य भावः सौभाग्यम् ॥ “हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपद-
स्य च” (७ । ३ । १९) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ तद्विलुम्पतीति सौभाग्यविलोपि सौन्दर्यवि-
घातकं न जातं नाभूत् । तथा हि । एको दोषो गुणसंनिपाते इन्दोः किरणेष्वङ्क इव
निमज्जति । अन्तर्लीयत इत्यर्थः । न हि स्वल्पो दोषोऽमितगुणाभिभावक एव किंतु
कश्चिदिन्दुकलङ्कादिवहुणैरभिभूयते । अन्यथा सर्वरम्यवस्तुहानिप्रसङ्गादिति भावः ।
अत्रोपमानुप्राणितोऽर्थान्तरन्यासालंकारः । तल्लक्षणं तु—“ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो
वस्तु प्रस्तुत्य किंचन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः” इति दण्डी ॥

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्विभर्ति ।

बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

किंचेति चकारार्थः । यो हिमाद्रिप्सरसां विभ्रममण्डनानि विलासालंकरणानि ।
अथवा विभ्रमो विपरीतन्यासः । “विभ्रमस्त्वरयाकाले भूषास्थानविपर्यये” इति
दशरूपकात् ॥ तेन मण्डनानि तेषां संपादयित्रीम् । एतद्धातुरागदर्शिन्योऽप्सरसः सं-
ध्याभ्रमेण प्रसाधनाय त्वरयन्तीति भावः ॥ तथात्वे भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते ॥
“कर्तृकर्मणोः कृति” (२ । ३ । ६५) इति कर्मणि षष्ठी ॥ वारिणां वाहका ब-
लाहकाः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ तेषां छेदेषु खण्डेषु विभक्तः संक्रमितो रागो
यया ताम् । एतेनाद्रेरभ्रंकषत्वं गम्यते ॥ इदं विशेषणद्वयं संध्यायामपि योज्यम् ॥
धातवः सिन्दूरगैरिकादयोऽस्य सन्तीति धातुमान् ॥ नित्ययोगे मतुप् ॥ तस्य भावो
धातुमत्ता ताम् ॥ धातुयोगित्वमिति संबन्धोऽपि वाच्यार्थः ॥ “समासकृत्तद्धितेषु संबन्धा-

भिधानं भावप्रत्ययेन” इति वचनात् । लक्षणया नित्यानुषङ्गिकधातुमित्यर्थः ॥ “अ-
कालसंध्यामिवानियतकालप्राप्तसंध्यामिव शिखरैर्विभर्ति धत्ते ॥ अत्र संध्याशब्दस्य
जातिवाचित्वाज्जात्युत्प्रेक्षा ॥

आमेखलं संचरतां घनानां छायामधःसानुगतां निषेव्य ।

उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥५॥

सिद्धा अणिमादिसिद्धा देवयोनिविशेषाश्च ॥ “पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी
देवयोनयः” इत्यमरः ॥ आ मेखलाभ्य आमेखलं नितम्बपर्यन्तम् ॥ “मेखला
खण्डबन्धे स्यात्काञ्चीशैलनितम्बयोः” इति विश्वः ॥ “आङ् मर्यादाभिविध्योः”
(२ । १ । १३) इत्यव्ययीभावः ॥ संचरतां घनानां मेघानामधःसानूनि मेघमण्ड-
लादधस्तटानि गतां प्राप्ताम् ॥ “द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः”
(२ । १ । २४) इति समासः ॥ छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रति-
बिम्बमनातपः” इत्यमरः ॥ निषेव्य वृष्टिभिरुद्वेजिताः केशिताः सन्तः ॥ “उद्वेगास्तिमिते
केशे भये मन्थरगामिनि” इति शब्दार्णवः ॥ यस्य हिमाद्रेरातपवन्ति सातपानि
शृङ्गाण्याश्रयन्ते । आश्रित्य स्थिता इत्यर्थः । अतिमेघमण्डलमस्यौन्नत्यमिति भावः ॥

पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम् ।

विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥६॥

यस्मिन्नद्रौ किरातास्तुषारस्रुतिभिर्हिमनिस्यन्दैर्धौतं क्षालितं रक्तं शोणितं यस्य
तत्तथोक्तम् । अतो दुर्ग्रहमिति भावः । हता द्विपा गजा यैस्तेषां हतद्विपानां केसरिणां
सिंहानां पदं पादप्रक्षेपस्थानमदृष्ट्वापि नखरन्ध्रैर्नखद्रोणिभिर्मुक्तैर्मुक्ताफलैर्मार्गं विद-
न्ति जानन्ति । अत्र व्याधाः सिंहघातिनो गजेन्द्राश्च मुक्ताकरा इति भावः ॥ “करी-
न्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां
तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि” ॥

न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरविन्दुशोणाः ।

व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥ ७ ॥

यत्र हिमाद्रौ धातुरसेन सिन्दूरादिद्रवेण ॥ “शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे
द्रवे रसः” इत्यमरः ॥ न्यस्ताक्षरा लिखितवर्णा अतएव कुञ्जरस्य ये विन्दवः काये
वयोविशेषभाविनः पद्मकाख्याः ॥ “पद्मकं विन्दुजालकम्” इत्यमरः ॥ त इव
शोणा रक्तवर्णाः । लिखितभागेष्विति शेषः । भूर्जत्वचो भुजपत्रवल्कलानि ॥ “भू-

जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वक्चर्मिका अपि' इति यादवः ॥ विद्याधरसुन्दरीणाम् । लिख्यन्ते येषु ते लेखाः पत्रिकाः । अनङ्गस्य लेखास्तेषां क्रियया । कामव्यञ्जकलेखकरणेनेत्यर्थः । उपयोगमुपकारं व्रजन्ति । दिव्याङ्गनाविहारयोग्योऽयं शैल इति भावः ॥

यः पूरयन्कीचकरन्ध्रभागान्दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।

उद्भास्यतामिच्छति किंनराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥८॥

यो हिमाद्रिः । दरी गुहा सैव मुखं तस्मादुत्थेनोत्पन्नेन ॥ “आतश्चोपसर्गे ” (३ । १ । १३६) इति कप्रत्ययः ॥ समीरणेन वायुना कीचका वेणुविशेषाः ॥ “वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ” इत्यमरः ॥ तेषां रन्ध्रभागाञ्छिद्रप्रदेशान्पूरयन्धमयन् । वांशिकोऽपि वंशरन्ध्राणि मुखमारुतेन पूरयतीति प्रसिद्धिः । उद्भास्यतां देवयोनित्वादुच्चैर्गान्धारग्रामेण गानं करिष्यताम् ॥ उक्तं च नारदेन—“षड्भुजमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं स लभ्यो देवयोनिभिः ” इति ॥ किंनराणां देवगायकानां तानप्रदायित्वम् । तानो नाम स्वरान्तरप्रवर्तको रागस्थितिप्रवृत्त्यादिहेतुरंशापरनामा वंशवाद्यसाध्यः प्रधानभूतः स्वरविशेषः ॥ “तानस्त्वंशस्वरो मतः ” इत्यभिनवगुप्तः ॥ “गाता यं यं स्वरं गच्छेत्तं तं वंशेन तानयेत्” इति भरतः ॥ तत्प्रदानशीलत्वं तानप्रदायित्वं वांशिकत्वमुपगन्तुमिच्छतीवेत्युत्प्रेक्षा । सा च दरीमुखोत्थेनेत्येकदेशविवर्तिरूपकोज्जीविता मुखसाध्यत्वात्तानप्रदायित्वस्य । यत्रावयवरूपणादवयविरूपणं गम्यते तदेकदेशविवर्ति रूपकम् । गम्यते चात्रावयविनः पुंसो रूपणं यच्छब्दनिर्दिष्टे हिमाद्रावित्यलं बहुना ॥

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।

यत्र स्नुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ९ ॥

यत्र हिमाद्रौ करिभिर्गजैः कपोलकण्डूर्गण्डस्थलकण्डूर्विनेतुमपनेतुं विघट्टितानां घर्षितानां सरलद्रुमाणां संबन्धिन्याः स्नुतानि करिकपोलघर्षणात्क्षरितानि क्षीराणि येषां तेषां भावस्तत्ता तया हेतुना प्रसूत उत्पन्नो गन्धः सानूनि सुरभीकरोति ॥ एतेनास्य गजाकरत्वं गम्यते । तथा च गजायुर्वेदे—“ हिमवद्विन्ध्यमलया गजानां प्रभवा नगाः ” इति ॥

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १० ॥

यत्र हिमाद्रौ रजन्यां दर्यः कन्दरा एव गृहास्तेषामुत्सङ्गेष्वभ्यन्तरेषु निषक्ताः संक्रा-

न्ता भासो यासां ता ओषधयस्तृणज्योतींषि ॥ “अग्नावोषधीषु च तेजो निधाय रवि-
रस्तं याति” इत्यागमः ॥ वनितानां सखायो वनितासखाः ॥ “राजाहःसखिभ्यष्टृच्” ॥
(५ । ४ । ९१) ॥ तेषाम् । रममाणानामित्यर्थः । वने चरन्तीति वनेचराः किराताः ॥
“चरेष्टृः” (३ । २ । १६) इति टप्रत्ययः । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (६ । ३ ।
१४) इत्यलुक् ॥ तेषां वनेचराणाम् ॥ अतैलपूराः । अनपेक्षिततैलसेका इत्यर्थः ।
सुरते सुरतकर्मणि प्रदीपा भवन्ति ॥ अत्रौषधीष्वारोप्यमाणस्य प्रदीपत्वस्य प्रकृतसुर-
तोपयोगित्वात्परिणामालंकारः । तदुक्तम्—“आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परि-
णामः” इति । तथा प्रदीपकारणतैलपूरणनिषेधादकारणकार्योत्पत्तिलक्षणा विभा-
वना चेत्युभयोः संसृष्टिः ॥

उद्वेजयत्यङ्गुलिपाष्णिर्भागान्मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।

न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ता भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥

यत्र हिमाद्रौ । शिलीभूतं घनीभूतं हिमं यत्र तस्मिन् । अतएवाङ्गुलीनां पाष्णीनां
च भागान्प्रदेशानुद्वेजयत्यतिशैत्यात्क्लेशयत्यपि मार्गे । श्रोणयश्च पयोधराश्च श्रोणिप-
योधरम् । दुर्वहेण दुर्धरेण श्रोणिपयोधरेणार्त्ताः पीडिताः ॥ आङ्पूर्वादृच्छतेः क्तः ॥
“उपसर्गादिति धातौ” (६ । १ । ९१) इति वृद्धिः ॥ अश्वानां मुखानीव मुखानि
यासां ता अश्वमुख्यः किंनरस्त्रियः ॥ उष्ट्रमुखवत्समासः ॥ “स्यात्किंनरः किंपुरुषस्तु-
रंगवदनो मयुः” इत्यमरः ॥ मन्दां मन्थरां गतिं न भिन्दन्ति । न त्यजन्तीत्यर्थः ॥
पादपीडाकरेऽप्यतिभारभङ्गुरशरीरतया न शीघ्रं गन्तुं शक्यत इति भावः ॥

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥ १२ ॥

यो हिमाद्रिर्दिवा दिवसे भीतं भयाविष्टमिव । उलूकमिवेति च ध्वनिः । गुहासु
लीनमन्धकारं ध्वान्तम् । दिवा दिनं करोतीति दिवाकरस्तस्मादिवाकरात् ॥ “दिवावि-
भानिशाप्रभाभास्कार—” (३ । २ । २१) इत्यादिना टप्रत्ययः । “भीत्रार्थानां भयहेतुः”
(१ । ४ । २५) इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ॥ रक्षति त्रायते ॥ ननु क्षुद्रसंरक्षणमनर्हमि-
त्याशङ्क्याह—क्षुद्र इति ॥ उच्चैःशिरसामुन्नतानां शरणं प्रपन्ने शरणागते क्षुद्रे नीचेऽपि
सति सज्जन इव नूनं ममत्वं ममायमित्यभिमानः । अस्तीति शेषः ॥ ममशब्दात्त्वप्रत्ययः ॥
अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥

लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैरितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।

यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः ॥ १३ ॥

चमर्यो मृगीविशेषा इतस्ततो लाङ्गूलानि बालधयः ॥ “ पुच्छोऽस्त्री लोमलाङ्गुले बालहस्तश्च बालधिः ” इत्यमरः ॥ तेषां विक्षेपैर्विधूननैर्विसर्पिण्यो विसृमराः शोभाः कान्तयो येषां तैश्चन्द्रमरीचिभिरिव गौरैः शुभ्रैः ॥ “ गौरः करीरे सिद्धार्थे शुक्ले पी-तेऽरुणेऽपि च ” इति यादवः ॥ “ उपमानानि सामान्यवचनैः ” (२ । १ । ५५) इति समासः ॥ बालव्यजनैश्चामरैर्यस्य हिमाद्रौ गिरिराजशब्दं गिरिराज इति संज्ञामर्थयुक्त-मभिधेयवन्तं कुर्वन्ति । राजानो हि छत्रचामरादिचिन्हिता इति भावः ॥

यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां यदृच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ।

दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥

यत्र हिमाद्रौ । अंशुकाक्षेपेण वस्त्रापहरणेन विलज्जितानां किंपुरुषाङ्गनानां किं-नरस्त्रीणां यदृच्छया दैवगत्या दरीगृहद्वारेषु विलम्बिबिम्बा लम्बमानमण्डला जल-दास्तिरस्करिण्यो जवनिका भवन्ति ॥ “ प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ” इत्यमरः ॥ “ तिरसोऽन्यतरस्याम् ” (८ । ३ । ४२) इति सत्वम् ॥ अत्र ज-लदेष्वारोप्यमाणस्य तिरस्करिणीत्वस्य प्रकृतोपयोगित्वात्परिणामालंकारः ॥

भागीरथीनिर्झरशीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।

यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः ॥ १५ ॥

भागीरथीनिर्झरशीकराणां गङ्गाप्रवाहपाथः कणानाम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वोढा प्रापकः ॥ वहेस्तृच् ॥ मुहुः पुनःपुनः सद्यो वा ॥ “ पौनःपुन्ये भृशार्थे च सद्यो वा स्यान्मुहुःपदम् ” इति वैजयन्ती ॥ कम्पिता देवदारवो येन स तथोक्तः । भि-न्नानि विश्लेषितानि शिखण्डिनां बर्हाणि गतिलाघवार्थं किरातकटिबद्धानि येन स तथोक्तः । क्रमाद्विशेषणत्रयेण शैत्यसौरभ्यमान्वान्युक्तानि । यस्य हिमाद्रौ वायुः । अन्विष्टमृगैर्मार्गितमृगैः । श्रान्तैरिति भावः ॥ “ अन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ” इत्यमरः ॥ किरातैरासेव्यते ॥

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान्परिवर्तमानः ।

पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥ १६ ॥

१३. चन्द्रमरीचिगौरैः—चान्द्रमरीचिगौरैः ।

१४. दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बाः—दरीगृहद्वारि विलम्बिबिम्बाः ।

१६. सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाणि—सप्तर्षिहस्ताचरितावशेषाणि ।

सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः ॥ “ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ” (२ । १ । ५०) इति समासः ॥ तेषां हस्तैरवचितेभ्यो लूनेभ्योऽवशेषाण्यवशिष्टानि ॥ “ शेषोऽप्रधाने संतापे त्रिष्वन्यत्रोपयुज्यते ” इति केशवः ॥ कर्मण्यण्प्रत्ययः ॥ अनेन पद्मानां सा-
फल्यं सूचितम् । यस्य हिमाद्रेः । रोहन्तीति रुहाणि ॥ “ इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः ” (३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः ॥ अग्र उपरि यानि सरांसि तेषु रुहाणि पद्मान्यधः परिवर्तमानो भ्रमन्विवस्वान्सूर्य ऊर्ध्वमुखैर्मयूखैः प्रबोधयति विकासयति । न क-
दाचिदधोमुखैरतिमार्तण्डमण्डलत्वादग्रभूमेरिति भावः । सप्तर्षिमण्डलं ध्रुवादप्यूर्ध्व-
मिति ज्योतिषिकाः । अतस्तेषामग्रसरोरुहभागित्वं युक्तम् ॥

यज्ञाङ्गयोनिस्त्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।

प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥

यस्य हिमाद्रेर्यज्ञाङ्गानां यज्ञसाधनानां सोमलतादीनां योनिः प्रभवस्तस्य भा-
वस्तत्त्वम् । “ यज्ञाङ्गार्थं मया सृष्टो हिमवानचलेश्वरः ” इति विष्णुपुराणात् ॥ धरि-
त्रीधरणक्षमं भूभारधरणयोग्यं सारं बलं च ॥ “ सारो बले स्थिरांशे च ” इत्यमरः ॥
अवेक्ष्य ज्ञात्वा प्रजापतिः स्वयमेव कल्पितो यज्ञभागो यस्मिंस्तत्तथोक्तम् ॥ “ सो-
मस्य राज्ञः कुलङ्ग इन्दोः शृङ्गी समुद्रस्य शिशुमारो हिमवतो हस्ती ” इति श्रुतेरिति
भावः । शैलानामाधिपत्यमधिपतित्वम् ॥ “ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ” (५ । १ ।
१२८) इति यक्प्रत्ययः ॥ अन्वतिष्ठत् । ददाति स्मेत्यर्थः ॥ उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—
“ शैलानां हिमवन्तं च नदीनां चैव सागरम् । गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं
विधिः ” इति ॥

संप्रति कथां प्रस्तौति—

स मानसीं मेरुसखः पितॄणां कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।

मेनां मुनीनामपि माननीयामात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥

मेरोः सखा मेरुसखः । बन्धुसंपन्न इति भावः । स्थितिज्ञो मर्यादाभिज्ञः । अनेन
श्रुतसंपत्तिः सूच्यते । स हिमवान्पितॄणां मानसीं मनःसंकल्पजन्यां मुनीनामपि
माननीयाम् । योगब्रह्मवादाभ्यां पूज्यामित्यर्थः । उक्तं च विष्णुपुराणे—“ तेभ्यः शु-
भास्पदं जज्ञे मेनका हरिणी तथा । ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे द्विज ”
इति ॥ आत्मानुरूपां कुलशीलसौन्दर्यादिभिः सदृशीं मेनां मेनकादेवीति नामवतीं
कन्यां कुलस्य स्थितये प्रतिष्ठायै विधिना यथाशास्त्रेणोपयेमे परिणीतवान् ॥

“ उपाद्यमः स्वकरणे ” (१ । ३ । ५६) इत्यात्मनेपदम् ॥ “ तेषां तु मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः । पत्नी हिमवतो यस्याः पुत्रो मैनाक उच्यते ” इति ब्रह्माण्डपुराणात् ॥

कालक्रमेणाथ तयोः प्रवृत्ते स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।

मनोरमं यौवनमुद्वहन्त्या गर्भोऽभवद्भूधरराजपत्न्याः ॥ १९ ॥

अथ कालक्रमेण । गच्छता कालेनेत्यर्थः । तयोर्मैनाकहिमवतोः स्वरूपयोग्ये सौन्दर्यानुगुणे । यद्वा रूप्यते निश्चीयतेऽनेनेति रूपं ज्ञानं तद्योग्ये । शास्त्रानुसारिणीत्यर्थः । सुरतप्रसङ्गे सुरतकर्मणि प्रवृत्ते सति मनोरमं यौवनमुद्वहन्त्या भूधरराजपत्न्या मेनकाया गर्भोऽभवत् ॥

असूत सा नागवधूपभोग्यं मैनाकमम्भोनिधिवद्धसख्यम् ।

क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्राववेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम् ॥ २० ॥

सा मेना नागवधूपभोग्यम् । नागकन्यापरिणेतारमित्यर्थः । अम्भोनिधिना वद्धसख्यं समुद्रकृतमैत्रीकम् । सख्यमूलं सूचयति—पक्षच्छिदि पक्षच्छेत्तरि ॥ “ सत्सूद्विषे—” (३ । २ । ६१) इत्यादिना किप्रत्ययः ॥ वृत्रशत्रौ क्रुद्धे कुपिते सत्यपि कुलिशक्षतानां वज्रप्रहाराणाम् ॥ संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥ जानातीति ज्ञः ॥ “ इगुपधज्ञा—” (३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः ॥ वेदनानां ज्ञः । अथवा वेदनां जानातीति वेदनाज्ञः ॥ “ आतोऽनुपसर्गे कः ” (३ । २ । ३) इति कप्रत्ययः ॥ “ उपपदमतिङ् ” (२ । २ । १९) इति समासः ॥ स न भवतीत्यवेदनाज्ञस्तम् । कुलिशक्षतवेदनानभिज्ञमित्यर्थः ॥ सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ पक्षच्छेदोद्यतशक्रात्राणाय शरणागमनमनयोः सख्यमूलमिति भावः । मैनाकं पुत्रमसूत । सर्वपर्वतपक्षच्छेदेऽप्ययमच्छिन्नपक्ष एवेति मैनाकस्योत्कर्षः । तादृक्पुत्रवत्त्वं हिमाद्रेरिति सार्थकं मैनाकस्य वर्णनम् ॥ “ पिता न ज्ञायते यस्या भ्राता यदि न विद्यते । नोपयच्छेत्तु तां कन्यां धर्मलोपभयात्सुधीः ” इत्यभ्रातृककन्यापरिणयनिषेधात्प्रकृते पार्वती भ्रातृमत्येवेति सूचनार्थं मैनाकवर्णनमिति तात्पर्यार्थः ॥

अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।

सती सती योगविसृष्टदेहा तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ॥ २१ ॥

अथ मैनाकजननानन्तरं दक्षस्य प्रजापतेः कन्या भवस्य महादेवस्य पूर्वपत्नी पूर्वभार्या सती पतिव्रता ॥ “ सती साध्वी पतिव्रता ” इत्यमरः ॥ सती नाम देवी पितुर्दक्षस्य ॥ कर्तरि षष्ठी ॥ अवमानेन स्वभर्त्रवज्ञया प्रयुक्ता प्रेरिता योगेन योगमार्गेण विसृष्टदेहा त्यक्तदेहा सती । जन्मने पुनरुद्भवाय तां शैलवधूं मेनकां प्रपेदे ॥

अत्र पुरा किल सती देवी दक्षाध्वरे तत्कृतां स्वभर्त्रवज्ञामसहमाना पितरं प्रसूं चो-
पेक्ष्य मत्कर्तव्यकार्यं त्वज्जामातैव करिष्यतीति निर्धार्य देवकार्याणि साधयितुं च
योगाग्निना स्वशरीरं ददाहेति पुरावृत्तकथानुसंधेया ॥

सा भूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।

सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायां नीताविवोत्साहगुणेन संपत् ॥ २२ ॥

भव्या कल्याणी सा सती भूधराणामधिपेन हिमवता समाधिमत्यां नियमवत्यां
तस्यां मेनकायां सम्यक्प्रयोगात्साध्वाचरणाद्धेतोरपरिक्षतायामभ्रष्टायां नीतावुत्सा-
हगुणेनोत्साहशक्त्या ॥ कर्त्रा ॥ संपदिवोदपाद्युत्पादिता ॥ उत्पद्यतेर्ण्यन्तात्कर्मणि
लुङ् ॥ “ चिण्भावकर्मणोः ” (३ । १ । ६६) इति चिण्प्रत्ययः । “ चिणो लुक् ”
(६ । ४ । १०४) इति तस्य लुक् ॥

दिग्पांशु०

प्रसन्नदिशुक्पांविविक्तवातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।

शरीरिणां स्थावरजंगमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥

प्रसन्ना निर्मला दिशो यस्मिंस्तत्प्रसन्नदिक् । पांशुविविक्ता रजोरहिता वाता यस्मि-
स्तत्तथोक्तम् । शङ्खस्य स्वनात्स्वनस्य वानन्तरं पुष्पवृष्टिर्यस्मिंस्तत्तथोक्तं तस्याः
पार्वत्या जन्मदिनम् । स्थितिशीलाः स्थावराः शैलवृक्षादयः ॥ “ स्थेशभासपिसकसो
वरच् ” (३ । २ । १७५) इति वरच्प्रत्ययः ॥ जंगम्यन्ते भृशं गच्छन्तीति जं-
गमा देवतिर्यङ्मनुष्यादयः । स्थावराश्च जंगमाश्च तेषां द्वयानामपि शरीरिणां सुखाया-
नन्दाय बभूव ॥

तया दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे ।

विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

स्फुरत्प्रभामण्डलया तया दुहित्रा सवित्री जनयित्री ॥ “ स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जुदि-
तो वा ” (७ । २ । ४४) इतीडागमः ॥ विदूरस्याद्रेः प्रान्तभूमिर्विदूरभूमिः ॥
“ अविदूरे विदूरस्य गिरेरुत्तुङ्गरोधसः । काकतालीयसीमान्ते मणीनामाकरो भ-
वेत् ” इति बुद्धः ॥ नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकया रत्नाङ्कुरेणेव सुतरां च-
कासे रराज ॥

२३. शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि— तूर्यस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।

२४. सवित्री— धरित्री । विदूरभूमिः— वैदूर्यभूमिः । नवमेघशब्दात्— नवमेघनादात् ।

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।

पुपोष लावण्यमयान्विशेषाञ्ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि २५

लब्ध उदयो यया सा लब्धोदया । उत्पन्नेत्यर्थः । अभ्युदितेत्यन्यत्र । दिने दिने प्रतिदिनम् ॥ “ नित्यवीप्सयोः ” (८ । १ । ४) इति वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ परिवर्धमाना । उभयत्र समानमेतत् । सा बाला । चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी लेखेव लावण्यमयान्कान्तिविशेषप्रचुरान् ॥ “ मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ” इति भूपालः ॥ विशेषानवयवान् ॥ “ विशेषोऽवयवे व्यक्तौ ” इत्युत्पलमालायाम् ॥ ज्योत्स्नायामन्तरमन्तर्धानं येषां तानि ज्योत्स्नान्तराणि ज्योत्स्नयान्तर्हितानि । तन्मयानीति यावत् । अन्याः कलाः कलान्तराणीव ॥ सुप्सुपेति समासः ॥ “ स्थानात्मीयान्यतादर्थ्यरन्धान्तर्धिषु चान्तरम् ” इति शाश्वतः ॥ पुपोषोपचितवती ॥ इयं वाक्योपमेत्याह दण्डी । तल्लक्षणं तु—“ वाक्यार्थे नैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते । एकानेकेवशब्दत्वात्सा तु वाक्योपमा द्विधा ” ॥

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।

उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम २६

बन्धुप्रियां तां बालां बन्धुजनः पित्रादिः । अभिजनादागतेनाभिजनेन । पित्रादिपूर्वसंबन्धोपाधिकेनेत्यर्थः ॥ “ अभिजनाः पूर्वबान्धवाः ” इति काशिका ॥ नाम्ना । पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती ॥ “ तस्यापत्यम् ” (४ । १ । ९२) इत्यण्प्रत्ययः ॥ इति जुहावाहूतवान् ॥ हयतेर्लिटि रूपम् ॥ पर्वतजन्यत्वोपाधिना पार्वतीति नाम्ना प्रसिद्धिरिति भावः । पश्चादभिजननामप्रवृत्त्यनन्तरं मात्रा जनन्या ॥ उ इति संबोधने ॥ “ उ इति वितर्कसंबोधनपादपूरणेषु ” इति गणव्याख्याने ॥ माशब्दो निषेधे ॥ उ हे वत्से मा मा कुर्वित्येवंरूपेण । तपसस्तपश्चर्यायाः ॥ “ वारणार्थानामीप्सितः ” (१ । ४ । २७) इत्यपादानत्वात्पश्चमी ॥ निषिद्धा निवारिता सती सुमुखी सा बालोमेत्याख्यां नामधेयमुमाख्यां जगाम ॥

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।

अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते दिरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥ २७ ॥

पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः ॥ “ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ” (१ । २ । ६८) इत्येकशेषः ॥ तेऽस्य सन्तीति पुत्रवान् ॥ भूमार्थे मतुप् ॥ तस्य पुत्रवतोऽपि बहुपत्यस्यापीत्यर्थः । महीभृतो हिमाद्रेर्दृष्टिश्चक्षुस्तस्मिन्नपत्ये तोके ॥ “ अपत्यं तोकं

तयोः समे” इत्यमरः ॥ तस्यां पार्वत्यामित्यर्थः । तृप्तिं न जगाम । तथा हि । अनन्त-
पुष्पस्य नानाविधकुसुमस्यापि मधोर्वसन्तस्य संबन्धिनी द्विरेफमाला भृङ्गपङ्क्तिश्चूतस्य
विकारे चूते चूतकुसुमे ॥ “ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ” (४ । ३ । १३५)
इति विकारार्थोत्पन्नस्याणप्रत्ययस्य लुक्प्रकरणे “ पुष्पमूलेषु बहुलम् ” इति पठना-
ल्लुक् ॥ सविशेषः सातिशयः सङ्गो यस्याः सा तथोक्ता । अत्यन्तासक्तेत्यर्थः ॥

प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।

संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पूतश्च विभूषितश्च ॥२८॥

प्रभामहत्या प्रकाशाधिकया शिखया ज्वालया दीप इव ॥ शिखादीपयोरवय-
वावयविभावाद्भेदेन व्यपदेशः ॥ त्रयो मार्गा यस्यास्तया त्रिमार्गया मन्दाकिन्या ।
तृतीया द्यौर्लोक इति त्रिदिवः स्वर्गः ॥ वृत्तिविषये त्रिशब्दस्य त्रिभागवत्पूरणार्थ-
त्वम् । पृषोदरादित्वादिविशब्दादकारागमः । पुस्त्वं लोकात् । दीव्यतेर्घञर्थे कविधानं
दीव्यन्त्यत्र जना इति दिवं इति क्षीरस्वामी ॥ तस्य मार्ग इव । संस्कारो व्याकरण-
जन्या शुद्धिः तद्वत्या गिरा वाचा । “ भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ” इति श्रुते-
रिति भावः ॥ मनस ईषा मनीषा सास्यास्तीति मनीषी विद्वानिव ॥ शकन्ध्वादि-
त्वात्साधुः ॥ तया पार्वत्या स हिमवान्पूतः शोधितश्च विभूषितश्च ॥ अत्र शि-
खागिरोरविशिष्टयोरुपमानानर्हत्वान्न विशेषणाधिक्यदोषः ॥ इयं मालोपमा ॥

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।

रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥२९॥

सा पार्वती बाल्ये वयसि क्रीडानां रसः स्वादः । रुचिरिति यावत् । तं क्रीडा-
रसम् ॥ “ रसो गन्धे रसः स्वादे ” इति विश्वः ॥ निर्विशतीव भुञ्जानेव ॥ “ नि-
र्वेशो भृतिभोगयोः ” इति विश्वः ॥ “ आच्छीनद्योर्नुम् ” (७ । १ । ८०)
इति विकल्पान्नुम्भावः ॥ सखीनां मध्यगता सती मन्दाकिन्याः सैकतेषु पुलिनेषु
वेदिकाभिः कन्दुकैः ॥ क्रियया निर्वृत्तैः कृत्रिमैः ॥ “ द्वितः क्तिः ” (३ । ३ ।
८८) इति क्तिप्रत्ययः । “ त्रेर्मन्त्रित्यम् ” (४ । ४ । २०) इति मबागमश्च ॥
पुत्रकैः पाञ्चालिकाभिः ॥ “ पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ” इत्य-
मरः ॥ “ संज्ञायां कन् ” (५ । ३ । ८७) इति कन्प्रत्ययः ॥ मुहुः पुनः पुना रेमे ॥

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां महौषधिं नक्तमिवात्मभासः ।

स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ ३० ॥

स्थिरः स्थेयानुपदेशः प्राग्भवीयो यस्यास्तादृशीम् । मेधाविनीमित्यर्थः । तां पार्वतीमुपदेशकाले प्राक्तनजन्मविद्याः । पूर्वजन्माभ्यस्तविद्या इत्यर्थः । शरदि गङ्गां हंसमाला इव नक्तं रात्रौ महौषधिं तृणविशेषमात्मभासः स्वदीप्तय इव प्रपेदिरे ॥ उपमानसामर्थ्यादुपदेशमन्तरेणैवेति गम्यते ॥

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवारख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परं साथ वयः प्रपेदे ॥३१॥

अथ सा पार्वती । अङ्गयष्टेरसंभृतमयत्नसिद्धं मण्डनं प्रसाधनमनासवारख्यमासवारख्या-
रहितं मदस्य करणं साधनं कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रमस्त्रभूतं बाल्याच्छैशवात्प-
रमनन्तरभावि वयो यौवनं प्रपेदे प्राप । यौवनेनैव हि युवतयः प्रसाध्यन्ते मा-
द्यन्ते काम्यन्ते चेति भावः ॥ अत्र द्वितीयपाद आसवरूपकारणाभावेऽपि तत्कार्यम-
दोक्तेर्विभावनालंकारः । तदुक्तम्—“ कारणाभावे कार्योत्पत्तिर्विभावना ” इति ॥
प्रथमतृतीययोस्त्वारोप्यमाणयोर्मण्डनमदनास्त्रत्वयोः प्रकृतोपयोगात्परिणामालंकारः ।
तल्लक्षणं तूक्तम् ॥

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।

बभूव तस्याश्चतुरश्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ ३२ ॥

नवयौवनेन प्रथमयौवनेन विभक्तमभिव्यञ्जितम् । पीनजघनादिसंस्थानमित्यर्थः ।
तस्याः पार्वत्या वपुस्तूलिकया कूर्चिकया । शलाकयेत्यर्थः ॥ “ तूलिका कथिता
लेख्यकूर्चिका तूलशय्ययोः ” इति विश्वः ॥ उन्मीलितं रञ्जनद्रव्येणोद्भासितं समुत्की-
र्णम् । रूपमिति यावत् । चित्रमालेख्यमिव । सूर्यांशुभिर्भिन्नं विकसितमरविन्दं पद्ममिव ।
चतस्रोऽश्रयो यस्य तच्चतुरश्रमन्यूनातिरिक्तं यथा तथा शोभत इति च-
तुरश्रशोभि ॥ ताच्छील्ये णिनिः ॥ बभूव । चित्रारविन्दयोस्तूलिकातरणिकिरण-
संबन्ध इव स्वतःसिद्धस्यैवाङ्गसौष्टवस्य यौवनप्रादुर्भावोऽभिव्यञ्जको बभूवेत्यर्थः ॥

देवतानां रूपं पादाङ्गुष्ठप्रभृति वर्ण्यते मानुषाणां केशादारभ्येति धार्मिकाः ।

संप्रति सप्तदशभिः श्लोकैः पार्वत्याः पादादिकेशान्तवर्णनमारभते—

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्निक्षेपणाद्रागमिवोद्गिरन्तौ ।

आजहृतुस्तच्चरणौ पृथिव्यां स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ३३

अभ्युन्नतयोरङ्गुष्ठनखयोः प्रभाभिर्निमित्तेन निक्षेपणान्निर्भरन्यासाद्धेतोः । रागम-

न्तर्गतं लौहित्यम् ॥ “रागः केशादिके रक्ते मात्सर्ये लोहितादिषु ” इति शाश्वतः॥
उद्गिरन्तौ वमन्तौ । बहिर्निःसारयन्ताविव स्थितावित्यर्थः॥ अत्रोद्गिरतेर्गौणार्थत्वान्न
ग्राम्यतादोषः । प्रत्युत गुण एव । यथाह दण्डी—“ निष्ठूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृ-
त्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ” इति ॥ तस्याश्ररणौ तच्च-
रणौ । पृथिव्यामव्यवस्थां व्यवस्थारहिताम् । संचारिणीमित्यर्थः । स्थलारविन्दश्रि-
यमाजहनुः ॥ स्थलविशेषणान्नियतलौहित्यलाभः । अत्र सामुद्रिकाः—“यस्या रक्त-
तलौ पादाबुन्नताग्रौ तलस्पृशौ । निगूढगुल्फौ निहतौ सा स्यान्नृपतिसंमता” इति॥
अत्रोपमानधर्मसारविन्दश्रियश्ररणयोरुपमेयोरसंभवादरविन्दश्रियमिव श्रियमिति
प्रतिबिम्बीकरणाक्षेपान्निदर्शनालंकारः । सा च संबन्धेऽसंबन्धलक्षणातिशयोक्त्यनु-
प्राणिताव्यवस्थामित्यनेन स्थलारविन्दस्य स्थैर्यसंबन्धेऽप्यसंबन्धाभिधानात् । नि-
दर्शनालक्षणं तु—“असंभवद्धर्मयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतिबिम्बक्रिया गम्या यत्र
सा स्यान्निदर्शना ” इति ॥

सा राजहंसैरिव संनताङ्गी गतेषु लीलाश्रितविक्रमेषु ।

व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नूपुरसिञ्जितानि ॥ ३४ ॥

प्रत्युपदेशलुब्धैः । “ गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा । अथवा विद्यया
विद्या चतुर्थी नोपपद्यते ” इति न्यायादिति भावः । तदेव व्यनक्ति—नूपुरसिञ्जिता-
न्यादित्सुभिरादातुमिच्छुभिः । मञ्जीरसिञ्जितमञ्जुकूजितोपदेशमिच्छद्भिरित्यर्थः ।
राजहंसैः संनताङ्गी । कुचभारादिति भावः । सा पार्वती लीलाभिर्विलासैरश्रिताः
पूजिता विक्रमाः पादन्यासा येषु तेषु ॥ “ अञ्जेः पूजायाम् ” (७ । २ । ५३)
इतीडागमः ॥ “ लीला विलासक्रिययोः ” इत्यमरः ॥ गतेषु विषयेषु व्यनीयते-
व विनीता किमु । अन्यथा कथमस्या हंसगमनमित्युत्प्रेक्षा ॥

वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।

शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः॥३५॥

वृत्ते वर्तुले पूर्वमनुगतेऽनुपूर्वे । गोपुच्छाकार इत्यर्थः । वृत्ते च तेऽनुपूर्वे च
वृत्तानुपूर्वे नातिदीर्घे च ॥ महाविभाषया न समासः । नञो विशेषणत्वं चश-
ब्दप्रयोगादेव ज्ञेयम् । शुभे मङ्गले । तस्या इमे तदीये जङ्घे प्रसृते ॥ “ जङ्घा तु प्र-
सृता ” इत्यमरः ॥ सृष्टवतो निर्मितवतो विधातुः स्रष्टुः शेषाङ्गनिर्माणविधौ । ज-
ङ्घाव्यतिरिक्तावयवनिर्माणार्थमित्यर्थः । उत्पाद्ये पुनः संपाद्ये लावण्ये कान्तिविशेष-

विषये । लावण्यलक्षणं तूक्तम् । यत्र आसेव बभूवेत्युत्प्रेक्षा ॥ उपादानमन्तरेण कार्यस्य दुष्करत्वात्तदङ्गानां च लावण्योपादानकत्वात्पूर्वसंपादितस्य च जङ्घार्थमेव कात्स्न्येन विनियोगात्पुनर्लावण्यसंपादने यत्रः स्यादेवेत्येतादृक्सौन्दर्ये तज्जङ्घे इति भावः ॥ आसेति बभूवार्थे । “तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम्” इत्याह शाकटायनः ॥ वल्लभस्तु—“न तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् “ अस्तेर्भूः ” (२ । ४ । ५२) इति भ्वादेशनियमात्तादृक्तिङन्तस्यैवाभावात् । किंतु कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोगः” इत्याह । वामनस्तु—“ अस गतिदीप्त्यादानेष्विति धातोर्लिटि रूपमिदम् ” इत्याह । अस इत्यनुदात्तेदीप्त्यर्थे । आस दिदीपे । प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः ।

लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्वोरुपमानवाह्याः ३६

नागेन्द्राणामैरावतादीनां हस्ताः करास्त्वचि चर्मणि कर्कशत्वात्कदलीविशेषा रामरम्भादय एकान्तशैत्यान्नियतशैत्याद्धेतोः । लोके परिणाहि वैपुल्ययुक्तम् ॥ “ परिणाहो विशालता ” इत्यमरः ॥ रूपं लब्ध्वापि । अपिशब्दात्करिकदलीमात्रस्य तादृक्परिणाहो नास्तीति भावः । तस्या ऊर्वोस्तदूर्वोरुपमानवाह्या जाता उपमानक्रियानर्हा बभूवुः । तदूर्वोर्न कार्कश्यं नाप्येकान्तशैत्यमिति भावः ॥

एतावता नन्वनुमेयशोभि काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ।

आरोपितं यद्गिरिशेन पश्चादनन्यनारीकमनीयमङ्गम् ॥ ३७ ॥

अनिन्दिताया अनवद्यायाः पार्वत्याः काञ्चीगुणस्थानं नितम्बबिम्बमेतावता नन्वैतावतैव ॥ “प्रश्नावधारणानुज्ञाविनयामन्त्रणे ननु” इत्यमरः ॥ शोभत इति शोभि ॥ आवश्यके णिनिः । ततस्तप्रत्ययः ॥ अनुमेयं शोभित्वं शोभा यस्य तदनुमेयशोभि ॥ “त्वप्रत्ययस्तु गतार्थत्वान्न प्रत्युक्तः” इत्याह वामनः ॥ पश्चादादौ नैःस्पृह्येऽपि पश्चात् । तपश्चर्यानन्तरमित्यर्थः । गिरौ शेत इति गिरिशः शिवः ॥ “ गिरौ डश्छन्दसि” इति डप्रत्ययः ॥ भाषायामपि कचिदिष्यते । अथवा गिरिः कैलासोऽस्यास्ति गिरिशः ॥ लोमादित्वाच्छप्रत्ययः ॥ तेन गिरिशेन । अन्यासां नारीणां कमनीयः कामयितुं शक्यो न भवतीत्यनन्यनारीकमनीयस्तमङ्गं निजोत्सङ्गमारोपितमधिरोपितमिति यत् । एतावता लिङ्गेनेति पूर्वेणान्वयः ॥ रोहतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः ॥ “ रुहः पोऽन्यतरस्याम्” (७ । ३ । ४३) इति हकारस्य पकारः । गत्यर्थविवक्षायां द्विकर्मकत्वम् । प्रधाने कर्मणि क्तः ॥ गिरिजानितम्बबिम्बं विश्वातिशायि सौन्दर्यं गिरिशाङ्कारूढत्वाद्यतिरेकेण नार्यन्तरनितम्बबिम्बवत् । विपक्षे हेत्वनुक्तिरेव बाधिका ।

दाक्षायणीनितम्बविम्बस्य तु पक्षसपक्षयोरन्यतरभावानतिवृत्तेर्निष्कलङ्कमनुमानमि-
त्यलमस्थानसंरम्भेण ॥

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं रराज तन्वी नवलोमराजिः ।

नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥३८॥

नीवीं वस्त्रग्रन्थिम् ॥ “ स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च ” इत्य-
मरः ॥ अतिक्रम्यातीत्य नतं निम्नं नाभिरन्ध्रं प्रविष्टा प्रविशन्ती तन्वी सूक्ष्मा
तस्याः पार्वत्या नवरोमराजिः । सितेतरस्यासितस्य । इन्द्रनीलस्येत्यर्थः । तस्याः
पार्वत्या मेखला तन्मेखला । तस्या इत्यनुवृत्तौ पुनस्तच्छब्दोपादानं वाक्यान्तरत्वात्सो-
ढव्यम् । यद्वा तस्या नीव्या मेखला तन्मेखला तत्र तदवस्थानात् । तस्या मध्यम-
णेरर्चिः प्रभेव रराज ॥ “ ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः ” इत्यमरः ॥

मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या वलित्रयं चारु बभार बाला ।

आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥३९॥

“ वेदिः परिष्कृता भूमिः ” इत्यमरः ॥ वेदिविलग्नमध्या वेदिवत्कृशमध्या ।
तनुमध्येति यावत् । सा बाला पार्वती । मध्येन मध्यभागेन चारु सुन्दरं वलित्रयं
कामस्यारोहणार्थं नवयौवनेन प्रयुक्तं रचितं सोपानमिव बभारेत्युत्प्रेक्षा ॥

अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।

मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ४०

अन्योन्यं परस्परम् ॥ “ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये ” इति द्विरुक्तिः ॥
“समासवच्च बहुलम्” इति बहुलवचनादसमासपक्षेऽपि पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः ॥
उत्पीडयदुपरुन्धत्पाण्डु गौरमुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं तथा तेन प्रकारेण प्रवृद्धम् ॥
कर्तरि क्तः ॥ श्याममुखस्य कृष्णचूचुकस्येति स्वरूपवर्णनं तस्य स्तनद्वयस्य मध्ये यथा
येन प्रकारेण मृणालसूत्रान्तरं विसतन्तुमात्रावकाशोऽप्यलभ्यं लब्धुमशक्यम् ॥
“अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्विभेदतादर्थ्ये ” इत्यमरः ॥ अत्र संबन्धेऽसंबन्ध-

३८. नवलोमराजिः— नवलोमराजी ।

३८—३९ श्लोकयोर्मध्येऽयं श्लोको दृश्यते—

गम्भीरनाभीदूदसंनिधाने रराज नीला नवलोमराजिः ।

मुखेन्दुभीरुस्तनचक्रवाकचञ्चुच्युता शैवलमञ्जरीव ॥

(मुखेन्दुभीरुस्तनचक्रवाकचञ्चुच्युता— मुखेन्दुभीरुस्तनचक्रवाकचञ्चुच्युता ।)

३९. नवयौवनेन कामस्य— नवयौवनस्य कामेन ।

४०. पाण्डु— चारु ।

रूपातिशयोक्त्यलंकारः । कुचयोः पीवरत्वातिशयार्थमवकाशसंबन्धेऽप्यसंबन्धा-
भिधानादिति ॥

लोके सुकुमारत्वमेव कुसुमास्त्रस्य साधकत्वमिति स्थिते सत्याह—

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ बाहू तदीयाविति मे वितर्कः ।

पराजितेनापि कृतौ हरस्य यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ॥ ४१ ॥

तस्या इमौ तदीयौ बाहू शिरीषपुष्पादधिकं सौकुमार्यं मार्दवं ययोस्तथोक्ताविति
मे वितर्क ऊहः । कुतः । यौ बाहू पराजितेनापि पूर्वं निर्जितेनापि मकरध्वजेन
कामेन हरस्य कण्ठपाशौ कण्ठबन्धनरज्ज्वौ कृतौ । कण्ठालिङ्गनं प्रापितावित्यर्थः ।
तदसाध्यसाधनात्तत आधिक्यमिति भावः ॥ अत्र बाहोरारोपितकण्ठपाशत्वस्य प्रकृ-
तवैरनिर्यातनोपयोगात्परिणामालंकारः ॥

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।

अन्योन्यशोभाजननाद्वभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥ ४२ ॥

स्तनाभ्यां बन्धुरस्योन्नतस्य तस्याः पार्वत्याः कण्ठस्य गलस्य निस्तलस्य वर्तुलस्य
मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य च ॥ “ वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तून्नतानतम् ” ।
“ कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि ” इति चामरः ॥ अन्योन्यशोभाजननाद्वभूव-
भूष्यभावोऽलंकारालंकार्यभावः साधारणः समानो बभूव । उभावप्यन्योन्यस्य भूष्यौ
भूषणे च बभूवतुरित्यर्थः ॥ अत्र कण्ठमुक्ताकलापयोः शोभाक्रियाद्वारेणान्योन्यभूषा-
जनकत्वादन्योन्यालंकारः । तदुक्तम्—“ परस्परं क्रियाजननमन्योन्यम् ” इति ॥

इदानीं पार्वतीवदनं चन्द्रकमलसदृशमित्येतदेव वचोभङ्ग्याह—

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिरुव्याम् ।

उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥ ४३ ॥

लोला चपला । परिभ्रमणशीलेत्यर्थः । लक्ष्मीः कान्त्यभिमानिनी देवता चन्द्रं
गता प्राप्ता सती पद्मगुणान्सौगन्ध्यादीन् भुङ्क्ते नानुभवति । पद्माश्रिता सती
चन्द्रमस इमां चान्द्रमसीमभिरुव्यां शोभाम् ॥ “ अभिरुव्या नामशोभयोः ” इत्यमरः ॥
अमृतवदानन्दिनीं न भुङ्क्ते । उमामुखं प्रतिपद्य तु द्वे चन्द्रपद्मे संश्रयः कारणं यस्या-
स्तां द्विसंश्रयां प्रीतिमानन्दमवाप । तत्रोभयगुणसंभवादिति भावः ॥ अत्रोपमानभूतच-
न्द्रपद्मापेक्षयोपमेयस्योमामुखस्याधिकगुणवत्त्वोक्त्या व्यतिरेकालंकारः । तदुक्तम्—
“ भेदप्राधान्येनोपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः ” इति ॥

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।

ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥ ४४ ॥

पुष्पं पुण्डरीकादिकं प्रवाले बालपल्लव उपहितं निहितं स्याद्यदि ॥ “ प्रवालो वल्लकीदण्डे विद्रुमे बालपल्लवे ” इति विश्वः ॥ मुक्ताफलं वा स्फुटे निर्मले विद्रुमे तिष्ठतीति स्फुटविद्रुमस्थं स्याद्यदि । ततस्तर्हि विशदस्य शुभ्रस्य ताम्रे अरुणे ओष्ठे पर्यस्ता प्रसृता रुक्कान्तिर्यस्य तथोक्तस्य तस्याः पार्वत्याः स्मितस्यानुकुर्यात् । स्मितमनुकुर्यादित्यर्थः । अत्र “ माषाणामश्रीयात् ” इतिवत्संबन्धमात्रविवक्षया षष्ठी । अत्र पुष्पप्रवालयोर्मुक्ताविद्रुमयोश्चासंबन्धेऽपि संबन्धोक्त्यातिशयोक्तिः । “ सा च संभावना ” इत्यलंकारसर्वस्वकारः । विशेषतस्तु पुष्पमुक्ताफलयोरुपमानयोः प्रकृतोत्कर्षार्थमुपमेयताकल्पनात्प्रतीपालंकारः । तदुक्तम्—“ उपमानस्याक्षेप उपमेयताकल्पनं वा प्रतीपः ” इति लक्षणात् । स च पूर्वोक्तातिशयोक्त्यनुप्राणित इति ॥

स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।

अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना ॥ ४५ ॥

अभिजातवाचि मधुरभाषिण्यां तस्यां पार्वत्याममृतस्रुतामृतस्राविणेव ॥ किप् ॥ स्वरेण नादेन प्रजल्पितायामलपन्त्याम् ॥ कर्तरि क्तः ॥ अन्यैः काकादिभिः पुष्टान्यपुष्टा कोकिलापि ॥ मुख्यया वृत्त्या जातिवचनत्वाभावाद् ङीबभावः ॥ ताड्यमाना वाद्यमाना विषमवद्धा तन्त्रीर्वितन्त्रीरिव ॥ “ अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः ” इति तन्त्रीधातोरौणादिक ईप्रत्ययः । ङीबभावान्न “ हल्ङ्याब्भ्यः—” (६ । १ । ६८) इति सुलोपः । तदुक्तम्—“ अवीलक्ष्मीतरीतन्त्रीहीधीश्रीणामुणादितः ॥ स्त्रीलिङ्गानाममीषां तु न सुलोपः कदाचन ” इति । एते ङीबन्ता न भवन्तीत्यर्थः ॥ श्रोतुर्जनस्य प्रतिकूलशब्दा कर्णकठोरनादा भवतीति शेषः ॥

प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्षया ।

तथा गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥ ४६ ॥

४५. अन्यपुष्टा—अन्यपुष्टाः । प्रतिकूलशब्दा—प्रतिकूलशब्दाः ।

४५—४६ श्लोकयोर्मध्य इमौ श्लोकौ दृश्येते—

कर्णद्वयस्थं नगराजपुत्र्यास्ताटङ्कयुग्मं सुतरां रराज ।

मत्वा भवित्रीं त्रिपुरारिपत्नीं तां सेवमानाविव पुष्पवन्तौ ॥

(सुतरां रराज—नितरां बभास । मत्वा—ज्ञात्वा । तां सेवमानौ—सेवासमेतौ ।)

ताटङ्कपत्रं विरराज तस्याः शैलात्मजायाः श्रवणद्वयस्थम् ।

मत्वा भवित्रीं मदनारिपत्नीं सेवासमेताविव पुष्पवन्तौ ॥

प्रवाते प्रभूतवातस्थले यन्नीलोत्पलं ततो निर्विशेषं निर्भेदम् । तत्सदृशमित्यर्थः ।
अधीरविप्रेक्षितं चकितविलोकितमायताक्ष्या विशालनेत्रया तया पार्वत्या मृगाङ्गना-
भ्यो हरिणीभ्यो गृहीतमभ्यस्तं नु । अथवा मृगाङ्गनाभिस्ततस्तस्याः पार्वत्याः ॥
पञ्चम्यास्तसिल् ॥ गृहीतं नु ॥ अत्र विवक्षितस्य परस्परग्रहणस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षेति
केचित् । तदुपजीविसंदेहालंकार इत्यन्ये । उभयोः संकर इत्यपरे ॥

तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव कान्तिर्भ्रुवोरायतलेखयोर्या ।

तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच ॥४७॥

आयतलेखयोर्दीर्घरेखयोस्तस्याः पार्वत्या भ्रुवोः संबन्धिनी शलाकयाञ्जनेन
निर्मितेव स्थिता या कान्तिर्लीलाचतुरां विलासमुभगां तां कान्तिं वीक्ष्यानङ्गः स्व-
चापसौन्दर्येण यो मदस्तं मुमोच ॥ इह सौन्दर्यातिशयोक्तिः ॥

लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।

तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥४८॥

तिरश्चां तिर्यग्जातीनां चेतसि लज्जा स्याद्यदि । संशयाभावोऽसंशयम् । संदेहो
नास्तीत्यर्थः । पर्वतराजपुत्र्याः ॥ “ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ” (४ । १ । ७३) इति ङीन् ॥
तं प्रसिद्धं केशपाशं केशकलापम् ॥ “ पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ”
इत्यमरः ॥ प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वा चमर्यो मृगीविशेषा बालाः प्रिया यासामिति विग्रहे
बालप्रियास्तासां भावो बालप्रियत्वम् । प्रियबालत्वमित्यर्थः ॥ आहिताभ्यादिपाठाद्वा
परनिपातः । “ त्वतलोर्गुणवचनस्य ” इति पुंवद्भावः ॥ शिथिलं कुर्युः । निर्लज्ज-
त्वान्न शिथिलयन्तीत्यर्थः ॥ अतएवात्र निर्लज्जत्वकरणहेतोराद्यपादे वाक्यार्थत्वेनो-
क्त्या काव्यलिङ्गाख्यालंकारः । तदुक्तम्— “ हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदा-
हृतम् ” इति ॥

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।

सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥४९॥

किंबहुना सा पार्वती विश्वसृजा विधात्रैकत्र तिष्ठतीत्येकस्थं तस्य सौन्दर्यस्य ।
सर्ववस्तुगतस्येत्यर्थः । दिदृक्षयेव प्रयत्नाद्यथाप्रदेशं क्रमाद्विनिवेशितेन स्थापितेन
सर्वेषामुपमाद्रव्याणां चन्द्रारविन्दाद्युपमानवस्तूनां समुच्चयेन समाहारेण निर्मिता ॥
दिदृक्षयेवेति फलोत्प्रेक्षा दर्शनार्थित्वाद्विश्वसृज इति ॥

तां नारदः कामचरः कदाचित्कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
समादिदेशैकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य ॥ ५० ॥

कामेनेच्छया चरतीति कामचरो नारदः कदाचित्पितुर्हिमवतः समीपे कन्यां
तां पार्वतीं प्रेक्ष्य किल प्रेम्णा न त्वन्यथा हरस्य शिवस्यार्धं हरतीत्यर्धहरा ॥
“हरतेरनुद्यमनेऽच्” (३ । २ । ९) इत्यच्प्रत्ययः ॥ शरीरस्यार्धहरां शरीरार्ध-
हराम् ॥ कुलधुरंधरादिवदवयवद्वारा समुदायविशेषकत्वात्समासः । अन्यथा त्वर्धस्य
समप्रविभागवचनत्वादर्थशरीरेति स्यात् ॥ एकवधूमसपत्नीकां भार्याम् ॥ “पूर्वकाल-”
(२ । १ । ४९) इत्यादिना समासः ॥ भवित्रीं भाविनीं समादिदेश । हरस्यार्धाङ्ग-
हारिण्येकपत्नी भविष्यतीत्यादिष्टवानित्यर्थः ॥

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्यास्तस्थौ निवृत्तान्यवराभिलाषः ।
ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतमर्हन्ति तेजांस्यपराणि हव्यम् ॥ ५१ ॥

गुरुः पिता ॥ “गुरु गीष्पतिपित्राद्यौ” इत्यमरः ॥ अतो नारदवचनाद्धेतोरस्याः
पार्वत्याः प्रगल्भे वयस्यपि यौवने सत्यपि निवृत्तोऽन्यस्मिन्वरे जामातर्यभिलाषो यस्य
स तथोक्तः सन् ॥ “वरो ना रूपजामात्रोः” इति वैजयन्ती ॥ तस्थौ । वरान्तरं ना-
न्विष्टवानित्यर्थः ॥ ननु कुतोऽसौ निर्वन्ध इत्यत आह—ऋत इति । तथाहि मन्त्रैः
पूतं संस्कृतं हूयत इति हव्यमाज्यादिकं कृशानोः पावकादृते कृशानुं विना ॥
“अन्यारादितर-” (२ । ३ । २९) इत्यादिना पञ्चमी ॥ अपराणि तेजांसि सुवर्णा-
दीनि नार्हन्ति । न भजन्तीत्यर्थः । ईश्वरादन्यस्य तद्योग्यस्याभावादुपेक्षेति भावः ॥

तर्हि तमेवाहूय दीयतामित्याशङ्क्याह—

अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।
अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥ ५२ ॥

अद्रिर्हिमवानयाचितारमयाचमानं देवदेवं महादेवं सुतां पार्वतीं ग्राहयितुं स्व-
यमाहूय परिग्राहयितुं न शशाक नोत्सेहे । तथाहि साधुः सज्जनः ॥ “साधुर्वा-
र्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्” इति विश्वः ॥ अभ्यर्थनाभङ्गभयेन याच्नावै-
फल्यभीत्येष्टेऽप्यर्थे विषये माध्यस्थ्यमौदासीन्यमवलम्बते ॥

न च तथैव स्थितः । किंतूपायान्तरं चिन्तितवानिति वक्तुं प्रस्तौति—

यदैव पूर्वे जनने शरीरं सा दक्षरोषात्सुदती ससर्ज ।

तदाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥ ५३ ॥

शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती ॥ “ वयसि दन्तस्य दत्त ” (५ । ४ । १४१) इति दत्तादेशः ॥ “ उगितश्च ” (४ । १ । ६) इति ङीप् ॥ सा पार्वती पूर्वे जनने पूर्वस्मिञ्जन्मनि ॥ “ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ” (७ । १ । १६) इति स्मिन्नादेश-विकल्पः ॥ यदा यस्मिन्काले दक्षरोषाच्छरीरं देहं ससर्ज तत्याज । तदाप्रभृत्येव तदाद्येव यथा तथा पशूनां पतिः शिवो विमुक्तसङ्गस्त्यक्तविषयासङ्गः सन् । अपरिग्रहोऽपत्नीकोऽभूत् । रुयन्तरं न परिजग्राहेत्यर्थः ॥ “ पत्नीपरिजनादानमूल-शापाः परिग्रहाः ” इत्यमरः ॥

स कृत्तिवासास्तपसे यतात्मा गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।

प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि किञ्चित्क्वणत्किंनरमध्युवास ॥ ५४ ॥

कृत्तिवासाश्चर्माम्बरः ॥ “ अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री ” इत्यमरः ॥ यतात्मा निय-तचित्तः सः पशुपतिस्तपसे तपोऽर्थं गङ्गाप्रवाहेणोक्षिताः सिक्ता देवदारवो यस्मि-स्तत्तथोक्तम् । मृगनाभिगन्धि कस्तूरीगन्धवत् । कस्तूरीमृगसंचारादिति भावः ॥ “ मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम् ” इत्यमरः ॥ क्वणन्तो गायन्तः किंनरा यस्मिस्तत्तथोक्तम् । किञ्चित्किमपि हिमाद्रेः प्रस्थं सानुमध्युवास । कुत्रचित्प्रस्थ उ-वासेत्यर्थः । “ उपान्वध्याङ्गसः ” (१ । ४ । ४८) इत्याधारस्य कर्मत्वम् ॥ “ प्र-स्थोऽस्त्री सानुमानयोः ” इत्यमरः ॥

गणा नमेरुप्रसवावतंसा भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः ।

मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु ॥ ५५ ॥

गणाः प्रमथगणाः ॥ “ गणाः प्रमथसंख्यौघाः ” इति वैजयन्ती ॥ नमेरुप्रस-वावतंसाः सुरपुंनागकुसुमशेखराः ॥ “ नमेरुः सुरपुंनागः ” इति विश्वः ॥ स्पर्श-वतीः सुखस्पर्शाः । मृद्वीरित्यर्थः ॥ प्रशंसायां मतुप् ॥ भूर्जत्वचो भूर्जवल्कलानि द-धानाः । वसाना इत्यर्थः । मनःशिलाभिर्धातुविशेषैर्विच्छुरिता अनुलिप्ताश्च सन्तः । शिलायां भवं शैलेयम् । गन्धौषधिविशेषः ॥ शिलायाः “ स्त्रीभ्यो ढक् ” (४ । १ । १२०) इति भवार्थे ढक् ॥ “ शिलाजतु च शैलेयम् ” इति यादवः ॥ तेन नद्धेषु व्याप्तेषु शिलातलेषु निषेदुः । उपविविशुरित्यर्थः ॥

५३. पूर्वे जनने—‘ पूर्वं ज्वलने ’ इति पाठे पूर्वं दाक्षायणीत्वे ज्वलने योगामौ (म०) । तदा-प्रभृति—ततः प्रभृति । ५४. यतात्मा—जितात्मा ।

तुषारसंघातशिलाः खुराग्रैः समुल्लिखन्दर्पकलः ककुद्भान् ।

दृष्टः कथंचिद्भवयैर्विविग्रैरसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद ॥ ५६ ॥

तुषारसंघाता हिमघनास्त एव शिलास्ताः खुराग्रैः समुल्लिखन्विदारयन्दर्पेण कलो मधुरध्वनिर्यस्य स दर्पकलो विविग्रैर्भीतैर्गवयैर्गोसदृशमृगविशेषैः कथंचित्कृच्छ्रेण दृष्टः । ककुदमस्यास्तीति ककुद्भान्वृषभोऽसोढः सिंहानां ध्वनिर्येन स सिंहध्वनिमसहमानः सन् । उन्ननादोच्चैर्ननाद । जगर्जेत्यर्थः । स्वभावोक्तिरलंकारः । तदुक्तम्—
“ स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम् ” इति ॥

तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं स्वमेवमूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः ।

स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार ॥ ५७ ॥

तपसः फलानामिन्द्रत्वादीनां स्वयं विधाता जनयिता । दातेत्यर्थः । अष्टौ मूर्तयो यस्य सोऽष्टमूर्तिरीश्वरः ॥ “ भूतार्कचन्द्रयज्वानो मूर्तयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ” इति ॥ तत्र प्रस्थे स्वं स्वकीयमेव मूर्त्यन्तरं मूर्तिभेदं समिद्धिः समिद्धं दीपितमग्निमाधाय प्रतिष्ठाप्य केनापि कामेन कयापि फलकामनया तपश्चचार चक्रे ॥ “ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते ” इति न्यायात्कामेनेत्युक्तम् । तस्यावाप्तसमस्तकामत्वात्केनापीत्युक्तम् ॥

अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा ।

आराधनायास्य सखीसमेतां समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥ ५८ ॥

अद्रीणां नाथोऽद्रिनाथो हिमवानर्घ्यं मूल्यमर्हतीत्यर्घ्यः ॥ “ मूल्ये पूजाविधावर्घः ” इत्यमरः ॥ “ दण्डादिभ्यो यः ” (५ । १ । ६६) इति यप्रत्ययः ॥ अर्घ्यो न भवतीत्यनर्घ्यस्तमनर्घ्यम् । अमूल्यमित्यर्थः । स्वर्ग ओकः स्थानं येषां तेषां स्वर्गौकसां देवानामर्चितम् । देवैः पूज्यमानमित्यर्थः ॥ “ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ” (३ । २ । १८८) इति वर्त्तमाने क्तः ॥ “ क्तस्य च वर्त्तमाने ” (२ । ३ । ६७) इति षष्ठी ॥ तमीश्वरमर्घ्येण पूजार्थोदकेन ॥ “ पादार्घ्याभ्यां च ” (५ । ४ । २५) इति यत्प्रत्ययः ॥ “ षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ” इत्यमरः ॥ अर्चयित्वा पूजयित्वास्येश्वरस्याराधनाय सखीभ्यां जयाविजयाभ्यां समेतां प्रयतां नियतां तनूजां सुतां समादिदेशाज्ञापयामास ॥

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ।

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ ५९ ॥

गिरिशः शिवः समाधेः प्रत्यर्थिभूतां प्रतिपक्षभूतामपि ॥ सुप्सुपेति समासः ॥ श्रोतुमिच्छन्तीं शुश्रूषमाणां सेवमानाम् । सेवका हि सेव्ये दत्तकर्णा भवन्ति ॥ इच्छार्थे सन्प्रत्ययः ॥ “ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ” (१ । ३ । ५७) इत्यात्मनेपदम् ॥ तां पार्वतीमनुमेनेऽङ्गीचकार । न प्रतिषिद्धवानित्यभिप्रायः । न चैतावता धीरस्य कश्चिद्विकार इत्याशयः ॥ धीरत्वमेवार्थान्तरन्यासेनाह—विकारेति । विकारस्य प्रकृतेरन्यथात्वस्य हेतौ स्त्रीसंनिधानादिकारणे सति विद्यमानेऽपि येषां चेतांसि न विक्रियन्ते न विकृतिं नीयन्ते त एव धीराः ॥ ‘ विक्रियन्ते ’ इति कर्मणि लट् ॥

शुश्रूषाप्रकारमेवाह—

अवचितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा

नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री ।

गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी

नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः ॥ ६० ॥

सुकेशी शोभनमूर्धजा ॥ “ स्वाङ्गाचोपसर्जनादसंयोगोपधात् ” (४ । १ । ५४) इति ङीप् ॥ सा पार्वत्यवचितानि लूनानि बलिपुष्पाणि पूजाकुसुमानि यया सा वेदेर्नियमवेदिकायाः संमार्गे संमार्जने दक्षा नियमविधेर्नित्यकर्मानुष्ठानस्य यानि जलानि तेषां बर्हिषां कुशानां चोपनेत्र्यानेत्री सती तस्य गिरिशस्य शिरसि चन्द्रस्य पादै रश्मिभिः ॥ “ पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशा ” इत्यमरः ॥ नियमितपरिखेदा निर्वर्तितपरिश्रमा सत्यहन्यहनि प्रत्यहम् ॥ “ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि— ” (२ । १ । ६) इत्यादिना नियतार्थेऽव्ययीभावः ॥ “ नपुंसकादन्यतरस्याम् ” (५ । ४ । १०९) इत्यच्प्रत्ययः ॥ गिरिशमुपचचार शुश्रूषाचक्रे ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजी-

विनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे

महाकाव्य उमोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥

तस्मिन्विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः ।

तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायंभुवं ययुः ॥ १ ॥

तस्मिन्काले पार्वतीशुश्रूषाकाले तारकेण तारकनाम्ना वज्रणखपुत्रेण केनचिदसुरेण विप्रकृता उपप्लुता दिवमोकः स्थानं येषां ते दिवौकसो देवाः ॥ “ दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च ” इति विश्वः ॥ द्यौरोक इति पक्षे पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ तुरं त्वरितं साहयत्यभिभवतीति तुराषाट् ॥ साहयतेश्वौरादिकात्किप् । “ नहिंवृतिवृषि—” (६ । ३ । ११६) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रकृतिग्रहणे प्रातिपदिकस्यापि ग्रहणात् । मुग्धबोधकारस्तु तुराशब्दष्टावन्त इत्याचष्टे ॥ तं तुरासाहं देवेन्द्रम् ॥ अजादिषु साडूपत्वाभावात् “ सहेः साडः सः ” (८ । ३ । ५६) इति षत्वं न भवति ॥ पुरोधाय पुरस्कृत्य । स्वयंभुवो ब्रह्मण इदं स्वायंभुवम् ॥ संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् “ ओर्गुणः ” (६ । ४ । १४६) इति गुणो न ॥ धाम स्थानं ययुः । ब्रह्मलोकं जग्मुरित्यर्थः ॥

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम् ।

सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव ॥ २ ॥

परिम्लाना परिक्षीणा मुखश्रीमुखकान्तिर्येषां तथोक्तानां तेषां देवानां ब्रह्मा सुप्तपद्मानां मुकुलितारविन्दानां सरसां प्रातर्दीधितिमान्सूर्य इवाविरभूत् । प्रकाशोऽभूदित्यर्थः ॥ “ प्रकाशे प्रादुराविः स्यात् ” इत्यमरः ॥ सूर्योपमानेन तेषां म्लानिहरणत्वं सूचितम् ॥ अत्रोपमालंकारः । तल्लक्षणं तु—“ स्वतःसिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः । साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चैकपदोपमा ” इति ॥

अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।

वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥

अथाविर्भावानन्तरं सर्वे ते देवाः सर्वतः समन्ततो मुखानि यस्य तं सर्वतोमुखम् । चतुर्मुखमित्यर्थः । वाचां विद्यानामीशं सर्वस्य जगतो धातारं स्रष्टारं ब्रह्माणं प्रणिपत्य नमस्कृत्य । अर्थादनपेताभिरर्थ्याभिः । अर्थयुक्ताभिरित्यर्थः ॥ “ धर्मपत्यर्थन्यायादनपेते ” (४ । ४ । ९२) इति यत्प्रत्ययः ॥ वाग्भिरुपतस्थिरे । तुष्टुबुरित्यर्थः ॥ “ उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रपथिष्विति वक्तव्यम् ” इत्यात्मनेपदम् ॥

स्तुतिप्रकारमाह ‘नमः’ इत्यादिभिर्द्वादशभिः श्लोकैः—

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक्सृष्टेः केवलात्मने ।

गुणत्रयविभागाय पश्चाद्देदमुपेयुषे ॥ ४ ॥

हे भगवन्नित्यध्याहार्य व्याख्येयम् । सृष्टेः प्राक् ॥ “ अन्यारात्—” (२ । ३ ।

२९) इत्यादिनाञ्चूत्तरपदयोगे पञ्चमी ॥ केवलात्मन एकरूपाय ॥ “ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ” इति श्रुतेः ॥ “ निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृ-
त्स्त्रयोः ” इत्यमरः ॥ पश्चात्सृष्टिप्रवृत्तिकाले । विभज्यतेऽनेनेति विभागः । गुणानां
सत्त्वादीनां त्रयमेव विभागो यस्य तस्मै ॥ “ गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ” इत्यमरः ॥
भेदमुपाधिम् । स्रष्टृत्वादिकमित्यर्थः । उपेयुषे प्राप्तवते ॥ “ उपेयिवाननाश्वाननूचा-
नश्च ” (३ । २ । १०९) इति निपातः ॥ अतएव त्रिमूर्तये ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपिणे
तुभ्यं नमः ॥ “ नमःस्वस्ति— ” (२ । ३ । १६) इत्यादिना चतुर्थी ॥ उक्तं च—“ नमो
रजोजुषे सृष्टौ स्थितौ सत्त्वमयाय च । तमोरूपाय संहारे त्रिरूपाय स्वयंभुवे ” इति ॥

यदमोघमपामन्तरुप्तं बीजमज त्वया ।

अतश्चराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥

न जायत इत्यजः । हे अज । अपां जलानामन्तस्त्वया यदमोघमवन्ध्यं बीजं
वीर्यमुप्तं निक्षिप्तम् ॥ “ शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ” इत्यमरः ॥
अतस्ते बीजाच्चराचरं स्थावरजंगमात्मकम् ॥ समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ विश्वं ज-
गत् । उत्पन्नमिति शेषः । तस्य विश्वस्य । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं गीयसे ॥
अत्र मनुः—“ अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुस-
मप्रभम् ” इति ॥

तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।

प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥ ६ ॥

एकः सृष्टेः प्राक्केवलस्त्वं तिसृभिरवस्थाभिस्त्रैगुण्यमयीभिर्हरिहरब्रह्मस्वरूपा-
भिर्महिमानं निजशक्तिमुदीरयन्विजृम्भयन्प्रलयस्थितिसर्गाणामन्तस्थित्युत्पत्तीनां
कारणतां गतः । इदं “ पश्चाद्देदमुपेयुषे ” (२ । ४) इत्यस्य विवरणमतो न गतार्थत्वदोषः ॥

भूतसृष्टिकर्तृत्वमुक्त्वा मिथुनसृष्ट्यर्थं मूर्तिमतो ब्रह्मणो भेदमाह—

स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्तेः सिसृक्षया ।

प्रसूतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥ ७ ॥

स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ ॥ “ अचतुर— ” (५ । ४ । ७७) इत्यादिनाच्प्रत्ययान्तो
निपातः ॥ सिसृक्षया स्रष्टुमिच्छया भिन्नमूर्तेर्द्विधाकृतविग्रहस्य ते तवात्मनो देहस्य

५. उप्तम् — ‘ मुक्तम् ’ इति पाठे विसृष्टमित्यर्थः (म०) । अत इत्यादि— ‘ अतश्चराचरं विश्वं
प्रभवस्तस्य गीयते ’ इति पाठे अत इदं चराचरं विश्वं तस्य बीजस्य प्रसवो गीयते । लोक इति
शेषः (म०) । ७. आत्मभागौ— आत्मभावौ ।

भागावात्मभागौ ॥ “ आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि ” इति विश्वः ॥ तावेव भागौ प्रसूतिभाज उत्पत्तिभाजः। सृज्यत इति सर्गस्तस्य । निजसृष्टेरित्यर्थः । माता च पिता च पितरौ ॥ “ पिता मात्रा ” (१ । २ । ७०) इत्येकशेषः ॥ स्मृतौ । वृद्धैरिति शेषः ॥ अत्र मनुः—“ द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्थेन पुरुषोऽभवत् । अर्थेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ” इति ॥

स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिदिवस्य ते ।

यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥ ८ ॥

स्वकालस्य परिमाणेन “ चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते ” इत्युक्तरूपेण व्यस्तं विभक्तं रात्रिदिवं रात्र्यहनी यस्य तस्य ॥ यद्यपि “ अचतुर—” (५ । ४ । ७७) आदिसूत्रेण रात्रौ च दिवा च रात्रिदिवमिति सप्तम्यर्थे वृत्तौ द्वन्द्व इत्युक्तं तथापि “ दोषामन्यमहः ” “ दिवमन्या रात्रिः ” इत्यादौ कर्मवदत्रापि प्रातिपदिकार्थवृत्तित्वं कथंचित्प्रयोगबलादाश्रयणीयम् ॥ ते तव यौ तु स्वप्नावबोधौ तावेव भूतानां प्रलयोदयौ संहारसृष्टी । यदाहुः—“ यदा स देवो जागर्ति तदैव चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते ” इति ॥ एतच्च दैनन्दिनसृष्टिप्रलयाभिप्रायकं महाप्रलयस्य ब्रह्मणो वर्षशतान्ते भावित्वात् ॥

जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ।

जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ॥ ९ ॥

हे भगवन् । त्वं जगद्योनिर्जगत्कारणं स्वयमयोनिरनादित्वादकारणकस्त्वम् । अन्तयतीत्यन्तः ॥ पचायच् ॥ जगतोऽन्तर्जगत्संहर्ता स्वयं निरन्तको नित्यत्वादन्तरहितः । त्वं जगतामादिर्जगदादिः । सृष्टेः प्रागपि सन्नित्यर्थः । अतएव त्वमनादिरादिरहितः । त्वं जगतामीशो नियन्ता स्वयं निरीश्वरः । अनियम्य इत्यर्थः ॥ “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ” इत्यादि श्रुतिरेवात्र प्रमाणम् ॥ अत्रायोनिरित्यादौ नञ्जतपुरुषाश्रयणे विरोधः । बहुव्रीहिणा तु तत्परिहार इति विरोधाभासालंकारः । यथाहुः—“ विरोधाभासत्वे विरोधः ” इति ॥

तव तु न प्रपञ्चस्येव जन्मतिरोधानज्ञानेषु परापेक्षेत्याह—

आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना ।

आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥ १० ॥

८. स्वकालपरिमाणेन—स्वकालपरिणामेन । यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ— यौ स्वप्नावबोधौ तावेव ।

९. जगदन्तो निरन्तकः—अनन्तो जगदन्तकः ।

हे भगवन् । त्वमात्मानं लोकानुग्रहार्थं ब्रह्मरूपेणोत्पिपादयिषितं स्वस्वरूपमात्मनैव वेत्सि जानासि । सर्वापि क्रिया कर्तव्यार्थज्ञानपूर्विकेति भावः । तथात्मानमात्मनैव । आत्मन्येवेत्यत्रापि संबध्यते । स्वस्मिन्नेव सृजसि । अधिष्ठानमपि स्वयमेवेत्यर्थः ॥ “ स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितम् ” इति श्रुतेः ॥ कृतिना समर्थेन । इदं सर्वत्र संबध्यते । आत्मना स्वेनैवात्मन्येव प्रलीयसे स्वस्मिन्नेव प्रलीनो भवसि ॥ लीयतेर्देवादिकात्कर्तरि लट् । “ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ” इति वार्तिकात्सर्वत्रात्मनेति तृतीया । न हि ते प्रपञ्चस्येव ज्ञानोत्पत्तिलयेषु परापेक्षेति फलितार्थः ॥

द्रवः संघातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः ।

व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥ ११ ॥

त्वमित्यनुषज्यते । हे भगवन् । त्वं द्रवः सरित्समुद्रादिवद्रसात्मकोऽसि । संघातेन निविडसंयोगेन कठिनो महीधरादिवत् । स्थूल इन्द्रियग्रहणयोग्यो घटादिवत् । सूक्ष्मोऽतीन्द्रियः परमाण्वादिवत् । लघुरुत्पतनयोग्यस्तूलादिवत् । गुरुर्हेमाद्रिवदचलनीयः । व्यक्तः कार्यरूपोऽसि । व्यक्तेतरः कारणरूपश्चासि । एवं विभूतिष्वणिमादिषु ते तव । प्रकामस्य भावः प्राकाम्यं यथाकामत्वम् ॥

उद्धातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।

कर्म यज्ञः फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥ १२ ॥

हे भगवन् । यासां गिरां वाचामुद्धात उपक्रमः प्रणव ओंकारात्मकः ॥ “ ओंकारप्रणवौ समौ ” इति । “ स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः ” इति चामरः ॥ इदमुपसंहारस्याप्युपलक्षणम् ॥ “ ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वतः । दहत्येनः कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशेषतः ” इति निरुक्तपरिशिष्टयोर्यास्कः ॥ नीयन्त एभिरर्थविशेषा इति न्यायाः स्वराः । उक्तं च—“ स्वरविशेषादर्थप्रतिपत्तिः ” । “ यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ” इति ॥ यासां गिरां त्रिभिर्न्यायैरुदात्तानुदात्तस्वरितैः स्वरैरुदीरणमुच्चारणम् । यासां कर्म । प्रतिपाद्यमित्यर्थः । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । न तु चैत्यवन्दनादिरिति भावः । फलं स्वर्गः । कर्मद्वारेति शेषः । कर्मस्वर्गौ ब्रह्मापवर्गयोरप्युपलक्षणे । त्वं तासां गिराम् । वेदानामित्यर्थः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । प्रणेता स्मर्ता वा मतभेदेन ॥

११. लघुर्गुरुः—गुरुर्लघुः ।

१२. उद्धातः—उद्गीथः ।

सांख्यमतेन स्तुवन्ति—

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।

तद्वर्तिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ १३ ॥

हे भगवन् । त्वां पुरुषस्यार्थो भोगापवर्गरूपस्तदर्थं प्रवर्तत इति पुरुषार्थप्रवर्तिनीं तां प्रकृतिं त्रैगुण्यात्मकं मूलकारणम् ॥ “ प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे ” इति यादवः ॥ आमनन्ति कथयन्ति ॥ “ म्ना अभ्यासे ” इति धातोर्लट् । “ पा-
घ्राध्मास्थाम्ना—” (७ । ३ । ७८) इत्यादिना मनादेशः ॥ प्रकृतिपुरुषभेदाग्रह-
णात्प्रकृतिपुरुषाभेदव्यपदेशः । त्वामेव तां प्रकृतिं साक्षित्वेन पश्यतीति तद्वर्तिन-
मुदासीनं कूटस्थं पुरुषं विदुर्विदन्ति ॥ “ विदो लटो वा ” (३ । ४ । ८३) इति
ज्ञेर्जुसादेशः ॥ “ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम् ” इति श्रुतिरत्र प्रमाणम् ॥

त्वं पितॄणामपि पिता देवानामपि देवता ।

परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥ १४ ॥

हे भगवन् । त्वं पितॄणामग्निष्वात्तादीनामपि पिता । तेषामपि तर्पणीय इत्यर्थः ।
देवानामिन्द्रादीनामपि देवता । तेषामपि यजनीय इत्यर्थः । परतोऽपि परश्चासि ।
सर्वोत्तरोऽसीत्यर्थः ॥ “ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसश्च परा
बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महांस्ततः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं
किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ” इति सर्वोत्तरत्वाभिधानात् ॥ वेधसां दक्षादी-
नामपि विधाता स्रष्टासि ॥

त्वमेव हव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः ।

वेद्यं च वेदिता चासि ध्याता ध्येयं च यत्परम् ॥ १५ ॥

शाश्वत्सिद्धः शाश्वतः ॥ शैषिकोऽणप्रत्ययः । यद्यपि “ कालाट्ठञ् ” (४ । ३ ।
११) इति ठञपवादः । अतएव सूत्रकारस्यापि प्रयोगः—“ येषां च विरोधः शा-
श्वतिकः ” (२ । ४ । ९) इति । तथापि प्रयोगवशात्साधुरिति वामन इति ॥
शाश्वतः प्रयुक्तः शाश्वतस्त्वमेव । हूयत इति हव्यं हविराज्यादिकम् । जुहोतीति
होता यजमानश्चासि । भोज्यमभ्यवहार्यमन्नम् ॥ “ भोज्यं भक्ष्ये ” (७ । ३ । ६९)
इति निपातनात्कुत्वाभावः । भोक्तान्नादश्चासि । वेद्यं साक्षात्कार्यं वस्तु वेदिता
साक्षात्कर्ता चासि । ध्याता स्मर्ता च यत्परं वस्तु ध्येयं तच्चासि । साक्षात्कारसाधन-
भूतप्रत्ययविशेषप्रवाहो ध्यानम् ॥

इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयंगमाः ।

प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः ॥ १६ ॥

वेधा ब्रह्मेति तेभ्यो देवेभ्यः ॥ “ आख्यातोपयोगे ” (१ । ४ । २९) इत्यपा-
दानत्वात्पञ्चमी ॥ यथार्थाः सत्या अतएव हृदयं गच्छन्तीति हृदयंगमा मनोहराः ॥
खच्प्रकरणे “ गमेः सुप्युपसंख्यानम् ” इति खच्प्रत्ययः । “ अरुद्विषदजन्तस्य मु-
म् ” (६ । ३ । ६७) इति मुमागमः ॥ स्तुतीः स्तोत्राणि श्रुत्वा प्रसादाभिमुखोऽनु-
ग्रहप्रवणः सन् । दिवौकसो देवान्प्रत्युवाच ॥

अथ कविराह—

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।

प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥ १७ ॥

द्रव्यगुणक्रियाजातिभेदेन चत्वारोऽवयवा यस्या इति चतुष्टयी चतुर्विधा ॥
“ संख्याया अवयवे तयप् ” (५ । २ । ४२) इति तयप् । “ षिड्ढाणञ्द्वयसच्—”
(४ । १ । १५) इत्यादिना ङीप् ॥ शब्दानां प्रवृत्तिर्वैखरीप्रमुखा वाग्वृत्तिः । उ-
क्तं च— “ वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा । द्योतितार्था च पश्यन्ती सू-
क्ष्मा वागनपायिनी ” इति । पुराणस्य पुरातनस्य ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ क-
वेः कवयितुस्तस्य ब्रह्मणश्चतुर्भिर्मुखैः समीरिता सती ॥ “ तद्धितार्थ—” (२ । १ ।
५१) इत्यादिनोत्तरपदसमासः ॥ समाहारे चतुर्मुखीति स्यात् ॥ चरितार्थान्वर्था-
सीत् । चतुर्मुखोच्चारणाच्चातुर्विध्यं सफलमासीदित्यर्थः ॥

भगवानाह—

स्वागतं स्वानधीकारान्प्रभावैरवलम्ब्य वः ।

युगपद्युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥ १८ ॥

हे प्राज्यविक्रमाः प्रभूतपराक्रमा देवाः ॥ “ प्राज्यं भूरि प्रभूतं च ” इति या-
दवः ॥ स्वान्स्वकीयानधीकारान्नियोगान् ॥ “ उपसर्गस्य घञि—” (६ । ३ । १२२)
इति वा दीर्घः ॥ प्रभावैः सामर्थ्यैरवलम्ब्यास्थाय । यथाधिकारं स्थित्वापीत्यर्थः ।
युगपत्समकालं प्राप्तेभ्यः । युगपत्प्राप्त्या महत्कार्यमनुमीयत इति भावः । युगबा-
हुभ्यः । दीर्घबाहुभ्य इत्यर्थः । आजानुबाहुत्वं भाग्यलक्षणम् । वो युष्मभ्यम् ॥
“ बहुवचनस्य वस्त्रसौ ” (८ । १ । २१) इति वसादेशः । “ कर्मणा यमभिप्रैति—”

(१ । ४ । ३२) इत्यत्र कर्मपदेन क्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वम् ॥ स्वागतं शोभमानमा-
गमनम् । काकुरत्रानुसंधेया ॥

किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा ।

हिमक्लिष्टप्रकाशानि ज्योतींषीव मुखानि वः ॥ १९ ॥

“वत्साः” इत्युत्तरश्लोकीयं (४ । २८) संबोधनमत्राप्यनुषजनीयम् । हे वत्साः
पुत्रकाः । हिमेन नीहारेण क्लिष्टप्रकाशानि मन्दप्रभाणि ज्योतींषि नक्षत्राणीव ॥
“दीप्तिताराहुताशेषु ज्योतिः” इति शाश्वतः ॥ वो युष्माकं मुखानि पुरा यथा पूर्व-
मिवात्मीयां द्युतिं न बिभ्रति । इदं किम् । किं निबन्धनमित्यर्थः ॥ किमिदमित्यनेन
वाक्यार्थः परामृश्यते ॥

उक्तमेव प्रपञ्चयति सप्तभिः श्लोकैः—

प्रशमादर्चिषामेतदनुद्रीर्णसुरायुधम् ।

वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते ॥ २० ॥

अर्चिषां तेजसां प्रशमान्निर्वाणादनुद्रीर्णसुरायुधम् । अनुदितचित्रप्रभमित्यर्थः ।
एतद्वृत्रस्य हन्तुरिन्द्रस्य कुलिशं वज्रम् । कुण्ठिता अश्रयो यस्य तत्कुण्ठिताश्रि कु-
ण्ठितकोटीव लक्ष्यते दृश्यते ॥

किं चायमरिदुर्वारः पाणौ पाशः प्रचेतसः ।

मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः ॥ २१ ॥

किं चायमरिदुर्वारो रिपुदुष्प्रधर्षः प्रचेतसो वरुणस्य ॥ “प्रचेता वरुणः पाशी”
इत्यमरः ॥ पाणौ पाशो रज्जुरायुधविशेषः । मन्त्रेण गारुडेन हतवीर्यस्य प्रतिबद्ध-
शक्तेः फणिनः सर्पस्य दैन्यं शोच्यत्वमाश्रितः ॥ अत्र फणिनिष्ठदैन्यस्य पाशोऽसं-
भवादैन्यमिव दैन्यमिति कल्पनादसंभवद्वस्तुसंबन्धो निदर्शनालंकारः ॥

कुबेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् ।

अपविद्धगदो बाहुर्भग्नशाख इव द्रुमः ॥ २२ ॥

अपविद्धा त्यक्ता गदा येन सोऽपविद्धगदः । अतएव भग्नशाखो द्रुम इव स्थि-
तः कुबेरस्य बाहुर्मनःशल्यम् । दुःखहेतुत्वान्मनसः शल्यप्रायमित्यर्थः । पराभवम् ।

१९. इदम्—इमाम् । हिमक्लिष्टप्रकाशानि—हिमक्लिष्टप्रभावानि ।

२०. अनुद्रीर्णसुरायुधम्—अनुद्रीर्णसुरायुधम् ; अनुगूर्णसुरायुधम् ।

२१. अरिदुर्वारः—अपि दुर्वारः ।

शत्रुकृतमिति शेषः । शंसतीव कथयतीव । लक्षणयानुमापयतीत्यर्थः ॥ बाहौ मुख्यकथनस्यासंभवादिवशब्दोऽप्यत एव ॥

यमोऽपि विलिखन्भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।

कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालातलाघवम् ॥ २३ ॥

अस्तं नाशमिताः प्राप्ताः ॥ अस्तमिति मकारान्तमव्ययम् ॥ तस्य “ द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ” (२ । १ । २४) इति समासः ॥ अस्तमितास्त्विषो यस्य तेन निस्तेजस्केन दण्डेन यमोऽपि भूमिं विलिखन्मोघेऽपि । प्रागिति भावः । अस्मिन्दण्डे निर्वाणालातस्य शान्तोल्मुकस्य । अलातं नाम भूलेखनशलाका तस्य यल्लाघवं कैव्यं तत्कुरुते ॥ “ अलातमुल्मुकं ज्ञेयम् ” इति हलायुधः ॥ “ निर्वाणोऽवाते ” (८ । २ । ५०) इति निपातनान्निष्ठानत्वम् ॥ अत्रापि लाघवमिव लाघवमिति कल्पनान्निदर्शनालंकारः ॥

अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः ।

चित्रन्यस्ता इव गताः प्रकामालोकनीयताम् ॥ २४ ॥

प्रतापक्षत्या तेजसां क्षयेण शीतला अमी आदित्याश्च । द्वादशेति शेषः । कथम् । केन हेतुनेत्यर्थः । चित्रन्यस्ताश्चित्रलिखिता इव । प्रकाममत्यन्तमालोकनीयतां दृश्यतां गताः प्राप्ताः ॥

पर्याकुलत्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते ।

अम्भसामोघसंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥ २५ ॥

मरुतां वायूनाम् । सप्तसप्तानामिति शेषः । पर्याकुलत्वात्स्खलितगतित्वाद्धेतोर्वेगस्य भङ्गोऽम्भसां जलानां प्रतीपगमनात् । उत्तानावरोहादित्यर्थः । ओघस्य संरोधः प्रवाहप्रतिबन्ध इवानुमीयते ॥

आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।

रुद्राणामपि मूर्धानः क्षतहुंकारशंसिनः ॥ २६ ॥

आवर्जितेषु परिभवदुःखावनम्रेषु जटानां मौलिषु जटाजूटेषु विलम्बिन्यः संसिन्यः शशिकोटयश्चन्द्ररेखा येषां ते तथोक्ताः । रुद्राणामपि । एकादशानामिति शेषः । मूर्धानः क्षतं हुंकारं शंसन्तीति तथोक्ताः । हुंकारक्षत्यनुमापका इत्यर्थः । हुंकारशस्त्रा हि रुद्रा इति भावः ॥

२४. गताः प्रकामालोकनीयताम्—आयाताः प्रकामालोकदर्शिनः; आयाताः प्रकामालोकदर्शनम् ।

२६. क्षतहुंकारशंसिनः—क्षताहुंकारशंसिनः ।

लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः ।

अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥ २७ ॥

प्रथमं पूर्वं लब्धप्रतिष्ठा लब्धस्थितयः । लब्धावकाशा इत्यन्यत्र । यूयं बलवत्तरैः पौरुषातिरेकात्प्रबलतरैः । निरवकाशैरित्यपरत्र । परैः शत्रुभिरुत्सर्गाः सामान्यशास्त्राणि “ मा हिंस्यात् ” इत्येवमादीनि । अपोद्यन्त एभिरित्यपवादैः “ गामालभेत ” इत्यादिभिर्विशेषशास्त्रैरिव किं कृतव्यावृत्तयः कृतप्रतिष्ठाभङ्गाः । कृतविषयसंकोचरूपबाधा इत्यन्यत्र ॥ “ विषयसंकोच एव बाधः ” इत्याचार्याः । निषेधशास्त्रस्य वैदिक-हिंसापरिहारेण लौकिकमात्रे व्यवस्थापनाद्विषयसंकोच इत्यलमतिगहनावगाहनेन ॥

तद्भूत वत्साः किमितः प्रार्थयध्वं समागताः ।

मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता ॥ २८ ॥

तत्तस्मात्कारणात् । हे वत्साः पुत्रकाः ॥ “ वत्सस्त्वर्भकपुत्राद्योर्वर्षे वत्सं तु वक्षसि ” इति विश्वः ॥ स्वयं पितामहत्वाद्दत्सा इत्यामन्त्रयते । संभूयागताः समागता इतो मत्तः किं प्रार्थयध्वम् । किमिच्छतेत्यर्थः । ब्रूत । लोकरक्षणे यूयमेव कर्तार इत्याह—मयि लोकानां सृष्टिः रक्षा युष्मास्ववस्थिता । अतस्तदर्थमपि नास्ति मदपेक्षेत्यर्थः ॥

ततो मन्दानिलोद्धूतकमलाकरशोभिना ।

गुरुं नेत्रसहस्रेण नोदयामास वासवः ॥ २९ ॥

ततो भगवत्प्रश्नानन्तरं वासव इन्द्रो गुरुं बृहस्पतिम् ॥ “ गुरुं गीष्पतिपित्राद्यौ ” इत्यमरः ॥ मन्दानिलोद्धूतो यः कमलाकरः स इव शोभत इति तेन तथोक्तेन नेत्राणां सहस्रेण नोदयामास प्रेरयामास । सहस्रग्रहणमास्थातिशयार्थम् । अनिमेषाणामपि प्रयत्नवशादक्षिस्पन्दो न विरुध्यते ॥

स द्विनेत्रं हरेश्चक्षुः सहस्रनयनाधिकम् ।

वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥ ३० ॥

हरेरिन्द्रस्य ॥ “ इन्द्रो दुश्च्यवनो हरिः ” इति हलायुधः ॥ सहस्रान्नयनेभ्योऽधिकं सहस्रनयनाधिकम् । तदगोचरदर्शित्वादिति भावः । द्वे नेत्रे यस्य तद्विनेत्रम् । प्रसि-

२७. यूयं किं बलवत्तरैः—न खलु स्थ बलोत्तरैः ।

२९. नोदयामास—चोदयामास; प्रेरयामास । वासवः—वृत्रहा ।

३०. द्विनेत्रम्—द्विनेत्रः । सहस्रनयनाधिकम्—दशचक्षुःशताधिकम् ।

द्धाच्चक्षुषोऽयं विशेष इत्यर्थः । चक्षुश्चक्षुर्भूतः॥ चक्षुष्ट्वारोपस्य प्रकृतोपयोगात्परिणा-
मालंकारः ॥ स वाचस्पतिः ॥ कस्कादित्वादलुक्सत्वे । “ षष्ठ्याः पतिपुत्र—”
(८ । ३ । ५३) इत्यादिना सत्वमिति स्वामी तन्न छन्दोविषयत्वात् ॥ प्राञ्जलिः
सन् । जलजासनं ब्रह्माणमिदमुवाच ॥

एवं यदात्थ भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम् ।

प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥ ३१ ॥

हे भगवन् षड्गुणैश्वर्यसंपन्न । यदात्थ “ कृतव्यावृत्तयः परैः ” (२ । २७) इति
यद्वर्षीषि ॥ “ ब्रुवः पञ्चानाम्—” (३ । ४ । ८४) इत्यादिनाहादेशः । “ वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवद्वा ” (३ । ३ । १३१) इति वर्तमानप्रयोगः ॥ वामनस्तु भ्रान्तोऽयं
प्रयोग इत्याह । आहेति भूते णलन्तभ्रमवदिति । आहेत्युपलक्षणम् ॥ तदेवं सत्य-
म् । नोऽस्माकं पदमधिकारः परैः शत्रुभिरामृष्टमाक्षिप्तम् । हे प्रभो प्रत्येकं प्रतिपुरुषं
विनियुक्तात्मा प्रवेशितस्वरूपः । सर्वान्तर्यामीत्यर्थः । कथं न ज्ञास्यसि न वेत्सि ॥
वर्तमानेऽपि वचनभङ्ग्या भविष्यन्निर्देशः प्रसिद्धः ॥ “ अपह्वे ज्ञः ” (१ । ३ । ४४)
“ अकर्मकाच्च ” (१ । ३ । ४५) इत्यात्मनेपदविकल्पः ॥

उक्तमेव प्रपञ्चयति—

भवलब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः ।

उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ३२ ॥

भवतस्त्वत्तो लब्धेन वरेणोदीर्ण उद्धतः । तारक इत्याख्या नामधेयं यस्य स
तारकाख्यः । महानसुरो महासुरः ॥ “ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ” (२ ।
१ । ६१) इति तत्पुरुषः ॥ धूमकेतुरुत्पातविशेष इव लोकानामुपप्लवायोपद्रवायो-
त्थित उत्पन्नः ॥

पुरे तावन्तमेवास्य तनोति रविशतपम् ।

दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥ ३३ ॥

अस्य तारकस्य पुरे रविः सूर्यस्तावन्तं तावन्मात्रमेवातपं तनोति । यावन्मात्रेण
यावतैव । यावती मात्रा मितिर्यस्य यावन्मात्रं तेन वा । अल्पपरिमाणेनेत्यर्थः ॥
“ मात्रा परिच्छदे । अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे ” इत्यमरः ॥

३१. यत्—यथा । ज्ञास्यसि प्रभो—ज्ञास्यति प्रभुः ।

३२. भवलब्धवरोदीर्णः—त्वया दत्तवरोदीर्णः ।

३३. तनोति—करोति ।

दीर्घिकासु क्रीडावापीषु कमलानामुन्मेषो विकाशः साध्यते निष्पाद्यते । कठोरकि-
रणोऽपि मन्दोष्णः सन्नेव तद्गीत्या पुरे प्रकाशत इत्यभिप्रायः ॥

सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते ।

नादत्ते केवलां लेखां हरचूडामणीकृताम् ॥ ३४ ॥

चन्द्रस्तं तारकं सर्वदा । कृष्णपक्षेऽपीत्यर्थः । सर्वाभिः कलाभिर्निषेवते ॥
“ कला तु षोडशो भागः ” इत्यमरः ॥ केवलां हरचूडामणीकृतां शिवशिरोमणी-
कृतां लेखां नादत्ते न गृह्णाति ॥

व्यावृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेयसाध्वसात् ।

न वाति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलाधिकम् ॥ ३५ ॥

वायुः । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयं चौर्यम् ॥ “ स्तेनाद्यन्नलोपश्च ” (५ । १ ।
१२५) इति यत्प्रत्ययो नलोपश्च ॥ कुसुमानां स्तेयं तस्मात्स्तेयाभियोगाद्दण्डाद्वा साध्व-
सं भयं तस्माद्धेतोरुद्याने व्यावृत्तगतिः । निवृत्तोद्यानसंचारः सन्नित्यर्थः ॥ सापेक्ष-
त्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ तत्पार्श्वे तत्समीपे । तालस्य वृन्तैरुद्ग्रथ्यते । तालस्येव
वृन्तमस्येति वा तालवृन्तं तस्यानिलाद्व्यजनसंचारपवनादधिकं यथा तथा न वाति ॥
“ व्यजनं तालवृन्तकम् ” इत्यमरः ॥

पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसंभारतत्पराः ।

उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते ॥ ३६ ॥

ऋतवः षड्वसन्तादयः पर्यायसेवां क्रमसेवामुत्सृज्य पुष्पाणां संभारे संग्रहे तत्पराः ।
आसक्ताः सन्त इत्यर्थः ॥ “ तत्परे प्रसितासक्तौ ” इत्यमरः ॥ उद्यानपालैरुद्याना-
धिकृतैः सामान्यं साधारणं यथा भवति तथा तं तारकमुपासते सेवन्ते । शीतो-
ष्णादिदोषप्रकाशनं तु दूरापास्तमित्यर्थः ॥

तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः ।

कथमप्यम्भसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥

सरितां पतिः समुद्रस्तस्य तारकस्योपायनानां प्राभृतानां योग्यानि ॥ “ प्राभृतं
तु प्रदेशनम् । उपायनम् ” इत्यमरः ॥ रत्नान्यम्भसामन्तरा निष्पत्तेः परिपाकप-
र्यन्तम् ॥ विकल्पादसमासः ॥ कथमपि महता यत्नेन प्रतीक्षते । कदा वा परिपच्ये-
रन्नित्येकाग्रेण पालयतीत्यर्थः ॥

ज्वलन्मणिशिखाश्चैनं वासुकिप्रमुखा निशि ।

स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजंगाः पर्युपासते ॥ ३८ ॥

किंचेति चार्थः । ज्वलन्त्यो मणीनां शिरोरत्नानां शिखा ज्वाला येषां ते वासु-
किप्रमुखा भुजंगाः सर्पाः । सिद्धाश्च ध्वन्यन्ते ॥ “भुजंगः सिद्धसर्पयोः” इत्यमरः ॥
निशि स्थिरप्रदीपतामनिर्वाणदीपत्वमेत्यैनं तारकं पर्युपासते परिवृत्य सेवन्ते ॥

तत्कृतानुग्रहापेक्षी तं मुहुर्दूतहारितैः ।

अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः ॥ ३९ ॥

इन्द्रोऽपि तेन तारकेण कृतं तत्कृतमनुग्रहं प्रसादमपेक्षत इति तथोक्तः सन् ।
मुहुर्दूतैर्हारितदूतप्रापितैः कल्पद्रुमाणां विभूषणैः । तत्प्रसूनैरित्यर्थः । तं तारकम-
नुकूलयत्यनुकूल करोति ॥

इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम् ।

शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥ ४० ॥

इत्थमुक्तप्रकारेण रविशशिपवनोदधिभुजंगसुरेन्द्रैराराध्यमानोऽपि भुवनत्रयं
क्लिश्नाति पीडयति । तथाहि । दुर्जनः प्रत्यपकारेण प्रतीकारेणैव शाम्येच्छान्तो
भवेत् । उपकारेण तु न शाम्येत् । प्रत्युत प्रकुप्यतीति भावः ॥

तेनामरवधूहस्तैः सदयालूनपल्लवाः ।

अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ॥ ४१ ॥

तेन तारकेणामरवधूहस्तैः । सुकुमारैरिति भावः । तैरपि सदयमलूना अवतंसार्थं
छिन्नाः पल्लवा येषां ते नन्दनद्रुमाः । छेदाश्च पाताश्च छेदपातास्तेषाम् । अभिजा-
नन्तीत्यभिज्ञाः ॥ कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी ॥ क्रियन्ते ॥

वीज्यते स हि संसुप्तः श्वाससाधारणानिलैः ।

चामरैः सुरवन्दीनां बाष्पशीकरवर्षिभिः ॥ ४२ ॥

हि यस्मात्कारणात्स तारकः संसुप्तः सन् । श्वाससाधारणो निश्वाससमानोऽनिलो
येषां तैः । ततोऽप्याधिक्ये निद्राभङ्गभयादिति भावः । बाष्पशीकरवर्षिभिः । तासां
स्त्रीणां रोदनस्यायमवसर इति भावः । सुरवन्दीनां सुरप्रग्रहस्त्रीणां संबन्धिभिः ॥
“प्रग्रहापग्रहौ बन्ध्याम्” इत्यमरः ॥ चामरैर्वीज्यते ॥

३८. वासुकिप्रमुखाः—वासुकिप्रहिताः । ३९. तं मुहुः—प्रत्यहम् । कल्पद्रुमविभूषणैः—स्वर्ग-
द्रुमविभूषणैः । ४०. प्रत्यपकारेण—प्रत्युपकारेण ।

उत्पाट्य मेरुशृङ्गाणि क्षुण्णानि हरितां खुरैः ।

आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसु ॥ ४३ ॥

तेन तारकेण हरितां सूर्याश्वानाम् ॥ “ हरित्सूर्ये च सूर्याश्वे वर्णे च हरिते दिशि ” इति विश्वः ॥ खुरैः शफैः क्षुण्णानि चूर्णितानि । एतेन तेषामत्यौन्नत्यं सूचितम् । मेरुशृङ्गाण्युत्पाट्य स्वेषु वेश्मसु । वेश्मस्विति बहुवचनेनास्य भुवनत्रय-निवासः सूचितः । आक्रीडन्त एष्वित्याक्रीडाः । ते च ते पर्वताः कल्पिताः कृताः ॥

मन्दाकिन्याः पयः शेषं दिग्धारणमदाविलम् ।

हेमाम्भोरुहसस्यानां तद्वाप्यो धाम सांप्रतम् ॥ ४४ ॥

सांप्रतं संप्रति मन्दाकिन्या भागीरथ्या दिग्धारणानां दिग्गजानां मदैराविलं क-
लुषं पयो जलमेव । शिष्यत इति शेषं शिष्टम् ॥ कर्मण्यण्प्रत्ययः ॥ “ त्रिष्वन्यत्रोपयुज्य-
ते ” इति नपुंसकत्वम् ॥ तर्हि कनककमलानि क्व गतानीत्याह—हेमेति । हेमाम्भो-
रुहाण्येव सस्यानि तेषां तु तस्य वाप्यस्तद्वाप्य एव धाम स्थानम् । सर्वाण्यप्युत्पा-
ट्य स्वदीर्घिकास्वेव प्रतिरोपितवानित्यर्थः ॥

भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।

खिलीभूते विमानानां तदापातभयात्पथि ॥ ४५ ॥

तस्य तारकस्यापातात्समापत्तेर्भयाद्विमानानां पथि खिलीभूतेऽप्रहतीभूते सति ॥
“ द्वे खिलाप्रहते समे ” इत्यमरः ॥ स्वर्गिभिर्देवैर्भुवनानामालोकने प्रीतिर्नानुभूयते ॥

यज्वभिः संभृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः ।

जातवेदोमुखान्मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः ॥ ४६ ॥

यज्वभिर्विधिवदिष्टवद्भिः ॥ “ यज्वा तु विधिनेष्टवान् ” इत्यमरः ॥ “ सुयजो-
र्ङ्निष् ” (३ । २ । १०३) इति ङ्निष्प्रत्ययः ॥ विततेष्वध्वरेषु यज्ञेषु संभृतं
दत्तं हव्यं हविर्मायी मायावी ॥ व्रीह्यादित्वादितिप्रत्ययः ॥ स तारको नोऽस्माकं
मिषतां पश्यताम् । पश्यत्सु सत्स्वित्यर्थः ॥ “ षष्ठी चानादरे ” (२ । ३ । ३८)
इति षष्ठी ॥ जातवेदा वह्निरेव मुखं तस्माज्जातवेदोमुखादाच्छिनत्ति । आक्षिप्य
गृह्णातीत्यर्थः ॥

उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन हयरत्नमहारि च ।

देहबद्धमिवेन्द्रस्य चिरकालार्जितं यशः ॥ ४७ ॥

किंचेति चार्थः । तेन तारकेणोच्चैरुन्नत उच्चैःश्रवा नाम । हयो रत्नमिव हयरत्नमश्वश्रेष्ठः ॥ “ रत्नं श्रेष्ठे मणावपि ” इति विश्वः ॥ अस्य शुभ्रत्वादुत्प्रेक्षते—देहवद्धं बद्धदेहम् । मूर्तिमदित्यर्थः ॥ आहिताभ्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः ॥ चिरकालार्जितमिन्द्रस्य यश इवाहार्यपहतम् ॥

तर्हि सामाद्युपायास्तत्र कथं न प्रयुक्ता इत्यत्राह—

तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः ।

वीर्यवन्त्यौषधानीव विकारे सांनिपातिके ॥ ४८ ॥

क्रूरे घातुके ॥ “ नृशंसो घातुकः क्रूरः ” इत्यमरः ॥ तस्मिन्नसुरे नोऽस्माकं सर्व उपायाः संनिपातदोषत्रयस्य प्रकोपजे सांनिपातिके विकारे ज्वरादौ ॥ “संनिपाताच्च ” इति वक्तव्यादृक् ॥ वीर्यवन्ति सारवन्त्यौषधानीव प्रतिहतक्रिया विफलप्रयोगा भवन्ति ॥

तदेव प्रतिहतक्रियत्वमाह—

जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा ।

हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवार्पितम् ॥ ४९ ॥

किंचेति चार्थः । नूनमनेन हरिचक्रेण वयं जेष्याम इति यत्र हरिचक्रेऽस्माकं जयाशा विजयाशंसा । आसीदिति शेषः । प्रतिघातेन प्रतिहत्योत्थितार्चिषोद्भूततेजसा तेन हरिचक्रेण विष्णोः सुदर्शनेनास्य तारकस्य कण्ठे निष्कमुरोभूषणमार्पितमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्वयमेव निष्कमिव स्थितमित्यर्थः । तारकशिरश्छेदाय हरिणा चक्रं त्यक्तं तदपि नष्टशक्ति जातमिति भावः ॥ “ साष्टे शते सुवर्णानां हेमन्युरोभूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री ” इत्यमरः ॥

तदीयास्तोयदेष्वद्य पुष्करावर्तकादिषु ।

अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः ॥ ५० ॥

अद्य संप्रति निर्जित ऐरावतो यैस्ते तथोक्ताः । तस्य तारकस्येमे तदीया गजाः पुष्कराश्चावर्तकाश्च नामादयो येषां तेषु तोयदेषु मेघेषु तटाघातं वप्रकीडामभ्यस्यन्ति ॥

तदिच्छामो विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ।

कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव मुमुक्षवः ॥ ५१ ॥

तत्तस्मात्कारणात् । हे विभो स्वामिन् । मोक्तुं भवं त्यक्तुमिच्छवो मुमुक्षवो विरक्ता
भवस्य संसारस्य शान्तये निवृत्तये कर्मैव बन्धस्तं छिनत्तीति कर्मबन्धच्छिन्नं धर्ममिव ।
आत्मज्ञानहेतुभूतमिति शेषः । “ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ” इति ज्ञानादेव मुक्तिः ॥
तस्य तारकस्य शान्तये नाशाय । सेनां नयतीति सेनानीश्चमूपतिः ॥ “ सत्सूद्विष- ”
(३ । २ । ६१) इत्यादिना किप् ॥ तं सेनान्यं कंचित्स्रष्टुमिच्छामः । वयमिति शेषः ॥

सेनानीसृष्टेः फलमाह—

गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।

प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रियम् ॥ ५२ ॥

सुरसैन्यानां देवतासेनानां गोप्तारं रक्षितारं यं सेनान्यं पुरस्कृत्य पुरोधाय ॥
“ पुरोऽव्ययम् ” (१ । ४ । ६७) इति गतित्वात् “ नमस्पुरसोर्गयोः ” (८ । ३ । ४०)
इति सकारः ॥ गां पृथ्वीं त्रायन्त इति गोत्रास्तान्भिनत्तीति गोत्रभिदिन्द्रो जयश्रि-
यं बन्दीमिव बन्दीकृतां स्त्रियमिव शत्रुभ्यः सकाशात्प्रत्यानेष्यति प्रत्याहरिष्य-
ति । तं स्रष्टुमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

वचस्यवसिते तस्मिन्ससर्ज गिरमात्मभूः ।

गर्जितानन्तरां वृष्टिं सौभाग्येन जिगाय सा ॥ ५३ ॥

तस्मिन्बार्हस्पत्ये वचस्यवसिते परिसमाप्ते सत्यात्मभूर्ब्रह्मा गिरं वाचं ससर्ज
जगादेत्यर्थः । सा गीः सौभाग्येन मनोहरत्वेन ॥ “ हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ”
(७ । ३ । १९) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ गर्जिताद्गर्जितस्य वानन्तरं प्रवृत्तां वृष्टिं जिगाय
जितवती । गर्जितपरत्वाद्वृष्टेरिव तद्विज्ञापनफलत्वाद्विरः सुभगत्वमिति भावः ॥

संपत्स्यते वः कामोऽयं कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यताम् ।

न त्वस्य सिद्धौ यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना ॥ ५४ ॥

अयं वो युष्माकं कामो मनोरथः सेनानीरूपः संपत्स्यते सेत्स्यति । कश्चि-
त्कियानपि कालः प्रतीक्ष्यताम् । तु किंतु तस्य सेनान्यः सिद्धौ विषय आत्मना
स्वयं सर्गः सृष्टिरेव व्यापारस्तं न यास्यामि । नाहं स्रक्ष्यामीत्यर्थः ॥

कुत इत्याशङ्क्याह—

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।

विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेतुमसांप्रतम् ॥ ५५ ॥

इतो मत्त एव प्राप्तश्रीर्लब्धोदयः स दैत्यस्तारकासुर इतो मत्त एव क्षयं नाशं नार्हति । तथाहि । अन्यो वृक्षस्तावदास्ताम् । विषस्य वृक्षो विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य कुतश्चित्कारणात्सम्यग्वर्धयित्वा स्वयं छेत्तुमसांप्रतमनर्हः ॥ असांप्रतमित्यनेन निपातेनाभिहितत्वादृक्ष इति द्वितीयान्तो न भवत्यनभिहिते कर्मणि द्वितीयाभिधानात् । यथाह वामनः—“निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न विभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वात् ” इति ॥

वृतं तेनेदमेव प्राञ्जया चास्मै प्रतिश्रुतम् ।

वरेण शमितं लोकानलं दग्धं हि तत्तपः ॥ ५६ ॥

प्राक्पूर्वं तेनासुरेणेदमेव देवैरवध्यत्वमेव वृतं प्रार्थितम् । मया चास्मै तारकाय प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ “ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ” (१ । ४ । ४०) इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ कर्त्तव्यं चैतदित्याह—लोकान्दग्धुमलं शक्तम् ॥ “ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ” (३ । ४ । ६६) इति तुमुन्प्रत्ययः ॥ तस्य तपस्तत्तपो वरेण वरदानेन शमितं हि । मयेति शेषः ॥

संयुगे सांयुगीनं तमुद्यतं प्रसहेत कः ।

अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥ ५७ ॥

संयुगे युद्ध उद्यन्तं व्याप्रियमाणम् । संयुगे साधुं सांयुगीनम् ॥ “ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ” (४ । ४ । ९९) इति खञ्प्रत्ययः ॥ तं तारकं निषिक्तस्य कचित्क्षेत्रे क्षरितस्य ॥ “ नीलः कण्ठे लोहितश्च केशेष्विति नीललोहित इति पुराणम् ” इति स्वामी ॥ तस्य नीललोहितस्य धूर्जटे रेतसः शुक्रस्यांशादृतेऽंशं विनान्यः कः प्रसहेताभिभवेत् ॥ “ प्रसहनमभिभवे ” इति वृत्तिकारः ॥

कथमसावीदृक्शक्तिरित्याह—

स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे व्यवस्थितम् ।

परिच्छिन्नप्रभावार्धिर्न मया न च विष्णुना ॥ ५८ ॥

स देवो नीललोहितस्तमसः पारे परतो व्यवस्थितं तमोगुणातीतं परं ज्योतिः परमात्मा हि । अतएव मया परिच्छिन्नप्रभावार्धिरवगाढमहिमातिशयो न भवति तथा विष्णुना च न । अतस्तस्यासाध्यं नास्तीत्यर्थः ॥

५६. वृतम्—वृतः । प्राक्—अहम् ; आदौ ।

५८. व्यवस्थितम्—प्रतिष्ठितम् ।

संप्रति तदंशोत्पत्तावुपायं दर्शयति—

उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।

शंभोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् ॥ ५९ ॥

ते कार्यार्थिनो यूयं संयमस्तिमितं समाधिनिश्चलं शंभोर्मन उमारूपेणोमासौन्द-
र्येण ॥ “ रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुशब्दयोः । ग्रन्थावृत्तौ नाटकादावाकार-
श्लोकयोरपि ” इति विश्वः ॥ अयस्कान्तेन मणिविशेषेण ॥ “ कस्कादिषु च ”
(८ । ३ । ४८) इति सकारः ॥ लोहवदयोधातुमिव ॥ “ तेन तुल्यं क्रिया चेद्व-
तिः ” (५ । १ । ११५) इति वतिप्रत्ययो मृग्यः ॥ आक्रष्टुमाहर्तुं यतध्वमुत्तु-
क्ता भवत ॥

न च गत्यन्तरमस्तीत्याह—

उभे एव क्षमे वोढुमुभयोर्बीजमाहितम् ।

सा वा शंभोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम ॥ ६० ॥

उभयोः शंभोर्मम चाहितं निषिक्तं बीजं तेजो वोढुं सोढुं सा वोमा शंभोरष्टमूर्ते-
स्तस्येयं तदीया जलमयी मूर्तिर्वा मम । उभे एव क्षमे । न तृतीयेत्यर्थः ॥ वाशब्दो
द्वन्द्वार्थे न त्वन्यार्थे । एतदेवोदाहृत्येत्यमेव व्याख्यातं गणव्याख्याने ॥ अत्र दी-
पकालंकारः प्राकरणिकयोरुमामहेश्वरयोरप्राकरणिकयोर्ब्रह्मजलमूर्त्योश्चौपम्यस्य ग-
म्यत्वात् । यथाह भोजराजः—“ प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां चौपम्यस्य गम्यत्वे दीप-
कम् ” इति । न चेयं तुल्ययोगिता तस्याः केवलप्रस्तुतविषयत्वेन केवलाप्रस्तुतवि-
षयत्वेन चोत्थानादिति ॥

तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सैनापत्यमुपेत्य वः ।

मोक्षयते सुरबन्दीनां वेणीर्वीर्यविभूतिभिः ॥ ६१ ॥

तस्य शितिकण्ठस्याष्टमूर्तेरात्मा । पुत्र इत्यर्थः ॥ “ आत्मा वै पुत्रनामासि ”
इति श्रुतेः ॥ वो युष्माकं सेनापतेर्भावः सैनापत्यम् ॥ “ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो
यक् ” (५ । १ । १२८) इति यक्प्रत्ययः ॥ उपेत्य प्राप्य वीर्यविभूतिभिः शौर्यसं-
पत्तिभिः सुरबन्दीनां वेणीर्मोक्षयते विस्रंसयिष्यति । तारकासुरं हनिष्यतीति भावः ॥

इति व्याहृत्य विबुधान्विश्वयोनिस्तिरोदधे ।

मनस्याहितकर्तव्यास्तेऽपि देवा दिवं ययुः ॥ ६२ ॥

विश्वस्य योनिः कारणम् ॥ “ योनिः स्त्रीणां भगस्थाने कारणे ताम्रिके पणे ”
इति वैजयन्ती ॥ विबुधान्सुरानिति व्याहृत्याभिधाय तिरोदधेऽन्तर्हितवान् । ते
देवा अपि मनसाहितं कर्तव्यं यैस्ते तथोक्ताः सन्तो दिवं स्वर्गं ययुः प्रापुः ॥

तत्र निश्चित्य कंदर्पमगमत्पाकशासनः ।

मनसा कार्यसंसिद्धित्वराद्विगुणरंहसा ॥ ६३ ॥

पाको नाम कश्चिदसुरस्तस्य शासन इन्द्रस्तत्र हरचित्ताकर्षणकृत्ये कंदर्पं निश्चित्य ।
साधकत्वेनेति शेषः । कार्यसंसिद्धौ त्वरयौत्सुक्येन । द्वौ गुणौ यस्य तद्विगुणं द्विरा-
वृत्तं रंहो वेगो यस्य तेन तथोक्तेन ॥ “ गुणस्तु वृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु ”
इति वैजयन्ती ॥ मनसागमत् । सस्मारेत्यर्थः ॥ गमेर्लुङ् । लदित्वाञ्चलेरङादेशः ॥

अथ स ललितयोषिद्भूलताचारुशृङ्गं

रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे ।

सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः

शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥ ६४ ॥

अथ स्मरणानन्तरम् । स स्मृत इत्यर्थः । पुष्पं धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा कामः ॥
“ वा संज्ञायाम् ” (५ । ४ । १३३) इत्यनङ् ॥ “ ललितं त्रिषु सुन्दरम् ”
इत्यमरः ॥ “ ललितायाः सुन्दर्या योषितो भ्रुवौ लते इव चारुणी शृङ्गे कोटी
यस्य तत्तथोक्तं चापम् । रतिः स्मरप्रिया ॥ “ रतिः स्मरप्रिया ” इत्यमरः ॥ तस्या
वलयपदानि कङ्कणस्थानान्यङ्गश्चिह्नं यस्य स तथोक्ते कण्ठ आसज्य लगयित्वा ॥
चापकण्ठविशेषणाभ्यां शृङ्गारैकनिधेस्त्रिभुवनैकवीरस्य शृङ्गारवीरोपकरणेषु तुल्य-
रसत्वं व्यज्यते ॥ सहचरस्य सख्युर्मधोर्वसन्तस्य हस्ते न्यस्तं चूताङ्कुरमेवास्त्रं यस्य स
तथोक्तः प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः सन् । शतमखमिन्द्रमुपतस्थे संगतवान् ॥ संगति-
करणार्थादात्मनेपदम् ॥ अत्र स्वभावोक्तिः—“ स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तु-
वर्णनम् ” इति ॥ मालिनीवृत्तमेतत्—“ ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ”
इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजी-

विनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे

महाकाव्ये ब्रह्मसाक्षात्कारो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

६३. कार्यसंसिद्धित्वराद्विगुणरंहसा—कर्मसंसिद्धित्वराद्विगुणरंहसा; कार्यसंसिद्धयै त्वराद्विगुणरंहसा।

६४. स ललितयोषिद्भूलताचारुशृङ्गम्—सुललितयोषिद्भूलताचारुशार्ङ्गम् । पुष्पधन्वा—पुष्पकेतुः ।

तृतीयः सर्गः ।

तस्मिन्मघोनस्त्रिदशान्विहाय सहस्रमक्षणां युगपत्पपात ।

प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥

मघोन इन्द्रस्याक्षणां सहस्रं त्रिरावृत्ता दश परिमाणमेषामिति त्रिदशान्देवान् ॥
“ संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ” (२ । २ । २५) इति बहुव्रीहिः ।
“ बहुव्रीहौ संख्येये—” (५ । ४ । ७३) इति डच्प्रत्ययः । उक्तार्थत्वात्सुचो निवृ-
त्तिः ॥ विहाय त्यक्त्वा तस्मिन्कामे युगपत्पपात । सहस्रेणाक्षिभिरद्राक्षीदित्यादरा-
तिशयोक्तिः ॥ ननु सुचिरपरिचितानेकसुरपरित्यागेन भगवतो महेन्द्रस्य कथमका-
ण्डे तस्मिन्नेकस्मिन्पक्षपात इत्याशङ्क्यार्थान्तरं न्यस्यति—प्रायो भूम्ना प्रभूणा-
माश्रितेषु सेवकेषु विषये गौरवमादरः प्रयोजनापेक्षितया कार्यार्थित्वेन हेतुना
चलं चञ्चलम् । फलतन्त्राः प्रभवो न तु गुणतन्त्रा इति भावः ॥

स वासवेनासनसंनिकृष्टमितो निषीदेति विसृष्टभूमिः ।

भर्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना वक्तुं मिथः प्राक्रमतैवमेनम् ॥ २ ॥

स कामो वासवेनेन्द्रेणासनस्य सिंहासनस्य संनिकृष्टं संनिहितमासनसंनिकृष्टं
यथा तथा ॥ शेषषष्ठ्यायं समासः कृद्योगलक्षणया तु न “ न लोकाव्ययनिष्ठाखल-
र्थतृनाम् ” (२ । ३ । ६९) इति षष्ठीनिषेधात् ॥ इतो निषीदेहोपविशेति
विसृष्टभूमिर्दत्तावकाशः सन् । भर्तुः स्वामिनः प्रसादमनुग्रहं मूर्ध्ना प्रतिनन्द्य संभा-
व्य मिथो रहसि ॥ “ मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ” इत्यमरः ॥ एनमिन्द्रमेवं वक्ष्यमा-
णप्रकारेण वक्तुं प्राक्रमतोपक्रान्तवान् ॥ “ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ” (१ । ३ ।
४२) इत्यात्मनेपदम् ॥

आज्ञापय ज्ञातविशेष पुंसां लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति ।

अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तमिच्छामि संवर्धितमाज्ञया ते ॥ ३ ॥

हे पुंसां ज्ञातविशेष ज्ञातसार । ज्ञातपुंविशेषेत्यर्थः ॥ सापक्षत्वेऽपि गमकत्वा-
त्समासः ॥ आज्ञापय । तदिति शेषः ॥ उत्तरवाक्ये यच्छब्दप्रयोगान्न पूर्ववाक्ये
तच्छब्दप्रयोगनिर्वन्धः ॥ किं तदित्याह—लोकेषु ते तव यत्करणीयं कर्तव्यमस्ति ।
संस्मरणेन प्रवृत्तमुत्पन्नं ते तवानुग्रहं प्रसादमाज्ञया नियोगेन संवर्धितं वृद्धिं गमित-

मिच्छामि । संस्मरणकृतमनुग्रहं केनचिन्नियोगेन वर्धय क्वचित्कर्मणि नियुङ्क्षेत्यर्थः ।
अन्यथा मे नास्ति परितोष इति भावः ॥

न च मे किञ्चिदसाध्यमस्तीत्याह—

केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः ।

यावद्भवत्याहितसायकस्य मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती ॥ ४ ॥

पदकाङ्क्षिणा स्वाराज्यकामेन केन पुंसा नितान्तदीर्घैरतिप्रभूतैस्तपोभिस्ते तवाभ्य-
सूयेष्यां जनिता । तं ब्रूहीति शेषः । किमर्थम् । यावद्यतः स भवद्वैर्याहितसायक-
स्य संहितबाणस्यास्य मत्कार्मुकस्य निदेशे वर्तत इति निदेशवर्त्याज्ञावशो भवति ।
अविलम्बेनैव भविष्यतीत्यर्थः ॥ “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा” (३ । ३ ।
१३१) इति लट् ॥

संप्रति चतुर्वर्गे मोक्षमधिकृत्याह—

असंमतः कस्तव मुक्तिमार्गं पुनर्भवक्लेशभयात्प्रपन्नः ।

बद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणामारेचितभ्रूचतुरैः कटाक्षैः ॥ ५ ॥

तवासंमतः कः पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिः । संसार इति यावत् । तत्र ये क्लेशा जन्म-
जरामरणादयस्तेभ्यो भयान्मुक्तिमार्गं प्रपन्नस्तं वद । यतः सोऽप्यारेचिताभिरेकै-
कशो विवर्तिताभिर्भ्रूभिश्चतुरैः सुन्दरीणां कटाक्षैर्बद्धश्चिरं तिष्ठतु ॥ आरेचितलक्षणं
तु—“स्याद्भ्रुवोर्ललिताक्षेपादेकस्या एव रेचितम् । तयोर्मूलसमुत्क्षेपं कौटिल्या-
द्भ्रुकुटिं विदुः” इति ॥

धर्मार्थावधिकृत्याह—

अध्यापितस्योशनसापि नीतिं प्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विषस्ते ।

कस्यार्थधर्मौ वद पीडयामि सिन्धोस्तटावोघ इव प्रवृद्धः ॥ ६ ॥

उशनसा शुक्लेण नीतिं नीतिशास्त्रमध्यापितस्यापि ॥ अपिशब्दाच्छुक्रशिष्याणा-
मप्रधृष्यत्वं गम्यते ॥ “गतिबुद्धि—” (१ । ४ । ५२) इत्यादिना द्विकर्मकादिङ्-
धातोर्ण्यन्तात्प्रधाने कर्मणि क्तः “अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः” इति
वचनात् ॥ ते द्विषस्तव शत्रोः कस्यार्थधर्मौ प्रयुक्तः प्रहितो रागो विषयाभिलाष
एव प्रणिधिर्दूतो येन सोऽहम् ॥ “प्रणिधिः प्रार्थने चरे” इति यादवः ॥ प्रवृद्ध
ओघः प्रवाहः सिन्धोर्नद्यास्तटाविव पीडयामि वद ॥

काममधिकृत्याह—

कामेकपत्नीव्रतदुःखशीलां लोलं मनश्चारुतया प्रविष्टाम् ।

नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् ॥७॥

एकः पतिर्यस्याः सैकपत्नी पतिव्रता ॥ “ नित्यं सपत्न्यादिषु ” (४ । १ । ३५)
इति ङीप् ॥ तस्या व्रतं पातिव्रत्यं तेन दुःखशीलां दुःखस्वभावाम् । दृढव्रतामित्यर्थः ॥
“ शीलं स्वभावे सदृत्ते ” इत्यमरः ॥ चारुतया सुन्दरत्वेन हेतुना लोलं मनस्त्व-
च्चित्तं प्रविष्टां कां नितम्बिनीं नारीं मुक्तलज्जां सतीं कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् ।
स्वयं गृह्णातीति स्वयंग्राहा ॥ “ विभाषा ग्रहः ” (३ । १ । १४३) इति णप्रत्ययः ।
नच जलचर एव ग्राह इति नियमो जलचरे ग्राह एवेति नियमादिति ॥ स्वयं-
ग्राहा च सा निषक्तबाहुश्च तां तथाभूतामिच्छसि । त्वदर्थे पतिव्रतामपि व्रताद्वंश-
यिष्यामीत्यर्थः ॥ एतच्चेन्द्रस्य पारदारिकत्वादुक्तम् । तथा च श्रुतिः—“ अह-
ल्यायै जारः ” इति ॥

त्रिविधा नायिका । स्वकीया परकीया साधारणी चेति । तत्र परकीयां प्रत्यु-
क्तम् । इतरे प्रत्याह—

कयासि कामिन्सुरतापराधात्पादानतः कोपनयावधूतः ।

तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥८॥

हे कामिन्कामुक सुरतापराधात् । अन्यासङ्गादित्यर्थः । पादानतः प्रणतः सन् ।
कोपनया कोपनशीलया कया स्त्रियावधूतस्तिरस्कृतोऽसि । तस्याः शरीरं दृढानु-
तापं गाढपश्चात्तापमतएव प्रवालशय्याशरणं करिष्यामीति ॥

प्रसीद विश्राम्यतु वीर वज्रं शरैर्मदीयैः कतमः सुरारिः ।

बिभेतु मोघीकृतबाहुवीर्यः स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥९॥

हे वीर प्रसीद प्रसन्नो भव । वज्रं कुलिशं विश्राम्यतु । उदास्तामित्यर्थः । मदी-
यैः शरैर्मोघीकृतबाहुवीर्यो विफलीकृतभुजशक्तिः कतमो दैत्यदानवादिषु यः कश्चन
सुरारिः ॥ “ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ” (५ । ३ । ९३) इति डतमच्प्र-
त्ययः ॥ कोपेन स्फुरिताधराभ्यः स्त्रीभ्योऽपि बिभेतु । किमु वक्तव्यं पुंभ्य इत्यर्थः ।
सकृद्भीतः सर्वतो बिभेतीति भावः ॥ “ भीत्रार्थानां भयहेतुः ” (१ । ४ । २५)
इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ॥

तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।

कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥१०॥

किं बहुना तव प्रसादादनुग्रहात्कुसुमायुधोऽप्यतिदुर्बलास्त्रोऽप्यहमेकं मधुं वस-
न्तमेव सहायं लब्ध्वा पिनाकः पाणौ यस्य सः पिनाकपाणिः ॥ “ प्रहरणार्थेभ्यः
परे निष्ठासप्तम्यौ ” ॥ तस्य हरस्यापि । हरः पिनाकी चेत्यतिदारुण इति भावः ।
धैर्यच्युतिं धैर्यहानिं कुर्याम् । कर्तुं शक्नुयामित्यर्थः ॥ “ शकि लिङ् च ”
(३ । ३ । १७२) इति शक्यार्थे लिङ् ॥ अन्ये धन्विनो धनुर्भृतो मम के । न
केऽपीत्यर्थः ॥ किंशब्दः कुत्सायाम् । “ कुत्साप्रश्रवितर्केषु क्षेपे किंशब्द इष्यते ”
इति शाश्वतः ॥

अथोरुदेशादवतार्य पादमाक्रान्तिसंभावितपादपीठम् ।

संकल्पितार्थे विवृतात्मशक्तिमाखण्डलः कामसिद्धं वभाषे ॥ ११ ॥

अथ स्मरवाक्यश्रवणानन्तरमाखण्डलः सहस्राक्ष ऊरुदेशात्पादमाक्रान्त्याक्र-
मणेन संभावितं पादपीठं यस्मिंस्तद्यथा तथावतार्य संकल्पितार्थे हरचित्ताकर्षणरूपे
विषये विवृतात्मशक्तिम् “ कुर्यां हरस्यापि—” (३ । १०) इत्यादिना प्रकटीकृत-
स्वसामर्थ्यं कामं स्मरसिद्धं वक्ष्यमाणं वभाषे ॥

सर्वे सखे त्वय्युपपन्नमेतदुभे ममास्त्रे कुलिशं भवांश्च ।

वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं त्वं सर्वतोगामि च साधकं च ॥ १२ ॥

हे सखे । सखे इति संबोधनं गौरवार्थम् । सर्वमेतत्त्वय्युपपन्नं सिद्धम् । मम कु-
लिशं वज्रं भवांश्चोभे अस्त्रे । तत्र वज्रं तपोवीर्येण तपोबलेन महत्सु प्रबलेषु कुण्ठं
प्रतिबद्धप्रसरम् । त्वमस्त्रं सर्वतोगामि च साधकं च । तापसेष्वप्यकुण्ठमित्यर्थः ॥

अवैमि ते सारमतः खलु त्वां कार्ये गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये ।

व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य कृष्णेन देहोद्बहनाय शेषः ॥ १३ ॥

हे सखे ते सारं बलमवैमि वेद्मि । अतः खल्वतएवात्मसमं मत्तुल्यं त्वां गुरुणि
महति कार्ये “ तस्मै हिमाद्रेः—” (३ । १६) इति वक्ष्यमाणे नियोक्ष्ये ॥ “ स्वराव-
न्तोपसर्गादिति वक्तव्यम् ” इति वार्तिकादात्मनेपदनियमः ॥ तथाहि । सारपरीक्षा-
पूर्वक एव सर्वत्र नियोग इत्याह—कृष्णेन विष्णुना । धरतीति धरः ॥ पचाद्यच् ॥
भुवो धरो भूधरस्तस्य भावस्तत्तां भूधरताम् । भूधरणशक्तिमित्यर्थः । अवेक्ष्य ज्ञात्वा
शेषः सर्पराजो देहोद्बहनाय स्वदेहमुद्बोद्धुम् ॥ “ क्रियार्थोपपदस्य—” (२ । ३ । १४)
इत्यादिना चतुर्थी ॥ व्यादिश्यते नियुज्यते । शेषशायी हि भगवान् ॥

नियोगाङ्गीकारं सिद्धवत्कर्तुमाह—

आशंसता बाणगतिं वृषाङ्के कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ।

निबोध यज्ञांशभुजामिदानीमुच्चैर्द्विषामीप्सितमेतदेव ॥ १४ ॥

वृषाङ्के हरे बाणगतिं बाणप्रसरमाशंसता कथयता । “कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः” (३ । १०) इत्यादिनेति शेषः । त्वया नोऽस्माकं कार्यं प्रतिपन्नकल्पमङ्गीकृत-
प्रायम् ॥ “ ईषदसमाप्तौ—” (५ । ३ । ६७) इत्यादिना कल्पप्रत्ययः ॥ कथमे-
तदत आह—इदानीमुच्चैरुन्नता द्विषो येषां तेषामुच्चैर्द्विषां यज्ञांशभुजां देवानाम् ।
एतेन द्विषलुप्तयज्ञभागत्वं सूच्यते । ईप्सितमाप्तुमिष्टमेतदेव हरे बाणप्रयोगरूपमेव
निबोध । हरायत्तं बुध्यस्वेत्यर्थः ॥ “बुध बोधने” इति धातोर्लोट् ॥ अत्र “ आशंसता
प्रार्थयमानेन ” इति नाथव्याख्यानमनाथव्याख्यानम् । आङ्पूर्वयोः शास्तिशंस-
त्योरिच्छार्थत्वे आत्मनेपदनियमात् । याच्ञार्थत्वस्याप्रामाणिकत्वात् । “कुर्यां हर-
स्यापि—” (३ । १०) इत्यत्रानयोरभावादयोगाच्चेति ॥

किं तत्कार्यं कथं वा तस्य हरायत्तत्वं कुतो वा मदपेक्षेत्यत्राह—

अमी हि वीर्यप्रभवं भवस्य जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ।

स च त्वदेकेषुनिपातसाध्यो ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मा १५

हि यस्मादमी देवा जयाय शत्रुजयार्थं भवस्य हरस्य वीर्यप्रभवं तेजःसंभूतं सेनान्यं
सेनापतिमुशन्ति कामयन्ते ॥ “ वश कान्तौ ” इति धातोर्लोट् ॥ ब्रह्मणां सद्योजा-
तादिमन्त्राणामङ्गानां हृदयादिमन्त्राणां भूः स्थानं ब्रह्माङ्गभूः । कृतमन्त्रन्यास
इत्यर्थः । ब्रह्मणि निजतत्त्वे ॥ “ वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा ” इत्युभयत्राप्यमरः ॥
योजितात्मा नियमितचित्तः । मन्त्रन्यासपूर्वकं ब्रह्म ध्यायन्नित्यर्थः । स भवश्च त्वदे-
केषोस्तवैकबाणस्य निपातेन साध्यः । अनन्यसाध्योऽयमस्मिन्नवसर इति भावः ॥

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां यतात्मने रोचयितुं यतस्व ।

योषित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥ १६ ॥

यतात्मने नियतचित्ताय तस्मै भवाय ॥ “ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ” (१ । ४ ।
३३) इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ प्रयतां हिमाद्रेस्तनूजां पार्वतीं रोचयितुं यतस्व ॥
भवितव्यं चात्र पार्वत्यैवेत्याह—योषित्सु स्त्रीषु मध्ये ॥ “ यतश्च निर्धारणम् ”
(२ । ३ । ४१) इति सप्तमी ॥ क्षमा शक्ता तस्य हरस्य वीर्यं रेतस्तस्य निषेकः क्षरणं
तस्य भूमिः क्षेत्रं सा पार्वत्यैवेत्यात्मभुवा ब्रह्मणोपदिष्टम् । “ उभे एव क्षमे वोढुम् ”
(२ । ६०) इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥

सापीदानीं संनिकृष्टैव तस्येत्याह—

गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।

अन्वास्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः श्रुतं मया मत्प्रणिधिः स वर्गः १७

नगेन्द्रकन्या पार्वती च गुरोः पितुर्नियोगाच्चासनादधित्यकायां हिमाद्रेरूर्ध्व-
भूमौ ॥ “ भूमिरूर्ध्वमधित्यका ” इत्यमरः ॥ “ उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ”
(५ । २ । ३४) इति त्यकन्प्रत्ययः ॥ तपस्यन्तं तपश्चरन्तम् ॥ “ कर्मणो रोम-
न्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ” (३ । १ । १५) इति क्यङ्प्रत्ययः । ततः शतृप्रत्ययः ॥
स्थाणुं रुद्रमन्वास्ते । उपास्त इत्यर्थः । इतीदं मयाप्सरसां मुखेभ्यः श्रुतम् ॥ न
चैतदैतिह्यमात्रमित्याह— स वर्गः सोऽप्सरसां गणो मत्प्रणिधिर्मम गूढचरः ॥
“ प्रणिधिः प्रार्थने चरे ” इति यादवः ॥

तद्गच्छ सिद्धयै कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः ॥ १८ ॥

तत्तस्मात्सिद्धयै कार्यसिद्धयर्थं गच्छ । देवकार्यं कुरु ॥ आशिषि लोट् ॥ अयमर्थः
प्रयोजनमर्थान्तरभाव्यः कारणान्तरसाध्य एव । तच्च कारणान्तरं पार्वतीसंनिधा-
नमिति भावः ॥ “ अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां
वृत्तौ चापि प्रयोजने ” इति विश्वः ॥ तथापि बीजसाध्योऽङ्कुरो बीजाङ्कुर उदया-
दुत्पत्तेः प्रागम्भ इव त्वामुत्तमं प्रत्ययं चरमं कारणमपेक्षते ॥ “ प्रत्ययोऽधीनशप-
थज्ञानविश्वासहेतुषु ” इत्यमरः ॥ तस्मादस्मिन्नर्थे तव चरमसहकारित्वादनन्यसा-
ध्योऽयमर्थ इति भावः ॥

तस्मिन्सुराणां विजयाभ्युपाये तवैव नामास्त्रगतिः कृती त्वम् ।

अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १९ ॥

सुराणां विजयाभ्युपाये जयस्योपायभूते तस्मिन्हरेऽस्त्रगतिरस्त्रप्रसरस्तवैव नाम ॥
नामेति संभावनायाम् । अन्येषां तु संभावनापि नास्तीति भावः ॥ अतस्त्वं कृती
कृतमस्यास्तीति कृती कृतार्थः । तथाहि । अप्रसिद्धमप्यनन्यसाधारणमेव कर्म पुंसां
यशसे हि । इदं तु प्रसिद्धमसाधारणं चेत्यतियशस्करमिति भावः ॥

प्रोत्साहनार्थं स्तौति—

सुराः समभ्यर्थयितार एते कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।

चापेन ते कर्म न चातिहिंस्रमहो बतासि स्पृहणीयवीर्यः ॥ २० ॥

एते सुराः समभ्यर्थयितारो याचितारः । कार्यं प्रयोजनं त्रयाणां विष्टपानामपि संबन्धि । सर्वलोकार्थमित्यर्थः । कर्म ते तव चापेन । न त्वन्येनेति भावः । अति-हिंस्रमतिघातुकं च न । अहो बत इति संबोधने ॥ “ अहो बतानुकम्पायां खेदे संबोधनेऽपि च ” इति विश्वः ॥ अथवा अहो आश्चर्ये । “ बतेत्यामन्त्रणे संतोषे च ” इति । “ बतामन्त्रणसंतोषखेदानुक्रोशविस्मये ” इति विश्वः ॥ स्पृहणीयवीर्योऽस्याश्चर्यविक्रमोऽसि ॥ “ आश्चर्यं स्पृहणीयं च ” इति नानार्थकोशः ॥

मधुश्च ते मन्मथ साहचर्यादिसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।

समीरणो नोदयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥ २१ ॥

हे मन्मथ । असौ मधुश्च वसन्तोऽपि ते साहचर्यात्सहचरत्वादेवानुक्तोऽप्यप्रेरितोऽपि सहायः सहकार्येव । तथाहि । समीरणो वायुर्हुताशस्याग्नेर्नोदयिता प्रेरको भवेति केन व्यादिश्यते ॥ अत्र मधुसमीरणयोरुक्तिमन्तरेण सहायताकरणं सामान्यधर्मः । स च वाक्यद्वये वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथङ्निर्दिष्ट इति प्रतिवस्तूपमालंकारोऽयम् । तदुक्तम्—“ यत्र सामान्यनिर्देशः पृथग्वाक्यद्वये यदि । गम्यौपम्याश्रिता सा स्यात्प्रतिवस्तूपमा मता ” इति ॥

तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञामादाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे ।

ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन पस्पर्शं तदङ्गमिन्द्रः ॥ २२ ॥

तथास्त्विति भर्तुः स्वामिनः शेषामिव प्रसाददत्तां मालामिव ॥ “ प्रसादान्निजनिर्माल्यदाने शेषेति कीर्तिता ” इति विश्वः । “ माल्याक्षतादिदाने स्त्री शेषा ” इति वैजयन्तीकेशवौ ॥ आज्ञां मूर्ध्नादाय शिरसा गृहीत्वा मदनः प्रतस्थे ॥ “ समवप्रविभ्यः स्थः ” (१ । ३ । २२) इत्यात्मनेपदम् ॥ इन्द्र ऐरावतास्फालनेन प्रोत्साहनार्थेन ताडनेन कर्कशेन परुषेण हस्तेन तदङ्गं मदनदेहं पस्पर्शं । हस्तस्पर्शेन संभावयामासेत्यर्थः ॥ “ शेषामिवाज्ञाम् ” इत्यत्र साधकबाधकप्रमाणाभावादुपमोत्प्रेक्षयोः संदेहसंकर इति । यदि भर्त्रा शेषापि दत्ता तदा तामाज्ञामिवेत्युपमा । अथ न दत्ता तर्हि शेषात्वैनोत्प्रेक्षिता । शेषादानं तु संदिग्धमिति ॥

स माधवेनाभिमतेन सख्या रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ।

अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम ॥ २३ ॥

स मदनोऽभिमतेन प्रियेण सख्या सुहृदा माधवेन वसन्तेन रत्या स्वदेव्या च

साशङ्कं संकटमापतितमिति सभयमनुप्रयातः सन् । तथाङ्गस्य व्ययेनापि प्रार्थिता कार्यसिद्धिर्येन स तथोक्तः । शीत्वा मृत्वापि सर्वथा देवकार्यं साधयिष्यामीति कृतनिश्चयः सन्नित्यर्थः । हैमवतं हिमवति भवं स्थाणो रुद्रस्याश्रमं जगाम ॥

तस्मिन्वने संयमिनां मुनीनां तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती ।

संकल्पयोनेरभिमानभूतमात्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे ॥ २४ ॥

तस्मिन्वने स्थाण्वाश्रमे संयमिनां समाधिमतां मुनीनां तपसः समाधेरेकाग्रतायाः प्रतिकूलं वर्तत इति प्रतिकूलवर्ती विरोधी मधुर्वसन्तः संकल्पयोनेर्मनोभवस्याभिमानभूतम् । गर्वहेतुभूतमित्यर्थः ॥ कार्यकारणयोरभेदोपचारः ॥ आत्मानं निजस्वरूपमाधाय संनिधाय जजृम्भे प्रादुर्बभूव । वसन्तधर्मान्प्रवर्तयामासेत्यर्थः ॥

वसन्तधर्मानाह—

कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।

दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज ॥ २५ ॥

उष्णरश्मौ सूर्ये साहसिके च नायके समयं दक्षिणायनकालं संगमकालं च विलङ्घ्याकाण्डे व्यतिक्रम्य कुबेरगुप्तां धनपतिपालितां कुत्सितशरीरेण केनचिद्रक्षितां च दिशमुदीचीं स्त्रीलिङ्गाक्षिप्तां कांचिन्नायिकां च गन्तुं चलितुं संगन्तुं च प्रवृत्ते सति दक्षिणा दिग्दक्षिण्यवती नायिका च मुखेनाग्रभागेन वक्त्रेण च । वहतीति वहः ॥ पचाद्यच् ॥ गन्धस्य वहं गन्धवहमनिलं व्यलीकेन दुःखेन निश्वासस्तं व्यलीकनिश्वासमिव ॥ “ दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकमप्रियाकार्यवस्तुनोः ” इति वैजयन्ती ॥ उत्ससर्ज प्रवर्तयामास । स्वभर्तरि समयोल्लङ्घनेन पराङ्गनासंगतिं प्रवृत्ते सति स्त्रियो दक्षिण्यादकिंचिद्गदा दुःखान्निश्वासन्तीति भावः । उत्तरायणे सति मलयानिलाः प्रवृत्ता इति वाक्यार्थः ॥ अत्रोत्प्रेक्षालंकारः । न च समासोक्तिरेवेयमुत्प्रेक्षानुप्रविष्टेति शङ्कितव्यं केवलविशेषणसामर्थ्यादेवाप्रस्तुतप्रतीतौ सोत्तिष्ठते । अत्र तु दक्षिणेति विशेष्यसामर्थ्यादपि नायिका प्रतीयते । न च श्लेष एव प्रकृताप्रकृतविषय उभयश्लेषे श्लिष्टविशेष्यानङ्गीकारात् । तस्माच्छब्दशक्तिमूलोऽयं ध्वनिः । स च व्यलीकनिश्वासरूपचेतनधर्मसंभावनार्थं दक्षिणस्या दिशो नायिकया सहाभेदमासादयन्नभेदलक्षणातिशयोक्त्युपजीविनीं निश्वासमिवेति वाच्योत्प्रेक्षां निर्वहतीति वाच्यसिद्धयङ्गभूत इत्युत्पश्यामः ॥

असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात्प्रभृत्येव सपल्लवानि ।

पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां संपर्कमासिञ्जितनूपुरेण ॥ २६ ॥

अशोको वृक्षविशेषः सद्यः स्कन्धात्प्रकाण्डात्प्रभृत्येव । स्कन्धादारभ्येत्यर्थः ॥ भाष्यकारवचनात्प्रभृतियोगे पञ्चमीति कैयटः । भाष्यं च “ मूलात्प्रभृत्यग्रादृक्षांस्त-
क्ष्णुवन्ति ” इति “ कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणो मासः ” इत्यादि ॥ सपल्लवानि
कुसुमान्यसूत । उभयमप्यजीजनदित्यर्थः । आसिञ्जितो नूपुरो यस्य तेन ॥ सि-
ञ्जधातोरकर्मकात् “ गत्यर्थाकर्मक- ” (३ । ४ । ७२) इत्यादिना कर्तरि क्तः ॥ सु-
न्दरीणां पादेन संपर्कं ताडनं नापैक्षत । “ सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् ।
दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत् ” इति । तथाहि । “ पादाहतः प्रमदया
विकसत्यशोकः शोकं जहाति बकुलो मुखसीधुसिक्तः । आलोकितः कुरुवकः
कुरुते विकाशमालोडितस्तिलक उत्कलिको विभाति ” ॥

सद्यः प्रवालोद्गमचारुपत्रे नीते समाप्तिं नवचूतबाणे ।

निवेशायामास मधुर्द्विरेफान्नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २७ ॥

मधुर्वसन्त एवेषुकारः प्रवालोद्गमाः पल्लवाङ्कुरा एव चारूणि पत्राणि पक्षा यस्य
तस्मिन् ॥ “ पत्रं वाहनपक्षयोः ” इत्यमरः ॥ नवं चूतं चूतकुसुमं तदेव बाणस्त-
स्मिन्नवचूतबाणे समाप्तिं नीते सति सद्यो मनोभवस्य धन्विनो नामाक्षराणीव द्विरे-
फान्भ्रमरान्निवेशायामास निदधौ ॥ अत्र प्रवालपत्र इत्याद्येकदेशविवर्तिरूपकं मधो-
रिषुकारत्वं रूपं यन्नामाक्षराणीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तमित्येकदेशविवर्तिरूपकोत्था-
पितेयमुत्प्रेक्षा ॥

वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः ।

प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः २८

कर्णिकारं कर्णिकारकुसुमम् ॥ “ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ” (४ । ३ ।
१३५) इत्युत्पन्नस्य तद्धितस्य “ पुष्पफलमूलेषु बहुलम् ” इति लुक् । एवमन्य-
त्रापि द्रष्टव्यम् ॥ वर्णप्रकर्षे वर्णोत्कर्षे सत्यपि निर्गन्धतया हेतुना चेतो दुनोति
स्म पर्यतापयत् ॥ “ लट् स्मे ” (३ । २ । ११८) इति भूतार्थे लट् ॥ तथाहि ।
प्रायेण विश्वसृजो विधातुः प्रवृत्तिर्गुणानां सामग्र्यविधौ साकल्यसंपादनविषये
पराङ्मुखी । सर्वत्रापि वस्तुनि किञ्चिद्वैकल्यं संपादयति । यथा चन्द्रे कलङ्कः । अतः
कर्णिकारेऽपि नैर्गन्ध्यं युज्यत इति भावः ॥ सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्था-
न्तरन्यासोऽलंकारः ॥

बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावाद्बभूवुः पलाशान्यतिलोहितानि ।

सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ २९ ॥

अविकाशभावान्निर्विकाशत्वान्मुकुलभावाद्धेतोर्बालेन्दुरिव वक्राण्यतिलोहितान्यतिरक्तानि पलाशानि किंशुकपुष्पाणि ॥ “ पलाशे किंशुकः पर्णः ” इत्यमरः ॥ वसन्तेन पुंसा समागतानां संगतानां वनस्थलीनां स्त्रीणां सद्यः सद्योदत्तानि । पुराणेष्वतिलौहित्याभावादिति भावः । नखक्षतानीव बभुः ॥ अत्र वसन्तस्य वनस्थलीनां च विशेषणसाधारण्यान्नायकव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिस्तावदस्ति । “ नखक्षतानीव ” इति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा वक्रत्वलौहित्यगुणनिमित्ता जागर्ति । सा च नायकव्यवहाराश्रितसमासोक्तिगर्भिण्येवोत्तिष्ठत इत्युभयतोरैककालतैव । विशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरिष्यत इति हि लक्षणम् ॥

लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाश्य ।

रागेण बालारुणकोमलेन चूतप्रवालोष्ठमलंचकार ॥ ३० ॥

मधुश्रीर्वसन्तलक्ष्मीर्लग्नद्विरेफा एवाञ्जनभक्तयः कज्जलरचनास्ताभिश्चित्रं चित्रवर्णं तिलकं पुष्पविशेषमेव तिलकं विशेषकम् । मुखं प्रारम्भस्तस्मिन्नेव मुखे वक्त्रे प्रकाश्य प्रकटय्य बालारुणकोमलेन बालार्कसुन्दरेण रागेणारुणिम्ना तेनैव लाक्षारारेण चूतप्रवाल एवौष्ठं चूतप्रवालोष्ठमलंचकार प्रसाधयामास ॥ अत्र रूपकालंकारः ॥

मृगाः पियालद्रुममञ्जरीणां रजःकर्णैर्विघ्नितदृष्टिपाताः ।

मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरुर्वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः ॥ ३१ ॥

पियालद्रुमा राजादनवृक्षाः ॥ “ राजादनं पियालश्च ” इत्यमरः ॥ तेषां मञ्जरीस्तासां रजःकर्णैर्विघ्निताः संजातविघ्ना दृष्टीनां पाताः प्रसादा येषां ते तथोक्ता मदोद्धता मृगाः प्रत्यनिलमनिलाभिमुखं मर्मरा मर्मरशब्दवन्तः पत्रमोक्षा जीर्णपर्णपाता यासु ता वनस्थलीर्विचेरुर्वनप्रदेशेषु चरन्ति स्म ॥ “ देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ” इति चरतेः सकर्मकत्वम् ॥

चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज ।

मनस्विनीमानविघातदक्षं तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥ ३२ ॥

चूताङ्कुराणामास्वादेन कषायकण्ठो रक्तकण्ठः ॥ “ सुरभावपथे रक्ते कषायः ” इति केशवः ॥ पुमान्कोकिलः पुंस्कोकिलः ॥ पुंग्रहणं प्रागल्भ्यद्योतनार्थम् ॥ मधुरं चुकूजेति यत्तत्कूजनमेव मनस्विनीनां मानविघाते रोषनिरासे दक्षं स्मरस्य वचनं मानं त्यजतेत्याज्ञावचनं जातम् । कोकिलकूजितश्रवणानन्तरं स्मराज्ञप्ता इव मानं जहुरित्यर्थः ॥

हिमव्यपायाद्विशदाधराणामापाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम् ।

स्वेदोद्गमः किंपुरुषाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥ ३३ ॥

हिमस्य व्यपायादपगमाद्विशदा नीरुजा अधरा ओष्ठा यासां तासामापाण्डरी-
भूतमुखच्छवीनाम् । कुङ्कुमपरिहारादिति भावः । किंपुरुषाङ्गनानां पत्रविशेषकेषु
पत्ररचनासु स्वेदोद्गमः पदं चक्रे । घर्मोदयात्स्वेदोदयोऽभूदित्यर्थः । विशदाधरत्वं
मधूच्छिष्टराहित्यादिति भावः । हेमन्तेषु नार्यो बिम्बोष्ठेषु मधूच्छिष्टं शीतभयाद्-
धतीति प्रसिद्धम् ॥

तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्तामाकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।

प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां कथंचिदीशा मनसां बभूवुः ॥ ३४ ॥

स्थाणोर्वनमोको येषां ते तपस्विनस्तत्रत्या मुनयः । समानकाल आद्यन्तावस्या
आकालिकीम् । अकालभवत्वादुत्पत्त्यनन्तरविनाशिनीमित्यर्थः ॥ “आकालिकडाद्य-
न्तवचने ” (५ । १ । ११४) इति समानकालादिकट्प्रत्ययः प्रकृतेराकाल आदे-
शश्च निपातितः । “ टिड्ढाणञ्-” (४ । १ । १५) इत्यादिना ङीप् । केचिदकाला-
द्देहाध्यात्मादित्वाद्भवार्थे ठगित्याहुः ॥ तामाकालिकीं मधुप्रवृत्तिं वीक्ष्य प्रयत्नेन
संस्तम्भितविक्रियाणां निरुद्धविकाराणां मनसां कथंचिदीशा नियन्तारो बभूवुः ॥

तं देशमारोपितपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।

काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः ॥ ३५ ॥

आरोपितमधिज्यं कृतं पुष्पचापं येन तस्मिन्नतिद्वितीया यस्य तस्मिन्नतिसहाये
मदने तं देशं स्थाण्वाश्रमं प्रपन्ने प्राप्ते सति द्वन्द्वानि स्थावराणि जंगमानि च मिथु-
नानि काष्ठोत्कर्षः ॥ “ काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ” इत्यमरः ॥ तां गतो यः स्नेह
इष्टसाधननिबन्धनः प्रेमापरनामा ममताभिमानः ॥ “ प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम
स्नेहः ” इत्यमरः ॥ स एव रसस्तेनानुविद्धं संपृक्तं भावं रत्याख्यं शृङ्गारभावं क्रि-
यया कार्यभूतया चेष्टया विवव्रुः प्रकटीचक्रुः । शृङ्गारचेष्टाः प्रावर्तन्तेत्यर्थः ॥

ताश्चेष्टा आह ‘मधु’ इत्यादिभिश्चतुर्भिः—

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।

शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥ ३६ ॥

द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ यस्य स द्विरेफो भ्रमरः ॥ उपचारात्तदर्थोऽपि द्विरेफ
उच्यते । यथाह कैयटः—“ शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते । यथा भ्रमरश-

द्भस्य द्विरेफत्वाद्विरेफो भ्रमरः ॥ कुसुममेवैकं साधारणं पात्रं तस्मिन्मधु मकरन्दम् ॥
“ मधु मद्ये पुष्परसे ” इति विश्वः ॥ स्वां प्रियां भृङ्गीमनुवर्तमानोऽनुसरन्पपौ ।
तत्पीतशेषं पपावित्यर्थः । कृष्णश्चासौ सारः शबलश्च कृष्णसारः कृष्णमृगः ॥
“ वर्णो वर्णेन ” (२ । १ । ६९) इति समासः ॥ स्पर्शेन स्पर्शसुखेन निमीलिताक्षीं
मृगीं शृङ्गेणाकण्डूयत कर्षितवान् ॥ “ कण्ड्वादिभ्यो यक् ” (३ । १ । २७) इति
यक् । ततः कर्तरि लङ् ॥

ददौ रसात्पङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।

अर्धोपभुक्तेन बिसेन जायां संभावयामास रथाङ्गनामा ॥ ३७ ॥

रसादतिरागात्करेणुः करिणी ॥ “ करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे ” इत्यमरः ॥ पङ्का-
ज्जायत इति पङ्कजं तस्य रेणुः पङ्कजरेणुस्तस्य गन्धोऽस्यास्तीति पङ्कजरेणुगन्धि गण्डू-
षजलं मुखान्तर्धृतजलं गजाय ददौ । रथाङ्गनामा चक्रवाकोऽर्थं यथा तथोपभुक्ते-
नार्धजग्धेन बिसेन जायां संभावयामास । स्वजग्धशेषं ददावित्यर्थः ॥

गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् ।

पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किंपुरुषश्चुचुम्बे ॥ ३८ ॥

किंपुरुषः किंनरः श्रमवारिलेशैः स्वेदोदबिन्दुभिः किञ्चिदीषत्समुच्छ्वासिता
विश्लेषिताः पत्रलेखा यस्य तत् । पुष्पाणामासवो मद्यं पुष्पासवः । पुष्पोद्भवमद्यमि-
त्यर्थः । वसन्ते मधूकस्य संभवात् । पुष्पवासितमिति केचित् । तेनाघूर्णिताभ्या-
मुद्धान्ताभ्यां नेत्राभ्यां शोभत इति तथोक्तं प्रियामुखं गीतान्तरेषु गीतमध्येषु चु-
चुम्बे चुचुम्ब ॥

पर्याप्तिपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।

लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥ ३९ ॥

पर्याप्ताः समग्राः पुष्पस्तवका एव स्तना यासां ताभ्यः ॥ “ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनाद-
संयोगोपधात् ” (४ । १ । ५४) इति विकल्पान्न ङीप् ॥ स्फुरन्तः प्रवालाः प-
ल्लवा एवौष्ठास्तैर्मनोहराभ्यो लता एव वध्वस्ताभ्यः सकाशात्तरवोऽपि ॥ लिङ्गादेव
पुंस्त्वं गम्यते ॥ विनम्राः शाखा एव भुजास्तैर्बन्धनान्यवापुः । ताभिरालिङ्गिता
इत्यर्थः । स्थावराणामपि मदनविकारोऽभूत्किमुतान्येषामिति भावः । एतच्च तरु-
लतानामपि चेतनत्वादुक्तम् । यथाह मनुः—“ अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते मुखदुःखसम-
न्विताः ” इति ॥ अत्र रूपकालंकारः ॥

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ४०

अस्मिन्क्षणे वसन्ताविर्भावकाले भगवान्हरः श्रुताप्सरोगीतिरपि । दिव्याङ्गना-
गानमाकर्णयन्नपीत्यर्थः । प्रसंख्यानपर आत्मानुसंधानपरो बभूव । तथाहि । आ-
त्मनश्चित्तस्येश्वराणां नियन्तृणाम् । वशिनामित्यर्थः । विहन्यन्त एभिरिति विघ्नाः
प्रत्यूहाः ॥ घञर्थे कप्रत्ययः ॥ जातु कदाचिदपि समाधिभेदे समाधिभञ्जने प्रभवः
समर्था न भवन्ति ॥

लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः ।

मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव मा चापलायेति गणान्व्यनैषीत् ॥ ४१ ॥

अथ लतागृहद्वारं गतो वामे प्रकोष्ठेऽर्पितहेमवेत्रो धारितहेमदण्डो नन्दी नन्दि-
केश्वरः ॥ “ नन्दी भृङ्गिरितस्तण्डुनन्दिनौ नन्दिकेश्वरे ” इति कोशः । मुखेऽर्पिता-
याः सरोषविस्मयस्तिमितावलोकं निहिताया एकस्या अङ्गुलेस्तर्जन्याः संज्ञया सूचनयै-
व । “ संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैरर्थसूचना ” इत्यमरः ॥ गणान्प्रमथांश्चापलाय
चापलं कर्तुं मा भवतेति ॥ “ क्रियार्थोपपदस्य—” (२ । ३ । १४) इत्यादिना
चतुर्थी ॥ व्यनैषीच्छिक्षितवान् ॥

न केवलं गणा एव विनीताः किंतु जरायुजादिचतुर्विधं प्राणिजातमपीत्याह—

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।

तच्छासनात्काननमेव सर्वं चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे ॥ ४२ ॥

निष्कम्पवृक्षम् । इदमुद्भिज्जोपलक्षणम् । निभृतद्विरेफं निश्चलभृङ्गम् । स्वेदजोप-
लक्षणमेतत् । मूकाण्डजं निःशब्दपक्षिसरीसृपादिकम् । एतेनाण्डजजातिरुक्ता ।
शान्तमृगप्रचारम् । जरायुजोपलक्षणमेतत् । सर्वमेव काननं तच्छासनान् नन्दीश्वराज्ञया
चित्रार्पितारम्भं चित्रलिखितारम्भमिवावतस्थे ॥ “ नृगवाद्या जरायुजाः । स्वेदजाः
कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः । उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः ” इत्यमरः ॥

दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य कामः पुरःशुक्रमिव प्रयाणे ।

प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखं ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश ॥ ४३ ॥

कामः प्रयाणे यात्रायां पुरोगतः शुक्रो यस्मिन्देशे तं पुरःशुक्रं देशमिव ॥
“ प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रत्यङ्गारकमेव च । अपि शक्रसमो राजा हतसैन्यो निवर्तते ”
इति प्रतिषेधात् ॥ तस्य दृष्टिप्रपातं दृष्टिषयं परिहृत्य प्रान्तेषु पार्श्वदेशेषु संसक्ता

अन्योन्यसंसृष्टा नमेरूणां सुरपुंनागानां शाखा यस्य तत् । तिरोधानयोग्यमिति भावः । भूतपतेः शिवस्य ध्यानास्पदं समाधिस्थानम् ॥ “ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ” (६ । १ । १४६) इति निपातः ॥ विवेश ॥

स देवदारुद्रुमवेदिकायां शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।

आसीनमासन्नशरीरपातस्त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श ॥ ४४ ॥

आसन्नशरीरपात आसन्नमृत्युः स कामः शार्दूलचर्मणा व्यवधानवत्याम् । व्याघ्रचर्मास्तृतायामित्यर्थः । “ मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्मणि ” इति प्राशस्त्यादिति भावः । देवदारुद्रुमवेदिकायामासीनमुपविष्टं संयमिनं समाधिनिष्ठं त्रियम्बकं त्रिनेत्रं ददर्श ॥ त्रियम्बकमित्युक्ते पादपूरणव्यत्यासात्त्रियम्बकमिति पादपूरणार्थोऽयमियङ्गदेश-
श्छान्दसो महाकविप्रयोगादभियुक्तैरङ्गीकृतः ॥

तमेव देवं षड्भिः श्लोकैर्वर्णयति—

पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायमृज्वायतं संनमितोभयांसम् ।

उत्तानपाणिद्वयसंनिवेशात्प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कुमध्ये ॥ ४५ ॥

पर्यङ्कबन्धेन वीरासनेन स्थिरपूर्वकायं निश्चलोत्तरार्धमृजुरायतश्चर्वायतस्तं संनमिताबुभावंसौ यस्य तं तथोक्तम् ॥ वृत्तिविषये उभयशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग इत्युक्तं कैयटेन ॥ उत्तान ऊर्ध्वतलो यः पाणिद्वयस्य संनिवेशः संस्थानं तस्मादङ्कुमध्ये प्रफुल्लं राजीवं पङ्कजं यस्य तमिव स्थितम् ॥ वीरासने वशिष्ठः—“ एकं पादमथैकस्मिन्विन्यस्योरौ तु संस्थितम् । इतरस्मिन्स्तथैवोरुं वीरासनमुदाहृतम् ” इति । तथा योगसारे—“ उत्तानिते करतले करमुत्तानितं परम् । आदायाङ्गगतं कृत्वा ध्यायेद्यस्तस्य सोऽन्तरम् ” इति ॥

भुजंगमोन्नद्धजटाकलापं कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।

कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ४६

भुजंगमेनोन्नद्ध उन्नमय्य बद्धो जटाकलापो येन तं तथोक्तम् । कर्णावसक्तम् । कर्णाविलम्बीत्यर्थः । अतएव द्विगुणं द्विरावृत्तमक्षसूत्रमक्षमाला यस्य तं कण्ठप्रभाणां सङ्गेन मिश्रणेन विशेषनीलामतिनीलां ग्रन्थिमतीं बन्धनयुक्तां कृष्णत्वचं कृष्णमृगाजिनं दधानम् ॥

किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोयतारैर्भ्रूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः ।

नेत्रैरविस्पन्दितपक्ष्ममालैर्लक्ष्यीकृतघ्राणमधोमयूखैः ॥ ४७ ॥

किञ्चित्प्रकाशा ईषत्प्रकाशाः स्तिमिता निश्चला उग्राश्च ताराः कनीनिका येषां तैः ॥ “ तारकाक्षः कनीनिका ” इत्यमरः ॥ भ्रूविक्रियायां भ्रूविक्षेपे विरतप्रसङ्गैः प्रसक्तिरहितैरविस्पन्दितपक्ष्ममालैरचलितपक्ष्मपङ्क्तिभिरधः प्रसृता मयूखा येषां तैरधोमयूखैर्नेत्रैः ॥ त्रिनेत्रत्वाद्बहुवचनम् ॥ लक्ष्यीकृतघ्राणं नासाग्रनिविष्टदृष्टिमित्यर्थः ॥ “ करणान्यवहिष्कृत्य स्थाणुवन्निश्चलात्मकः । आत्मानं हृदये ध्यायेन्नासाग्रन्यस्तलोचनः ” इति योगसारे ॥

अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहमपामिवाधारमनुत्तरंगम् ।

अन्तश्चराणां मरुतां निरोधान्निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ ४८ ॥

अन्तश्चरन्तीत्यन्तश्चरास्तेषां मरुतां प्राणादीनां निरोधाद्धेतोरवृष्टिसंरम्भमविद्यमानवर्षसंभ्रममम्बुवाहमिव स्थितम् । एतेन प्राणनिरोधः सूचितः । अनुत्तरंगमनुद्भूततरंगमपामाधारं हृदमिव स्थितम् । एतेनापाननिरोधः सूचितः । तथा निवाते निर्वातदेशे निष्कम्पं निश्चलं प्रदीपमिव स्थितम् । एतेन शेषवायुनिरोधः सूचितः ॥ “ निवातावाश्रयावातौ ” इत्यमरः ॥

कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैर्ज्योतिःप्ररोहैरुदितैः शिरस्तः ।

मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः ४९

कपालनेत्रान्तरेण ब्रह्मकरोटिनेत्रविवरेण लब्धमार्गैः शिरस्तो ब्रह्मरन्ध्रात् ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ॥ उदितैरुद्भूतैर्ज्योतिःप्ररोहैस्तेजोङ्कुरैर्मृणालसूत्राधिकं सौकुमार्यं मार्दवं यस्यास्तां बालस्येन्दोः शिरश्चन्द्रस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तम् ॥

मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति तद्वदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् ।

यमक्षरं क्षेत्रविदो विदुस्तमात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥ ५० ॥

नवभ्यो द्वारेभ्यो निषिद्धा निर्वर्तिता वृत्तिः संचारो यस्य तत्तथोक्तम् । समाधिना प्रणिधानेन वश्यं वशंगतम् ॥ यत्प्रत्ययः ॥ “ प्रणिधानं समाधानं समाधिश्च समाश्रयः ” इति हलायुधः ॥ मनो हृदि तद्दयारूपेऽधिष्ठाने व्यवस्थाप्य ॥ तथा च वशिष्ठः—“ यतो निर्याति विषयान्यास्मिंश्चैव प्रलीयते । तद्दयं तद्विजानीयात्मनसः स्थितिकारणम् ” इति ॥ क्षेत्रविदः क्षेत्रज्ञाः पुरुषाः । यं न क्षरतीत्यक्षरमविनाशिनं विदुर्विदन्ति ॥ “ विदो लटो वा ” (३ । ४ । ८३) इति ज्ञेजुस् ॥ तमात्मानमात्मनि स्वस्मिन्नवलोकयन्तं साक्षात्कुर्वन्तम् । स्वातिरेकेण परमात्मनोऽभावादिति भावः ॥

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं पश्यन्नदूरान्मनसाप्यधृष्यम् ।

नालक्षयत्साध्वससन्नहस्तः स्वस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥ ५१ ॥

स्मरः कामस्तथाभूतं पूर्वोक्तरूपं मनसाप्यधृष्यमयुग्मनेत्रं विषमाक्षमदूरात्पश्यन् । साध्वसेन सन्नहस्तो विश्वथपाणिः सन् । स्वहस्तात्स्वस्तं शरं चापमपि चापं च नालक्षयन्न विवेद । भीतो मुह्यतीति भावः ॥

निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं संधुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।

अनुप्रयाता वनदेवताभ्यामदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥ ५२ ॥

अथ निर्वाणेन नाशेन भूयिष्ठं निर्वाणभूयिष्ठम् । नष्टप्रायमित्यर्थः । अस्य स्मरस्य वीर्यं बलं वपुर्गुणेन सौन्दर्येण संधुक्षयन्तीव पुनरुज्जीवयन्तीव स्थिता वनदेवताभ्यां सखीभूताभ्यामनुप्रयातानुगता स्थावरराजकन्या पार्वत्यदृश्यत दृष्टा ॥ तामेवाह चतुर्भिः—

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागमाकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।

मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥ ५३ ॥

अशोकपुष्पेण निर्भर्त्सितास्तिरस्कृताः पद्मरागा येन तत्तथोक्तम् । आकृष्टहेमद्युतीन्याहतस्वर्णाभरणवर्णानि कर्णिकाराणि यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । मुक्ताकलापीकृतानि सिन्धुवाराणि निर्गुण्डीकुसुमानि यस्मिंस्तत् ॥ “ सिन्धुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ” इत्यमरः ॥ वसन्तपुष्पाण्येवाभरणं वहन्ती ॥

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् ।

पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा संचारिणी पल्लविनी लतेव ॥ ५४ ॥

स्तनाभ्यां किञ्चिदावर्जितेषदानमितेव । तरुणार्कस्य राग इव रागो यस्य तत् । बालार्कारुणमित्यर्थः ॥ उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च ॥ वासो वसानाच्छादयन्ती । अतएव पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा पल्लविनी किसलयवती संचारिणी लतेव । स्थितेति शेषः ॥

स्वस्तां नितम्बादवलम्बमाना पुनःपुनः केसरदामकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण मौर्वी द्वितीयामिव कार्मुकस्य ५५

स्थानविदा निक्षेपयोग्यस्थानवेदिना स्मरेण न्यासीकृतां निक्षेपीकृताम् । कर्मणि प्रभवतीति कार्मुकं धनुः ॥ “ कर्मण उकञ् ” (५।१।१०३) इत्युक्प्रत्ययः ॥

तस्य द्वितीयां मौर्वीमिव स्थिताम् ॥ अत्र हि न्यस्ता मौर्व्युत्तरत्र हरवैरनिर्यात-
नायोपयुज्यत इति भावः ॥ नितम्बात्स्रस्तां चलितां केसरदाम बकुलमाला सैव
काञ्ची तां पुनःपुनरवलम्बमाना हस्तेन धारयन्ती ॥

सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णं बिम्बाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।

प्रतिक्षणं संभ्रमलोलदृष्टिर्लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ ५६ ॥

सुगन्धिभिर्निश्वासैर्विवृद्धतृष्णम् । बिम्बतुल्योऽधरो बिम्बाधरः ॥ “ वृत्तौ मध्य-
पदलोपः स्यात् ” इति वामनः ॥ तस्यासन्नचरं संनिकृष्टचरं द्विरेफं भृङ्गं प्रतिक्षणं
संभ्रमेण लोलदृष्टिश्चलाक्षी सती लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥

तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां रतेरपि ऋषीपदमादधानाम् ।

जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे ॥ ५७ ॥

सर्वावयवेष्वनवद्यामगर्ह्याम् ॥ “ अवयवपण्य— ” (३ । १ । १०१) इति निपातः ॥
रतेः कामकलत्रस्यापि ऋषीपदं लज्जानिमित्तमादधानाम् । न्यूनतामावहन्तीमित्यर्थः ।
तां पार्वतीं वीक्ष्य पुष्पचापः कामो जितेन्द्रिये । दुर्जयेऽपीत्यर्थः । शूलिनि शिवे
विषये स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे चकमे ॥ पूर्वं “ साध्वससन्नहस्तः ” (३ । ५१)
इत्यादिना कार्यसिद्धेरुन्मूलितत्वाभिधानादिह पुनरित्युक्तम् ॥

भविष्यतः पत्युरुमा च शंभोः समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।

योगात्स चान्तः परमात्मसंज्ञं दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥ ५८ ॥

उमा च भविष्यतः पत्युः शंभोः प्रतिहारभूमिं द्वारदेशं समाससाद ॥ “ स्त्री
द्वाद्द्वारं प्रतीहारे ” इत्यमरः ॥ स शंभुश्चान्तः परमात्मेति संज्ञा यस्य तत्परं मुख्यम् ॥
“ परं दूरान्यमुख्येषु ” इति यादवः ॥ ज्योतिर्दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य योगाद्ध्यानात् ॥
“ योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ” इत्यमरः ॥ उपाररामोपारतः ॥ “ व्या-
ङ्परिभ्यो रमः ” (१ । ३ । ८३) इति परस्मैपदम् ॥

ततो भुजंगाधिपतेः फणाग्रैरधः कथंचिद्धृतभूमिभागः ।

शनैःकृतप्राणविमुक्तिरीशः पर्यङ्कबन्धं निबिडं बिभेद ॥ ५९ ॥

ततो भुजंगाधिपतेः शेषस्य फणाग्रैरधो भूमेरधः कथंचिदतियत्नेन धृतो भूमिभागः
स्वोपवेशनभूभागो यस्य स तथोक्तः । वायुधारणाहितलाघवनिवृत्त्या भगवतो गुरु-
त्वादिति भावः । शनैः कृता प्राणानां प्राङ्गिरुद्धानां विमुक्तिः पुनः संचारो येन स

कृतप्राणविमुक्तिरीशो निविडं दृढं पर्यङ्कबन्धं वीरासनं विभेद शिथिलीचकार ॥

तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।

प्रवेशयामास च भर्तुरेनां भ्रूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥ ६० ॥

अथ नन्दी तस्मै भगवते ॥ क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ॥ प्रणिपत्य नमस्कृत्य शुश्रूषया सेवया निमित्तेनोपेताम् । सेवार्थमागतामित्यर्थः । शैलसुतां शशंस निवेदयामास । भर्तुः स्वामिनो भ्रूक्षेपमात्रेण भ्रूसंज्ञयैवानुमतप्रवेशामङ्गीकृतप्रवेशामेनां शैलसुतां प्रवेशयामास च ॥

तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं स्वहस्तलूनः शिशिरात्ययस्य ।

व्यकीर्यत त्र्यम्बकपादमूले पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥ ६१ ॥

तस्याः पार्वत्याः सखीभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां स्वहस्तेन लून उपचितः पल्लवभङ्गभिन्नः किसलयशकलमिश्रः शिशिरात्ययस्य वसन्तस्य संबन्धी पुष्पोच्चयः पुष्पप्रकरः ॥ “हस्तादाने चेरस्तेये” (३ । ३ । ४०) इति घञ्विषयत्वात्कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोग इति वल्लभः ॥ त्र्यम्बकपादमूले प्रणिपातपूर्वं नमस्कारपूर्वकं व्यकीर्यत विक्षिप्तः ॥

उमापि नीलालकमध्यशोभि विस्रंसयन्ती नवकर्णिकारम् ।

चकार कर्णच्युतपल्लवेन मूर्ध्ना प्रणामं वृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥

उमापि नीलालकानां मध्ये शोभत इति तथोक्तम् । अलकन्यस्तमित्यर्थः । नवकर्णिकारं विस्रंसयन्ती कर्णाच्युतः पल्लवो यस्य तेन मूर्ध्ना वृषभध्वजाय प्रणामं चकार ॥ क्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वम् ॥

अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन ।

न हीश्वरव्यात्तद्वतयः कदाचित्पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम् ६३

सा कृतप्रणामा देवी भवेन हरेण । अन्यां न भजतीति तमनन्यभाजम् ॥ “भजो ण्विः” (३ । २ । ६२) इति ण्विप्रत्ययः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावः ॥ पतिमाप्नुहीति तथ्यं सत्यमेवाभिहितोक्ता । उत्तरत्र तथैव संभवादिति भावः ॥ अभिदधातेर्ब्रुवर्थस्य दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥ तथाहि । ईश्वरव्याहृतयो महापुरुषोक्तयः कदाचिदपि लोके भुवने ॥ “लोकस्तु भुवने जने” इत्यमरः ॥ विपरीतं विसंवादिनमर्थमभिधेयं न पुष्णन्ति । न बोधयन्तीत्यर्थः ॥

कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य पतङ्गवद्वह्निमुखं विविधुः ।

उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः शरासनज्यां मुहुराममर्श ॥ ६४ ॥

कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्योमासंनिधानादयमेव बाणप्रयोगसमय इति ज्ञात्वा पतङ्गेन तुल्यं पतङ्गवच्छलभवत् ॥ “ समौ पतङ्गशलभौ ” इत्यमरः ॥ “ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ” (५ । १ । ११५) इति वतिप्रत्ययः ॥ वह्निमुखं विविधुः प्रवेष्टुमिच्छुः ॥ विशतेः सनन्तादुप्रत्ययः ॥ उमायाः समक्षमक्षणः समीपमुमासमक्षम् ॥ “ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ” (५ । ४ । १०७) इति समासान्तोऽचप्रत्ययः ॥ हरे बद्धलक्ष्यः सन् । शरासनस्य ज्यां मौर्वीं मुहुराममर्श परामृष्टवान् ॥

अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।

विशोषितां भानुमतो मयूखैर्मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् ६५

अथ गौरी । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी ॥ “ अस्मायामेधास्रजो विनिः ” (५ । २ । १२१) इति विनिप्रत्ययः ॥ तस्मै तपस्विने गिरिशाय ताम्ररुचा रक्तवर्णेन करेण भानुमतोऽशुमतो मयूखैर्विशोषितां मन्दाकिन्याः पुष्कराणि पद्मानि तेषां बीजानि तेषां मालां जपमालिकामुपनिन्ये समर्पितवती ॥

प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।

संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥ ६६ ॥

त्रिलोचनश्च प्रणयिप्रियत्वादर्थिप्रियत्वात्तामक्षमालां प्रतिग्रहीतुं स्वीकर्तुमुपचक्रमे । पुष्पं धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा कामश्च ॥ “ वा संज्ञायाम् ” (५ । ४ । १३३) इत्यनङादेशः ॥ संमोह्यतेऽनेनेति संमोहनं नाम । नामेति प्रसिद्धौ । अमोघं बाणं सायकं धनुषि समधत्त संहितवान् ॥

हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥ ६७ ॥

हरस्तु हरोऽपि चन्द्रोदयारम्भेऽम्बुराशिरिव किञ्चिदीषत्परिलुप्तधैर्यः । न तु प्राकृतजनवदत्यन्तलुप्तधैर्य इति भावः । बिम्बफलतुल्योऽधरोष्ठो यस्य तस्मिन्नुमामुखे विलोचनानि व्यापारयामास । त्रिभिरपि लोचनैः साभिलाषमद्राक्षीदित्यर्थः ॥ एतेन भगवतो रतिभावोदय उक्तः ॥

विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।

साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥ ६८ ॥

शैलसुतापि स्फुरद्दालकदम्बकल्पैर्विकसत्कोमलनीपसदृशैः । पुलकितैरित्यर्थः ॥
“ ईषदसमाप्तौ—” (५ । ३ । ६७) इत्यादिना कल्पप्रत्ययः ॥ अङ्गैर्भावं रत्याख्यं
विवृण्वती प्रकाशयन्ती चारुतरेण पर्यस्तविलोचनेन व्रीडाविभ्रान्तनेत्रेण मुखेनासा-
चि साचि संपद्यमाना साचीकृता तिर्यकृता ॥ “ तिर्यगर्थे साचि तिरः ” इत्यमरः ॥
तस्थौ । ह्रिया मुखं साचीकृत्य स्थितेत्यर्थः । न केवलं हरस्यैव देव्या अप्युदितो
रतिभाव इति भावः ॥

अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः पुनर्वशित्वाद्वलवन्निगृह्य ।

हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदृक्षुर्दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ६९ ॥

अथायुग्मानि नेत्राणि यस्य सोऽयुग्मनेत्रस्त्रिनेत्रो वशित्वाज्जितेन्द्रियत्वादिन्द्रिय-
क्षोभं पूर्वोक्तमिन्द्रियविकारं पुनः बलवद्दृढं निगृह्य निवार्य स्वचेतोविकृतेः स्वचि-
त्तविकारस्य हेतुं कारणं दिदृक्षुर्दृष्टुमिच्छुर्दिशामुपान्तेषु दृष्टिं ससर्ज प्रसारयामास ॥

स दक्षिणापाङ्गुनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।

ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ७० ॥

स भगवान्दक्षिणापाङ्गे निविष्टा स्थिता मुष्टिर्यस्य तं नतांसमाकुञ्चितः सव्य-
पादो यस्य तम् । आलीढाख्यस्थानके स्थितमित्यर्थः । चक्रीकृतचारुचापं मण्डली-
कृतसौम्यकोदण्डं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिं मनोभवं ददर्श ॥ आलीढलक्षणमाह
यादवः—“ स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । वितस्त्यन्तरगौ पादौ
मण्डलं तोरणाकृती । समानौ स्यात्समपदमालीढं पदमग्रतः । दक्षिणं वाममाकुञ्च्य
प्रत्यालीढं विपर्ययः ” इति ॥

तपःपरामर्शविवृद्धमन्योर्भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।

स्फुरन्नुदर्चिः सहसा तृतीयादक्षः कृशानुः किल निष्पपात ७१

तपःपरामर्शेन तपस आस्कन्दनेन विवृद्धमन्योः प्रवृद्धकोपस्य भ्रूभङ्गेन दुष्प्रे-
क्ष्यं दुर्दर्शं मुखं यस्य तस्य हरस्य तृतीयादक्षः स्फुरन्नुदीप्यमान उदर्चिरुद्धतज्वा-
लः कृशानुरग्निः सहसातर्कितमेव ॥ “ अतर्किते तु सहसा ” इत्यमरः ॥ निष्प-
पात किल निश्चक्राम खलु ॥

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्भिरः खे मरुतां चरन्ति ।

तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ७२ ॥

हे प्रभो स्वामिन् । क्रोधं संहर संहर निवर्तय निवर्तय ॥ “ चापले द्वे भवत इति

वक्तव्यम् ” इति वार्तिकेन द्वित्वम् । “ संभ्रमेण वृत्तिश्चापलम् ” इति काशिका ॥ इत्येवं मरुतां देवानां गिरो वाचः खे व्योम्नि यावच्चरन्ति प्रवर्तन्ते तावत्तत्कालमेव भवस्य नेत्राज्जन्म यस्य स भवनेत्रजन्मा ॥ “ अवर्ज्यो बहुव्रीहिव्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदे ” इति वामनः ॥ स वह्निर्मदनं भस्मैवावशेषो यस्य तं भस्मावशेषं चकार । ददाहेत्यर्थः ॥

तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्वभूव ॥ ७३ ॥

तीव्राभिषङ्गप्रभवेणातिदुःसहाभिभवसंभवेन ॥ “ अभिषङ्गस्त्वभिभवे सङ्ग आक्रोशनेऽपि च ” इति वैजयन्ती ॥ इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां वृत्तिं व्यापारं संस्तम्भयता प्रतिबध्नाता मोहेन मूर्च्छया ॥ कर्त्रा ॥ रतिर्मदनभार्या मुहूर्तमज्ञातं भर्तृव्यसनं भर्तृनाशो यया सा तथोक्ता सती कृतोपकारेव बभूव । सहसा दुःखोपनिपातान्मुमूर्च्छेत्यर्थः । मोहेन दुःखसंवेदनाभावात्तस्योपकारकत्वोक्तिः ॥

तमाशु विघ्नं तपसस्तपस्वी वनस्पतिं वज्र इवावभज्य ।

स्त्रीसंनिकर्षं परिहर्तुमिच्छन्नन्तर्दधे भूतपतिः सभूतः ॥ ७४ ॥

तपस्वी तपोनिष्ठो भूतपतिः शिवस्तपसो विघ्नमन्तरायभूतं तं काममाशु वज्रोऽशनिर्वनस्पतिं वृक्षमिवावभज्य भङ्गा स्त्रीसंनिकर्षं स्त्रीसंनिधानं परिहर्तुमिच्छन् । तस्यानर्थहेतुत्वादिति भावः । सभूतः सगणः सन्नन्तर्दधे ॥

शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं

व्यर्थं समर्थं ललितं वपुरात्मनश्च ।

सरव्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा

शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथंचित् ॥ ७५ ॥

शैलात्मजा पार्वत्यप्युच्छिरस उन्नतशिरसो महतः पितुरभिलाषं हरो वरोऽस्त्विति मनोरथं ललितं सुन्दरमात्मनो वपुश्च व्यर्थं निष्फलं समर्थं विचार्य सरव्योः समक्षं पुर इति च हेतुनाधिकं जातलज्जा । समानजनसमक्षमवमानस्यातिदुःसहत्वादिति भावः । शून्या निरुत्साहा सती कथंचित्कृच्छ्रेण भवनस्याभिमुखी जगाम ॥

सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या

दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोभ्याम् ।

सुरगज इव विभ्रत्पद्मिनीं दन्तलगां

प्रतिपथगतिरासीद्वेगदीर्घाकृताङ्गः ॥ ७६ ॥

सपद्यद्भिर्हिमवान् रुद्रस्य संरम्भात्कोपाद्भीत्या ॥ “संरम्भः संभ्रमे कोपे” इति विश्वः ॥
मुकुलिताक्षीं निमीलितनेत्राम् ॥ “बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्” (५ । ४ ।
११३) इति षच्प्रत्ययः । “षिद्धौरादिभ्यश्च” (४ । १ । ४१) इति ङीष् ॥
अनुकम्पितुमर्हामनुकम्प्याम् ॥ “ऋहलोर्ण्यत्” (३ । १ । १२४) इति ण्यत्प्रत्य-
यः ॥ दुहितरं दोर्भ्यामादाय दन्तयोर्लगां पद्मिनीं नलिनीं विभ्रत्सुरगज इव वेगेन
रयेण दीर्घाकृताङ्ग आयतीकृतशरीरः सन् । पन्थानं प्रतिगता प्रतिपथा मार्गानुसा-
रिणी गतिर्यस्य स प्रतिपथगतिरासीत् । पन्थानमनुसृत्य जगामेत्यर्थः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजी-
विनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे
महाकाव्ये मदनदहनो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

मूर्च्छिता रतिरित्युक्तम् । संप्रति तद्वृत्तान्तमेवाह—

अथ मोहपरायणा सती विवशा कामवधूर्विबोधिता ।

विधिना प्रतिपादयिष्यता नववैधव्यमसह्यवेदनम् ॥ १ ॥

अथानन्तरं मोहो मूर्च्छा परमयनमाश्रयो-यस्याः सा मोहपरायणा मोहैकशरणा
सती ॥ “परायणमभिप्रेते तत्परे परमाश्रये” इति यादवः ॥ विवशा मूढत्वान्निश्चेष्टा
कामवधू रतिः । असह्या दुःसहा वेदना यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । विधवाया गतभर्तृका-
या भावो वैधव्यम् । नवं च तद्वैधव्यं चेति नववैधव्यम् । नवग्रहणं दुःसहत्वद्योत-
नार्थम् । प्रतिपादयिष्यतानुभावयिष्यता ॥ क्रियार्थक्रियायां लट् ॥ विधिना दै-
वेन ॥ “विधिर्विधाने दैवे च” इत्यमरः ॥ विबोधिता । वैधव्यानुफलोऽयं वि-
धिरिति भावः ॥ अस्मिन्सर्गे वियोगिनीवृत्तानि—“विषमे ससजा गुरुः समे सभ-
रा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी” इति लक्षणात् ॥

अवधानपरे चकार सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।

न विवेद तयोरतृप्तयोः प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम् ॥ २ ॥

सा रतिः प्रलयान्ते मूर्च्छावसाने ॥ “ प्रलयो नष्टचेष्टता ” इत्यमरः ॥ उन्मिषिते उन्मीलिते विलोचने । अवधानं परं प्रधानं ययोस्तेऽवधानपरे दिदृक्षयावहिते चकार ॥ द्रष्टव्याभावाच्च न विवेदेत्याह—नेति । प्रियं काममृतप्रयोस्तृप्तिं न गतयोः । नित्यदिदृक्षमाणयोरित्यर्थः । तयोर्लोचनयोर्दर्शनक्रियापेक्षया ॥ संबन्धे षष्ठी ॥ अत्यन्तविलुप्तं दर्शनं स्वलोचनयोः करणयोर्यस्य कर्मभूतस्य तमत्यन्तविलुप्तदर्शनं सन्तं न विवेद न ज्ञातवती । प्रियनाशापरिज्ञानादिदृक्षांचक्र इति तात्पर्यार्थः ॥

अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।

ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानलभस्म केवलम् ॥ ३ ॥

अयीति प्रश्ने ॥ “ अयि प्रश्नानुनययोः ” इति विश्वः ॥ अयि जीवितनाथ जीवसि प्राणिषि कच्चिदित्यभिधायोत्थितया तया रत्या पुरोऽग्रे क्षितौ पुरुषस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य तत्पुरुषाकृति केवलमेकं हरकोपानलभस्म ददृशे दृष्टम् । न तु पुरुष इति भावः ॥

अथ सा पुनरेव विह्वला वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।

विललाप विकीर्णमूर्धजा समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥ ४ ॥

अथ भस्मदर्शनानन्तरं पुनरेव विह्वला विह्वला वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी वसुधालिङ्गनेन क्षितिलुण्ठनेन धूसरौ धूसरवर्णौ स्तनौ कुचौ यस्याः सा तथोक्ता ॥ “ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ” (४ । १ । ५४) इति ङीष् ॥ विकीर्णमूर्धजा विकीर्णा विक्षिप्ता मूर्धजाः केशा यस्याः सा तथोक्ता सा रतिः स्थलीं वनभूमिम् । तत्रत्यान्प्राणिन इत्यर्थः ॥ “ जानपदकुण्डगोणस्थल— ” (४ । १ । ४२) इत्यादिना ङीष् ॥ समदुःखां स्वतुल्यशोकां कुर्वतीव विललाप परिदेवितवती ॥ “ विलापः परिदेवनम् ” इत्यमरः ॥

उपमानमभूद्विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया ।

तदिदं गतमीदृशीं दशां न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः ॥ ५ ॥

तव यत्करणं गात्रम् ॥ “ करणं साधकतमक्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ” इत्यमरः ॥ कान्तिमत्तया सौन्दर्येण हेतुना विलासिनां विलसनशीलानाम् ॥ “ वौ कषलस— ” (३ । २ । १४३) इत्यादिना घिनुप्प्रत्ययः ॥ उपमीयते येन तदुपमानमभूत् । तत्करणमिदमीदृशीं दशामवस्थां गतम् । भस्मीभूतमित्यर्थः । तथापि न विदीर्ये न विदीर्णा भवामि ॥ कर्तरि लट् ॥ तथाहि । स्त्रियः कठिनाः खलु । कठिनत्वा-

दविदीर्यमाणत्वमित्यर्थः ॥ कारणात्कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः—“ धीरसंचा-
रिणी दृष्टिर्गतिर्गोष्ठभाञ्जिता ॥ स्मितपूर्वं तथालापो विलास इति कीर्तितः ” ॥

क्व नु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।

नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसंघात इवासि विद्रुतः ॥ ६ ॥

हे प्रिय क्षतसेतुबन्धनो भग्नसेतुबन्धो जलसंघातो जलौघो नलिनीमिव ।
जलैकायत्तजीवितामिति शेषः । त्वदधीनजीवितां त्वदायत्तप्राणां मां क्व नु विनि-
कीर्य कुत्र वा निक्षिप्य क्षणभिन्नसौहृदः क्षणत्यक्तसौहार्दः सन् । विद्रुतः पलायितो-
ऽसि ॥ सेतुसौहृदयोः स्थितिहेतुत्वेन साम्यम् । सुहृदो भावः सौहृदम् ॥ युवादि-
त्वादणप्रत्ययः । “ हृदयस्य हल्लेखयदण्लासेषु ” (६ । ३ । ५०) इति हृदादेशः ।
अणि हृद्भावात् “ हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ” (७ । ३ । १९) इत्युभयप-
दवृद्धिः । हृद्भूतस्याण्विधाने तूभयपदवृद्धिः स्यात् । यथा सुहृदो भावः सौहार्द-
मिति । तदेवाह वामनः—“ सौहृददौर्हृदशब्दावनणि हृद्भावात् ” इति ॥

कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।

किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ ७ ॥

हे प्रिय त्वं मे मम विप्रियमप्रियं कृतवान्नासि । मया च ते तव प्रतिकूलमप्रि-
यं न कृतम् । अकारणं निष्कारणमेव । परस्परापकाररूपकारणाभावेऽपीत्यर्थः ॥
क्रियाविशेषणमेतत् ॥ विलपन्त्यै । त्वद्दर्शनार्थिन्या अपीति भावः । रतये किं कथं
दर्शनं न दीयते ॥ क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ॥

विप्रियमाशङ्कते—

स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।

च्युतकेशरदूषितेक्षणान्यवतंसोत्पलताडनानि वा ॥ ८ ॥

हे स्मर गोत्रस्खलितेषु नामव्यत्यासेषु ॥ “ गोत्रं नाम्न्यचले कुले ” इति वि-
श्वः ॥ मेखलागुणैर्बन्धनं स्मरस्युत स्मरसि वा ॥ “ विकल्पे किं किमूत च ”
इत्यमरः ॥ च्युतकेशरैर्भ्रष्टकिञ्चलैर्दूषिते ईक्षणे येषु तान्यवतंसोत्पलताडनानि ।
सधूलिक्षेपताडनानीत्यर्थः । स्मरसि वा । अपकारस्मरणादिदमदर्शनमिति भावः ॥

हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।

उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ ९ ॥

हृदये वससीति स्मरवाक्यानुवादः । इत्येवंरूपं मत्प्रियं यदवोच उक्तवानसि ॥

ब्रूवो लुब्धं “ वच उम् ” (७ । ४ । २०) इत्युमागतः ॥ तत्कैतवमवैमि मिथ्येति मन्ये । इदं वचनमुपचारपदं परस्य रञ्जनार्थं यदसत्यभाषणं स उपचारस्तस्य पदं स्थानम् । कैतवस्थानमिति यावत् । न चेत्त्वमनङ्गोऽशरीरः । कथं रतिरक्षताविनष्टा । आश्रयनाशेऽप्याश्रितमविनष्टमिति विरोधादिति भावः ॥

न च मे कश्चिद्विचारः किंतु लोकः शोच्यत इत्याह—

परलोकनवप्रवासिनः प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ।

विधिना जन एष वञ्चितस्त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥१०॥

परलोकं प्रति नवप्रवासिनोऽचिरप्रोषितस्य । अनेनानुगमनकालानतिपातः सूच्यते । तव पदवीं मार्गं प्रतिपत्स्ये । त्वामनुगमिष्यामीत्यर्थः । अतो मे नास्ति विचार इति भावः । किंतु विधिना दैवेनैष जनो लोको वञ्चितः प्रतारितः । देहिनां सुखं त्वदधीनं त्वय्यधीनं खलु ॥ अधिशब्दस्य शौण्डादिकत्वात् “ सप्तमी शौण्डैः ” (२ । १ । ४०) इति समासः । “ अध्युत्तरपदात् ” इति स्वप्रत्ययः । एवमन्यत्रापि ॥ सुखप्रदाभावे कुतः सुखमिति भावः ॥

तदेवाह—

रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविक्रवाः ।

वसतिं प्रिय कामिनां प्रियास्त्वद्वृते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥११॥

हे प्रिय रजनीतिमिरेणावगुण्ठित-आवृते पुरमार्गे घनशब्दविक्रवा गर्जितभीताः प्रियाः कामिनां वसतिं प्रापयितुं त्वद्वृते त्वां विना ॥ “ अन्यारादितरर्ते— ” (२ । ३ । २९) इत्यादिना पञ्चमी ॥ क ईश्वरः शक्तः । न कश्चिदित्यर्थः । न हि कामान्धानां भीतिरस्तीति भावः ॥

नयनान्यरुणानि घूर्णयन्वचनानि स्खलयन्पदे पदे ।

असति त्वयि वारुणीमदः प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥

अरुणानि नयनानि घूर्णयन्भ्रमयन् । तथा पदे पदे प्रतिपदम् ॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ वचनानि स्खलयन्विपर्यासयन्प्रमदानां वारुणीमदो मद्यमदोऽधुना त्वय्यसति विडम्बनानुकृतिमात्रम् । मदनाभावे मदस्य निष्फलत्वादिति भावः । तथा च शिशुपालवधे—“ तां मदो दयितसंगमभूषः ” (१० । ३३) इति ॥

अवगम्य कथीकृतं वपुः प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ।

बहुलेऽपि गते निशाकरस्तनुतां दुःखमनङ्गं मोक्षयति ॥ १३ ॥

हे अनङ्ग अशरीर प्रियबन्धोः प्रियसखस्य तव वपुः शरीरं कथीकृतमकथा
कथा संपद्यमानं कृतं शब्दमात्रावशिष्टमवगम्य ज्ञात्वा निष्फलोदयः । उद्दीप्या-
भावादुद्दीपनवैफल्यमिति भावः । निशाकरश्चन्द्रो बहुले कृष्णपक्षे गतेऽपि तनुतां
कार्श्यं दुःखं यथा तथा कृच्छ्रान्मोक्षयति । वृथा वृद्धिरिति दुःखायिष्यत इत्यर्थः ॥

हरितारुणचारुबन्धनः कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।

वद संप्रति कस्य बाणतां नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥

हरितं चारुणं च ॥ “ वर्णो वर्णेन ” (२ । १ । ६९) इति तत्पुरुषः ॥ हरिता-
रुणं चारु बन्धनं वृन्तं पुङ्खश्च यस्य स तथोक्तः । कलेन मधुरेण पुंस्कोकिलशब्देन
पुरुषकोकिलनादेन सूचितोऽनुमापितश्च । चूतचर्वणकार्यत्वात्कलशब्दस्येति भावः ।
नवचूतप्रसवो नवचूतकुसुमं संप्रति कस्य बाणतां शरत्वं गमिष्यति वद । अन्यस्य
पुष्पबाणस्याभावादिति भावः ॥

अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।

विरुतैः करुणस्वनैरियं गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ॥ १५ ॥

त्वयानेकशो बहुशो धनुषः कार्मुकस्य गुणकृत्ये मौर्वीकार्ये गुणवत्कर्मणि च
नियोजिताधिकृतेयमलिपङ्क्तिः करुणस्वनैर्दीनस्वनैर्विरुतैः कूजितैर्गुरुशोकां दुर्भर-
दुःखाम् ॥ “ गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे ” इति शब्दार्णवः ॥ माम-
नुरोदितीव ॥ उपसर्गात्सकर्मकत्वम् ॥ “ रुदादिभ्यः सार्वधातुके ” (७ । २ । ७६)
इतीडागमः ॥

प्रतिपद्य मनोहरं वपुः पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।

रतिदूतिपदेषु कोकिलां मधुरालापनिसर्गपण्डिताम् ॥ १६ ॥

तावत्पुनरपि मनोहरं वपुः शरीरं प्रतिपद्य प्राप्योत्थितः सन् । मधुरालापेषु प्रि-
योक्तिषु निसर्गपण्डितां स्वभावप्रगल्भां कोकिलां रतिदूतिपदेषु सुरतदूतीस्थानेष्व-
दिशाज्ञापय । प्रगल्भानामेव दौत्याधिकार इति भावः ॥ जीवन्तस्यापि दूतीशब्दस्य
छन्दोभङ्गभयाद्भ्रूः । “ अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गे त्यजेद्भिरम् ” इति केचित् ।
“ उणादयो बहुलम् ” इति बहुलग्रहणाद्भ्रू इति वल्लभः ॥

शिरसा प्रणिपत्य याचितान्युपगूढानि सवेपथूनि च ।

सुरतानि च तानि ते रहः स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे ॥ १७ ॥

हे स्मर शिरसा प्रणिपत्य याचितानि सवेपथूनि सकम्पानि ॥ “ द्वितोऽथुच् ”

(३ । ३ । ८९) इत्यथुच्प्रत्ययः ॥ सात्विकान्तरोपलक्षणमेतत् ॥ “ स्तम्भप्रलयरोमाश्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ सात्विकाः परिकीर्तिताः ” इति ॥ उपगूढान्यालिङ्गनानि च ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ तान्यनुभूतप्रकाराणि रह एका-
न्ते सुरतानि च संस्मृत्य मे शान्तिर्नास्ति ॥ अत्र समानकर्तृकत्वं दुर्घटं समानक्रि-
यापेक्षास्तीति केचित् ॥

रचितं रतिपण्डित त्वया स्वयमङ्गेषु ममेदमार्तवम् ।

ध्रियते कुसुमप्रसाधनं तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ १८ ॥

हे रतिपण्डित रतिकुशल त्वया ममाङ्गेष्ववयवेषु स्वयं रचितम् । ऋतुरस्य प्राप्त आ-
र्तवं वासन्तम् ॥ “ ऋतोरण् ” (५ । १ । १०५) इत्यण्प्रत्ययः ॥ कुसुमप्रसाधनं
पुष्पाभरणमिदं ध्रियतेऽवतिष्ठते ॥ “ धृञ् अवस्थाने ” इति धातोस्तौदादिकात्क-
र्तरि लट् ॥ तव तत्प्रसाधकं चारु सुन्दरं वपुस्तु न दृश्यते ॥

विबुधैरसि यस्य दारुणैरसमाप्ते परिकर्मणि स्मृतः ।

तमिमं कुरु दक्षिणेतरं चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥ १९ ॥

दारुणैः क्रूरैः । प्राणान्तिके कर्मणि नियोगादिति भावः । विबुधैर्देवैः । अन-
भिज्ञत्वं च ध्वन्यते । यस्य मच्चरणस्य परिकर्मणि प्रसाधने ॥ “ परिकर्म प्रसाधनम् ”
इत्यमरः ॥ असमाप्ते सति स्मृतोऽसि तमिमं दक्षिणेतरं वामं मे चरणं निर्मितरागं
रचितलाक्षारागं कुर्वेह्यागच्छ ॥

अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्गाश्रयणी भवामि ते ।

चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे दिवि ॥ २० ॥

अहं पतङ्गवर्त्मना शलभमार्गेण । अग्निप्रवेशेनेत्यर्थः ॥ “ पतङ्गः शलभे चाग्नौ मा-
र्जरेऽर्के शरे खगे ” इति वैजयन्ती ॥ एत्यागत्य पुनस्तेऽङ्गाश्रयण्युत्सङ्गवर्तिनी भ-
वामि संप्रत्येव भविष्यामि ॥ “ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ” (३ । ३ । १३१)
इति लट् ॥ हे प्रिय दिवि स्वर्गे चतुरैः सुरकामिनीजनैरप्सरोगणैर्यावन्न विलोभ्यसे
विलोभयिष्यसे ॥ “ यावत्पुरानिपातयोर्लट् ” (३ । ३ । ४) इति लट् ॥

मदनेन विनाकृता रतिः क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ।

वचनीयमिदं व्यवस्थितं रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥

हे रमण त्वामनुयामि यद्यप्यनुगमिष्याम्येव ॥ “ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ”
(३ । ३ । १३१) इति लट् ॥ “ यद्यपीत्यवधारणे ” इति केशवः ॥ किंतु रतिर्मदनेन

विनाकृता । वियोजिता सतीत्यर्थः ॥ सुप्सुपेति समासः ॥ क्षणमात्रं जीविता किलेतीदं वचनीयं निन्दा मे मम व्यवस्थितं स्थिरमभूत् ॥

क्रियतां कथमन्त्यमण्डनं परलोकान्तरितस्य ते मया ।

सममेव गतोऽस्यतर्कितां गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥

परलोकेऽन्तरितस्य व्यवहितस्य । मृतस्येत्यर्थः । ते तव मयान्त्यमण्डनं कथं केन प्रकारेण क्रियताम् ॥ क्रियतामित्यत्र कामचारे लोट् बोध्यः ॥ द्रुतदग्धस्य ते यथेच्छमण्डनमपि न संभवतीत्यर्थः । कुतः । अङ्गेन च जीवितेन च समं सहैवातर्कितामविचारितां गतिं गतोऽसि । इह मृतशरीरमपि नास्ति कस्य मण्डनमिति भावः ॥

ऋजुतां नयतः स्मरामि ते शरमुत्सङ्गनिषण्णधन्वनः ।

मधुना सह सस्मितां कथां नयनोपान्तविलोकितं च यत् ॥ २३ ॥

शरमृजुतामार्जवं नयत उत्सङ्गे निषण्णमङ्गगतं धनुर्यस्य तस्य ॥ “ धनुषश्च ” (५ । ४ । १३२) इत्यनङ्गदेशः ॥ ते तव मधुना वसन्तेन सह ॥ “ मधुर्देत्ये वसन्ते च चैत्रे च ” इति विश्वः ॥ सस्मितां कथामालापं तथा यन्नयनोपान्तविलोकितमपाङ्गवीक्षणम् । त इत्यनुषङ्गः । तच्च स्मरामि ॥

क नु ते हृदयंगमः सखा कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।

न खलूग्ररुषा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुतृद्वतां गतिम् ॥ २४ ॥

हृदयं गच्छतीति हृदयंगमो हृदयः ॥ खच्प्रकरणे “ गमेः सुप्युपसंख्यानम् ” इति खच्प्रत्ययः । “ अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ” (६ । ३ । ६७) इति मुमागमः ॥ ते तव सखा कुसुमैरायोजितमारचितं कार्मुकं येन कार्मुकनिर्माता मधुर्वसन्तः क नु क वा । गत इति शेषः । अथवा सोऽप्युग्ररुषा तीव्रकोपेण पिनाकिनेश्वरेण सुहृदा मदनेन गतां प्राप्तां गतिम् । भस्मतामित्यर्थः । न गमितः खलु न प्रापितः किम् ॥ “ जिज्ञासानुनये खलु ” इत्यमरः ॥

अथ तैः परिदेविताक्षरैर्दृढदये दिग्धशरैरिवाहतः ।

रतिमभ्युपपत्तुमातुरां मधुरात्मानमदर्शयत्पुरः ॥ २५ ॥

अथ तैः परिदेविताक्षरैर्विलापवचनैर्दृढदये दिग्धशरैर्विषलिप्तमुखैः शरैरिवाहतः सन् ॥ “ विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ” इत्यमरः ॥ मधुर्वसन्त आतुरामापन्नां रतिमभ्युपपत्तुमनुग्रहीतुम् । आश्वासयितुमित्यर्थः ॥ “ अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ” इत्यमरः ॥ आत्मानं पुरोऽदर्शयत् । आविरभूदित्यर्थः ॥

तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं स्तनसंबाधमुरो जघान च ।

स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥ २६ ॥

सा रतिस्तं मधुमवेक्ष्य दृष्ट्वा भृशं रुरोद । स्तनौ संबाध्य स्तनसंबाधम् ॥ “ परि-
क्लिश्यमाने च ” (३ । ४ । ५५) इति णमुल् ॥ उरो जघान ताडितवती
च । तथाहि स्वजनस्याग्रतो दुःखं विवृतमपसारितं द्वारं कपाटं यस्य तदिवोपजायत
आविर्भवति । उच्छृङ्खलं प्रवर्तत इत्युत्प्रेक्षाभिप्रायः ॥

इति चैनमुवाच दुःखिता सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ।

तदिदं कणशो विकीर्यते पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम् ॥ २७ ॥

दुःखमस्याः संजातं दुःखिता । संजातदुःखेत्यर्थः ॥ तारकादित्वादितच् ॥ सा
रतिरेनं वसन्तमित्युवाच च ॥ चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः ॥ हे वसन्त पश्य सुहृ-
दस्त्वत्सखस्य किं स्थितं किमुपस्थितं तदिदं कपोतकर्बुरं पारावतशबलं कणश-
श्रूर्णीभूतम् ॥ अल्पार्थाच्छस्प्रत्ययः ॥ भस्म पवनैर्विकीर्यते विक्षिप्यते । पश्य भस्मी-
भूतस्ते सुहृदित्यर्थः ॥

अयि संप्रति देहि दर्शनं स्मर पर्युत्सुक एष माधवः ।

दयितास्वनवस्थितं नृणां न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥ २८ ॥

अयि स्मर संप्रति दर्शनं देहि । एष माधवो वसन्तः पर्युत्सुकस्त्वद्दर्शनोत्कण्ठि-
तः । त्वामप्यनादृतवतोऽस्य को माधव इत्याशङ्क्याह—नृणां पुरुषाणां दयितासु
प्रेमानवस्थितं अस्थिरम् । चलमित्यर्थः । सुहृज्जने प्रेम तु न चलं खलु ॥

ईदृशाः सुहृदः कति न सन्तीत्याशङ्क्य न कोऽपीत्याह—

अमुना ननु पार्श्ववर्तिना जगदाज्ञां ससुरासुरं तव ।

बिसतन्तुगुणस्य कारितं धनुषः पेलवपुष्पपत्रिणः ॥ २९ ॥

ननु मदन पार्श्ववर्तिना सहचरेणामुना वसन्तेन ससुरासुरं सुरासुरसहितं जग-
द्विसतन्तुगुणस्य मृणालसूत्रमौर्वीकस्य पेलवानि कोमलानि पुष्पाण्येव पत्रिणो बा-
णा यस्य तस्य तव धनुष आज्ञां कारितम् । जगदाज्ञा कारितेत्यर्थः ॥ “ हृकोर-
न्यतरस्याम् ” (१ । ४ । ५३) इति जगतः कर्मत्वम् ॥

गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिलाहतः ।

अहमस्य दशेव पश्य मामविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥ ३० ॥

स ते सखानिलाहतो वायुताडितो दीप इव गत एव न निवर्तते । अहमस्य दी-
पायमानस्य दशा वर्तिरिव । तिष्ठामीति शेषः ॥ “ दशा वर्ताववस्थायां वस्त्रान्ते
स्युर्दशा अपि ” इति विश्वः ॥ कुतः । अविषह्यव्यसनेन सोढुमशक्यदुःखप्रकर्षेण धू-
मितां संजातधूमां मां पश्य । धूमवत्त्वान्नष्टदीपदशासाम्यं धूमश्च व्यसनमेवेत्यर्थः ॥

विधिना कृतमर्धवैशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।

अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥ ३१ ॥

ननु वसन्त कामवधे मदनवधे मां विमुञ्चता वर्जयता । अमारयतेत्यर्थः । वि-
धिना दैवेन । विशसति हिनस्तीति विशसो घातुकः ॥ पचाद्यच् ॥ विशसस्य कर्म
वैशसम् ॥ युवादित्वादण्प्रत्ययः ॥ अर्धवैशसमर्धवधः कृतम् ॥ “ अर्धो वा एष आ-
त्मनो यत्पत्नी ” इति श्रुतेः ॥ पत्युः स्वस्य चाश्रयाश्रयिभूतयोरेकपदार्थत्वाभिप्रा-
येणार्धोक्तिः । तथा चैकदेशवधे देशान्तरस्यापि वधनियमनान्मामपि विधिरघ्न-
न्नेव हतवानिति तात्पर्यम् । एतदेवोपपादयति—अनपायिन्यनपायित्वेन विश्वस्ते
संश्रयद्रुम आश्रयवृक्षे गजभग्ने सति वल्लरी लता पतनाय । भवतीति शेषः । पति-
तुमेव सालमित्यर्थः । “ तुमर्थाच्च भाववचनात् ” (२ । ३ । १५) इति चतुर्थी ॥

संप्रत्यनन्तरकर्तव्यं प्रार्थयते—

तदिदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।

विधुरां ज्वलनातिसर्जनान्ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥ ३२ ॥

तत्तस्मात्कारणादुक्तप्रकारेण । अन्यथापि मरणस्यावश्यंभावादित्यर्थः । अनन्तरं
भवतेदं वक्ष्यमाणं बन्धुजनप्रयोजनं बन्धुकृत्यं क्रियताम् ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ तदे-
वोपदिशति— ननु वसन्त विधुरां विवशां मां ज्वलनातिसर्जनादग्निदानात्पत्यु-
रन्तिकं प्रापय । अग्निप्रवेशनं कारयेत्यर्थः ॥

कर्तव्यश्चायमर्थः स्त्रीणामित्याह—

शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते ।

प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥

कौमुदी चन्द्रिका शशिना सह याति । शशिन्यस्तमिते स्वयं नश्यतीत्यर्थः ॥
तडित्सौदामिनी मेघेन सह प्रलीयते प्रणश्यति ॥ कर्तरि लट् ॥ प्रमदाः स्त्रियः प-
तिवर्त्म गच्छन्तीति पतिवर्त्मगाः पतिमार्गानुगामिन्य इत्येतद्विचेतनैरल्पचेत-

नैः। अविवेकिभिरपीत्यर्थः। प्रतिपन्नं ज्ञातम् ॥ “अलवणा यवागूः” “अनुदरा कन्या” इतिवदल्पत्वाभिप्रायेण विचेतनैरपीति निर्देशः ॥ पतिवर्त्मगा इत्यत्र स्मृतिः— “आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ” इति ॥

अमुनैव कषायितस्तनी सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।

नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥ ३४ ॥

अमुना पुरोवर्तिना सुभगेन शोभनेन प्रियगात्रभस्मनैव । एवकारो मण्डनान्तरनिवृत्त्यर्थः । कषायितस्तनी रञ्जितस्तनी ॥ “रागे काथे कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे ” इति वैजयन्ती ॥ नवपल्लवसंस्तरे यथा नवपल्लवतल्प इव विभावसौ बह्वौ तनुं शरीरं रचयिष्यामि । निधास्यामीत्यर्थः ॥

कुसुमास्तरणे सहायतां बहुशः सौम्य गतस्त्वमावयोः ।

कुरु संप्रति तावदाशु मे प्रणिपाताञ्जलियाचितश्चिताम् ॥ ३५ ॥

हे सौम्य साधो त्वमावयो रतिपञ्चबाणयोर्बहुशो बहुवारं कुसुमास्तरणे पुष्पशयने सहायतां गतः । संप्रति प्रणिपाताञ्जलिना याचितः । अञ्जलिपूर्वकं प्रार्थितः सन्नित्यर्थः । आशु मे चितां काष्ठचयं कुरु कुरुष्व । यथेह तथामुत्रोपकर्तव्यं मित्रेणेत्यर्थः ॥

तदनु ज्वलनं मदर्पितं त्वरयेदक्षिणवातवीजनैः ।

विदितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सहते न मां विना ॥ ३६ ॥

तच्चिताकरणमन्वनन्तरं मय्यर्पितं मदर्पितं ज्वलनमग्निं दक्षिणवातवीजनैर्मलयमारुतसंचारणैस्त्वरयेः । त्वरितं ज्वलयेत्यर्थः ॥ त्वराहेतुमाह— ते तव विदितं खलु ॥ “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ” (३ । २ । १८८) इति वर्तमाने क्तः । तद्योगात्कर्तरि षष्ठी ॥ यथा येन प्रकारेण स्मरो मां विना क्षणमपि नोत्सहते न हृष्यति । तथा त्वया ज्ञातमेवेत्यर्थः ॥

इति चापि विधाय दीयतां सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।

अविभज्य परत्र तं मया सहितः पास्यति ते स बान्धवः ॥ ३७ ॥

अपि चेत्येवं विधाय कृत्वा नावावाभ्यामेक एव सलिलस्याञ्जलिर्दीयताम् । तमञ्जलिं स ते बान्धवः सखा स्मरः परत्र परलोके मया सहितोऽविभज्य पास्यति ॥

परलोकविधौ च माधव स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः ।

निवपेः सहकारमञ्जरीः प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥ ३८ ॥

किंच हे माधव वसन्त परलोकविधौ पिण्डोदकादिकर्मणि स्मरमुद्दिश्य विलो-
लाः पल्लवा यासु ताः सहकारमञ्जरीश्चूतवल्लरीर्निवपेर्देहि । हि यस्मात्कारणात्ते सखा
स्मरः प्रियाश्चूतप्रसवा यस्य स तथोक्तः ॥

इति देहविमुक्तये स्थितां रतिमाकाशभवा सरस्वती ।

शफरीं हृदशोषविक्लवां प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥ ३९ ॥

इति देहस्य विमुक्तये शरीरस्य विसर्गाय स्थिताम् । कृतनिश्चयामिति यावत् ।
रतिमाकाशभवा सरस्वत्यशरीरा वाग्मदशोषविक्लवां हृदस्य जलाधारस्य शोषेण
विक्लवां शफरीं प्रौष्टीम् ॥ “ प्रौष्टी तु शफरी द्वयोः ” इत्यमरः ॥ प्रथमा वृष्टिर्वर्ष-
मिवान्वकम्पयदनुकम्पितवती । सदयमुवाचेत्यर्थः ॥ “ कृपा दयानुकम्पा स्यात् ”
इत्यमरः ॥

कुसुमायुधपत्नि दुर्लभस्तव भर्ता न चिराद्भविष्यति ।

शृणु येन स कर्मणा गतः शलभत्वं हरलोचनार्चिषि ॥ ४० ॥

हे कुसुमायुधपत्नि रते तव भर्ता चिराच्चिरं दुर्लभो न भविष्यति । किंत्वचिरमे-
व सुलभो भविष्यतीत्यर्थः । किंच शृणु । तत्कर्मेति शेषः । येन कर्मणा स ते भर्ता
हरलोचनस्यार्चिर्ज्वाला ॥ “ ज्वाला भासो न पुंस्यर्चिः ” इत्यमरः ॥ तस्मिञ्शल-
भत्वं पतङ्गत्वं गतः ॥ “ समौ पतङ्गशलभौ ” इत्यमरः ॥

तदेव कर्मोपाचष्टे—

अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः स्वसुतायामकरोत्प्रजापतिः ।

अथ तेन निगृह्य विक्रियामभिशाप्तः फलमेतदन्वभूत् ॥ ४१ ॥

उदीरितेन्द्रियः प्रेरितेन्द्रियः । स्मरेणेति शेषः । प्रजापतिर्ब्रह्मा स्वसुतायां सरस्व-
त्यामभिलाषमनुरागयकरोत् । अथ तेन प्रजापतिना विक्रियामिन्द्रियविकारं नि-
गृह्य निरुध्याभिशाप्तः सन् । एतत्फलं दाहात्मकं स्वकर्मफलमन्वभूत् ॥

शापावधिरपि तेनैवोक्त इत्याह श्लोकद्वयेन—

परिणेष्यति पार्वतीं यदा तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः ।

उपलब्धसुखस्तदा स्मरं वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ॥ ४२ ॥

इति चाह स धर्मयाचितः स्मरशापावधिदां सरस्वतीम् ।

अशनेरमृतस्य चोभयोर्वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ॥ ४३ ॥

धर्मेण धर्माख्यप्रजापतिना याचितः प्रार्थितः स भगवान्ब्रह्मा । तपसा कारणेन तस्यां पार्वत्यां प्रवणीकृतोऽभिमुखीकृतो हरः शिवो यदा पार्वतीं परिणेष्यत्युद्बध्यति तदोपलब्धसुखः प्राप्तानन्दः सन् । स्मरं कामं स्वेन वपुषा नियोजयिष्यति संगमयिष्यति । इत्येवं स्मरशापस्यावधिदामवसानदायिनीं सरस्वतीं वाचं चाह । एवं शापावधिमप्युक्तवानित्यर्थः । ननु तथा क्रुद्धस्य कथमीदृशी शान्तिरत आह— वशिनो जितेन्द्रियाश्चाम्बुधराश्चाशनेरमृतस्य चेत्युभयोर्योनयः प्रथवाः । वशिपक्षेऽशन्यमृतशब्दौ कोपप्रसादपरौ । अन्यत्र वैद्युताशुदकपरौ ॥ युग्मकम् ॥

तदिदं परिरक्ष शोभने भवितव्यप्रियसंगमं वपुः ।

रविपीतजला तपात्यये पुनरोधेन हि युज्यते नदी ॥ ४४ ॥

हे शोभने तत्तस्मात्कारणाद्भवितव्यो भविष्यन्प्रियसंगमो यस्य तत्तथोक्तमिदं वपुः परिरक्ष । तथाहि । रविपीतजला नदी तपात्यये प्रावृषि ॥ “प्रावृट् तपात्यये” इति हलायुधः ॥ पुनरोधेन प्रवाहेण युज्यते संगच्छते हि ॥

इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं

मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।

तत्प्रत्ययाञ्च कुसुमायुधबन्धुरेना-

माश्वासयत्सुचरितार्थपदैर्वचोभिः ॥ ४५ ॥

इत्थमनेन प्रकारेणादृश्यरूपं किमपि भूतं कश्चित्प्राणी ॥ “युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु” इत्यमरः ॥ रतेर्मदनदाराणां मरणव्यवसायबुद्धिं मरणोद्योगबुद्धिं मन्दीचकार । निवारयामासेत्यर्थः ॥ “मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः” इत्यमरः ॥ अथ कुसुमायुधबन्धुर्वसन्तश्च तत्प्रत्ययात्तस्मिन्भूते विश्वासात् ॥ “प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु” इत्यमरः ॥ एनां रतिं सुष्ठु चरितार्थानि पदानि येषां तैर्वचोभिर्वाक्यैराश्वासयत् । सर्वथा ते देवताप्रसादात्प्रियसंगमो भविष्यतीत्यादिवचनैरस्या दुःखमपाचकारेत्यर्थः ॥

अथ मदनवधूरुपप्लवान्तं व्यसनकृशा परिपालयांबभूव ।

शशिन इव दिवातनस्य लेखा किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम् ॥ ४६ ॥

अथानन्तरं व्यसनेन दुःखेन कृशा मदनवधू रतिरुपप्लवान्तं विपदवधिं किरणप-
रिक्षयेण धूसरा मलिना दिवातनस्य दिनभवस्य ॥ “ सायंचिरम्—” (८ । ३ । २३)
इत्यादिना ट्युप्रत्ययः ॥ शशिनश्चन्द्रस्य लेखा प्रदोषं रात्रिमिव परिपालयां-
बभूव प्रतीक्षांचक्रे ॥ पुष्पिताग्रावृत्तम्—“ अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च
नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजी-
विनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे
महाकाव्ये रतिविलापो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥१॥

पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती तथा तेन प्रकारेणाक्ष्णोः समीपे समक्षं पुरतः ॥
“ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि—” (२ । १ । ६) इत्यादिनाव्ययीभावः ॥ मनो-
भवं मन्मथं दहता भस्मीकुर्वता पिनाकिनेश्वरेण भग्नः खण्डितो मनोरथोऽभिलाषो
यस्याः सा तथोक्ता सती तद्दृश्येन मनसा रूपं सौन्दर्यं निनिन्द । धिङ्गे रूपं यद्ध-
रमनोहरणाय नालमिति गर्हितवतीत्यर्थः ॥ युक्तं चैतदित्याह—तथाहि । चारुता
सौन्दर्यं प्रियेषु पतिषु विषये सौभाग्यं प्रियवाल्मीक्यं फलं यस्याः सा तथोक्ता ।
सौन्दर्यस्य तदेव फलं यद्गर्तृसौभाग्यं लभ्यते । नो चेद्विफलं तदिति भावः ॥ अ-
स्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम्—“ जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ” इति लक्षणात् ॥

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥ २ ॥

सा पार्वती समाधिमेकाग्रतामास्थायावलम्ब्य तपोभिर्वक्ष्यमाणनियमैः करणभू-
तैरात्मनः स्वस्यावन्ध्यरूपतां सफलसौन्दर्यं कर्तुमियेषेच्छति स्म । तपसा शिवं वशी-
कर्तुमुद्युक्तेत्यर्थः । अन्यथा ततोऽन्यप्रकारेण कथं वा तद्वयमवाप्यते । किं तद्वयम् ।

तथाभूता विधा प्रकारो यस्य तत्तथाविधं प्रेम स्नेहः । येनार्धाङ्गहरा हरस्य भवेदिति भावः । तादृशः पतिश्च । यो मृत्युञ्जय इति भावः । द्वयमेव खलु स्त्रीणामपेक्षितं यद्गर्तृबाल्लभ्यं जीवद्गर्तृकत्वं चेति । तच्च तपश्चर्यैकसाध्यमिति निश्चिकायेत्यर्थः । अत्र मनुः—“ यदुष्करं यदुरापं यदुर्गं यच्च दुस्तरम् । तत्सर्वं तपसा प्राप्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ” इति ॥

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां सुतां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् ।

उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥

मेना मेनका च गिरीशप्रतिसक्तमानसां हरासक्तचित्तां तपसे तपश्चरणाय कृतोद्यमां कृतोद्योगां सुतां निशम्य श्रुत्वैनां पार्वतीं वक्षसा परिरभ्यालिङ्ग्य महतो मुनिव्रतात्तपसो निवारयन्त्युवाच ॥ मुनिव्रतादित्यत्र यद्यपि मुनिव्रतस्य मेनकाया अनीप्सितत्वात् “ वारणार्थानामीप्सितः ” (१ । ४ । २७) इति नापादानत्वं तथापि कृतोद्यमामिति मानसप्रवेशोक्तत्वात् “ ध्रुवमपायेऽपादानम् ” (१ । ४ । २४) इत्यपादानत्वमेव स्यात् । यथाह भाष्यकारः—“ यच्च मिथ्या संप्राप्य निवर्तते तच्च “ ध्रुवमपायेऽपादानम् ” इति प्रसिद्धम् ” ॥

सामान्यनिषेधमुक्त्वा विशेषनिषेधमाह—

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।

पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥ ४ ॥

हे वत्से मनस ईषिता इष्टा मनीषिताः ॥ शकन्ध्यादित्वात्साधुः ॥ देवताः शच्यादयो गृहेषु सन्ति । त्वं ता आराधयेति शेषः । तपः क्व । तवेदं तावकम् ॥ “ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ” (४ । ३ । १) इत्यणप्रत्ययः । “ तवकममकावेकवचने ” (४ । ३ । ३) इति तवकादेशः ॥ वपुश्च क्व । तथाहि । पेलवं मृदुलं शिरीषपुष्पं भ्रमरस्य भृङ्गस्य पदं पदस्थितिं सहेत । पतत्रिणः पुनः पक्षिणस्तु पदं न सहेत । अतिसौकुमार्यादिव्योपभोगयोग्यं ते वपुर्न दारुणतपःक्षममित्यर्थः ॥ अत्र दृष्टान्तालंकारः ॥

इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।

क्व ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

इत्येवमनुशासत्युपदिशन्ती मेना ध्रुवेच्छां स्थिरव्यवसायां सुतां पार्वतीमुद्यमादुद्योगात्तपोलक्षणान्नियन्तुं निवारयितुं न शशाक समर्था नाभूत् । तथाहि । ईप्सि-

तार्थं इष्टार्थे स्थिरनिश्चयं मनः निम्नाभिमुखं पयश्च कः प्रतीपयेत्प्रतिकूलयेत् ।
प्रतिनिवर्तयेदित्यर्थः । निम्नप्रवणं पय इवेष्टार्थाभिनिविष्टं मनो दुर्वारमिति भावः ॥
अत्र दीपकानुप्राणितोऽर्थान्तरन्यासालंकारः ॥

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।

अयाचतारण्यनिवासमात्मनः फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

अथ कदाचिन्मनस्विनी स्थिरचित्ता सा पार्वती मनोरथज्ञमभिलाषाभिज्ञं पि-
तरं हिमवन्तमासन्नसख्याप्तसखी सैव मुखमुपायः ॥ “ मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रार-
म्भोपाययोरपि ” इति विश्वः ॥ तेन । फलोदयः फलोत्पत्तिरन्तोऽवधिर्यस्य तस्मै
तपःसमाधये तपोनियमार्थमात्मनः स्वसारण्यनिवासं वनवासमयाचत ॥ “ दुह्याच्-”
इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।

प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदारूयया जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत् ७

अथ गौर्यनुरूपेण योग्येनाभिनिवेशेनाग्रहेण तुष्यतीति तथोक्तेन गरीयसा पू-
ज्यतमेन गुरुणा पित्रा कृताभ्यनुज्ञा तपः कुर्विति कृतानुमतिः सती पश्चात्तपः-
सिद्ध्युत्तरकालं प्रजासु जनेषु तदारूयया तस्या गौर्याः संज्ञया प्रथितम् । गौरी-
शिखरमिति प्रसिद्धमित्यर्थः । शिखण्डिमत् । न तु हिंस्रप्राणिप्रचुरमिति भावः ।
शिखरं शृङ्गं जगाम ययौ ॥

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।

बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥

अहार्यनिश्चयानिवार्यनिश्चया सा गौरी विलोलाभिश्चलाभिर्यष्टिभिः प्रतिसरैः
प्रविलुप्तं प्रमृष्टं चन्दनं स्नानान्तरगतं येन तं तथोक्तं हारं मुक्तावलीं विमुच्य विहाय
बालारुणबभ्रु बालार्कपिङ्गलं पयोधरयोः स्तनयोरुत्सेधेनोच्छ्रायेण विशीर्णा विघटि-
ता संहतिरवयवसंश्लेषो यस्य तत्तथोक्तं वल्कलं कण्ठलम्बि स्तनोत्तरीयभूतं बबन्ध ।
धारयामासेत्यर्थः ॥

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैर्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।

न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

तस्या देव्या आननं तदाननं प्रसिद्धैर्भूषितैः ॥ “ प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ” इ-
त्यमरः ॥ रोहन्तीति रुहाः ॥ “ इगुपयज्ञाप्तीकिरः कः ” (३ । १ । १३५) इति

कप्रत्ययः ॥ शिरसि रुहास्तैः शिरोरुहैर्मूर्धजैर्यथा मधुरं प्रियमभूत् ॥ “ स्वादु-
प्रियौ तु मधुरौ ” इत्यमरः ॥ जटाभिरप्येवं मधुरमभूत् । तथाहि । पङ्कजं पद्मं ष-
ट्पदश्रेणिभिर्भ्रमरपङ्क्तिभिरेव न किंतु सह शैवलासङ्गेन सशैवलासङ्गमपि ॥ “ तेन
सहेति तुल्ययोगे ” (२ । २ । २८) इति बहुव्रीहिः ॥ प्रकाशते । शैवलेनापि शो-
भत एवेत्यर्थः ॥

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया सरागमस्या रसनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

सा देवी प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे कृतरोमविक्रियां पारुष्यात्कृतरोमाश्चां त्रिगुणां त्रि-
रावृत्तां यां मौञ्जीं मुञ्जमयीं मेखलां व्रताय तपसे बभार । तदेव पूर्वं प्रथमं यस्य त-
त्पूर्वं यथा तथा निबद्धया तया मौञ्ज्यास्या देव्या रसनागुणस्यास्पदं स्थानं जघन-
म् । सह रागेण सरागं सलोहितमकारि कृतम् । सौकुमार्यातिशयादिति भावः ॥

विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ॥ ११ ॥

तया देव्या विसृष्टरागात्त्यक्तलाक्षारसरञ्जनादधरादधरोष्ठान्निवर्तितः । रागत्यागे-
न निष्प्रयोजनत्वादिति भावः । तथा स्तनाङ्गरागेणारुणितादरुणीकृतात् । पतन-
समये तस्य स्तनयोरुपरोधादिति भावः । कन्दुकाच्च निवर्तितः । कुशाङ्कुराणामादा-
नेन लवनेन परिक्षता व्रणिता अङ्गुलयो यस्य स तथोक्तः करः पाणिरक्षसूत्रप्रण-
य्यक्षमालासहचरः कृतः ॥

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।
अशेत सा बाहुलतोपधायिनी निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥

महानर्हो मूल्यं यस्याः सा महार्हा श्रेष्ठा या शय्या तस्यां परिवर्तनेन लुण्ठनेन
च्युतैर्भ्रष्टैः स्वकेशपुष्पैरपि या देवी दूयते स्म क्लिश्यति स्म । पुष्पाधिकसौकुमार्या-
दिति भावः । सा देवी बाहुलतामुपधत्त उपधानीकरोतीति बाहुलतोपधायिनी
सती केवले संस्तरणरहिते स्थण्डिले भूमावेवाशेत शयितवती । तथा निषेदुष्युप-
विष्टा च ॥ “ कसुश्च ” (३ । २ । १०७) इति कसुः । “ उगितश्च ” (४ । १ । ६)
इति ङीप् ॥ भूमावेव शयनादिव्यवहारो न जातूपरीत्यर्थः ॥

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तथा द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।

लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

नियमस्थया व्रतस्थया तथा देव्या द्वयेऽपि द्वयं पुनर्ग्रहीतुं पुनरानेतुं निक्षेपो-
ऽर्पितमिव निक्षेपत्वेनार्पितं किमु ॥ कुत्र द्वये किं द्वयमर्पितमित्याह—तन्वीषु लता-
सु विलास एव चेष्टितं विलासचेष्टितं हरिणाङ्गनासु विलोलदृष्टं चञ्चलावलोकितं
च । व्रतस्थायां तस्यां तयोरदर्शनाल्लतादिषु दर्शनाच्चार्षितमिवेत्युत्प्रेक्षा न तु वस्तु-
तोऽर्पणमस्तीति भावः ॥

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत् ।

गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥

सा देवी स्वयमेवातन्द्रितासंजाततन्द्रा सती ॥ तारकादित्वादितच्प्रत्ययः ॥ वृ-
क्षकान्स्वल्पवृक्षान् ॥ “ अल्पे ” (५ । ३ । ८५) इत्यल्पार्थे कप्रत्ययः ॥ घटावेव
स्तनौ तयोः प्रस्रवणैः प्रसृतपयोभिर्व्यवर्धयत् । गुहः कुमारोऽपि प्रथमाप्तजन्मनां
प्रथमलब्धजन्मनाम् । अग्रजातानामित्यर्थः । येषां वृक्षकाणां संबन्धि पुत्रवात्सल्यं
सुतप्रेम नापाकरिष्यति । उत्तरत्र कुमारोदयेऽपि न तेषु पुत्रवात्सल्यं निर्वर्तिष्य-
त इत्यर्थः ॥

अरण्यबीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।

यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥

अरण्यबीजानां नीवारादीनामञ्जलयस्तेषां दानेन लालिता हरिणाश्च तस्यां देव्यां
तथा विशश्वसुर्विस्रम्भं जग्मुः ॥ “ समौ विस्रम्भविश्वासौ ” इत्यमरः ॥ यथा
कुतूहलादौत्सुक्यात्तदीयैर्हरिणसंबन्धिभिर्नयनैर्नयनैः ॥ करणैः ॥ स्वकीये लोचने सखीनां
पुरः पुरतः । अनेन तेषां संबन्धसहत्वमुक्तम् । अमिमीत । अक्षिपरिमाणतारतम्यज्ञानाय
मानं चकारेत्यर्थः ॥ केचित्तु सा पार्वती तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्पुरोऽग्रे वर्तमानानां
सखीनां लोचने अमिमीत व्रतस्थत्वान्नात्मन इत्याहुः ॥ “ माङ् माने ” इत्यस्माद्धा-
तोर्लङ् ॥ इयमेव खलु विश्वासस्य परा काष्ठा यदक्षिपीडनेऽपि न क्षुभ्यन्तीति भावः ॥

तपःप्रभावमाह—

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।

दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥

कृताभिषेकां कृतस्नानां हुतजातवेदसं हुताग्निकाम् । कृतहोमामित्यर्थः । त्वचा
वल्कलेनोत्तरासङ्गवतीमुत्तरीयवतीं त्वगुत्तरासङ्गवतीम् । अधीतमस्या अस्तीत्यधीतिनीं
स्तुतिपाठादि कुर्वतीम् ॥ “ इष्टादिभ्यश्च ” (५ । २ । ८८) इतीनिप्रत्ययः ॥ तां
देवीं दिदृक्षवो द्रष्टुमिच्छवोर्षयो मुनयोऽभ्युपागमन्समुपागताः ॥ न चात्र कनि-
ष्ठसेवादोष इत्याह—धर्मवृद्धेषु वयो न समीक्ष्यते न प्रमाणीक्रियते । सति धर्मज्यै-
ष्ठ्ये वयोज्यैष्ठ्यं न प्रयोजकमित्यर्थः । तथा च मनुः—“ न तेन वृद्धो भवति
येनास्य पलितं शिरः । यो वा युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ” इति ॥

विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं द्रुमैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि ।

नवोटजाभ्यन्तरसंभृतानलं तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥

विरोधिभिः सत्त्वैर्गोव्याघ्रादिभिरुज्झितपूर्वमत्सरं त्यक्तपूर्ववैरम् । हिंसारहित-
मित्यर्थः । द्रुमैरभीष्टप्रसवेनेष्टफलेनार्चिताः पूजिता अतिथयो यस्मिंस्तत्तथोक्तम् ।
नवानामुटजानां पर्णशालानामभ्यन्तरेषु संभृताः संचिता अनला अग्नयो यस्मिंस्त-
त्तथोक्तं तच्च तपोवनम् । पावयतीति पावनं बभूव । अहिंसातिथिसत्काराग्निप-
रिचर्याभिर्जगत्पावनं बभूवेत्यर्थः ॥

यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।

तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

सा देवी यदा यस्मिन्काले तावता तावत्प्रमाणेन पूर्वतपःसमाधिना पूर्वेणानु-
ष्ठीयमानप्रकारेण तपोनियमेन काङ्क्षितं फलं लभ्यं लब्धुं शक्यं नामंस्त । अशक्य-
ममंस्तेत्यर्थः । तदा तत्काले । अविलम्बेनेत्यर्थः । स्वशरीरस्य मार्दवं मृदुत्वं सौकु-
मार्यमनपेक्ष्याविगण्य महदुश्चरं तपश्चरितुं साधयितुं प्रचक्रम उपचक्रमे ॥

क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या तथा मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।

ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥

या देवी कन्दुकलीलया कन्दुकक्रीडयापि क्लमं ययौ ग्लानिं प्राप तथा देव्या
मुनीनां चरितं तीव्रं तपो व्यगाह्यत प्रविष्टम् । अत्रोत्प्रेक्षते—ध्रुवमस्या वपुः का-
ञ्चनपद्मेन सुवर्णकमलेन निर्मितं घटितम् । अतएव प्रकृत्या पद्मस्वभावेन मृदु च सुकु-
मारमपि काञ्चनस्वभावेन ससारं च कठिनमेव । तथा च तदुपादानकत्वादेव्या वपुषः
सुकुमारस्यापि तीव्रतपःक्षमत्वमित्युत्प्रेक्षार्थः ॥

शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिधातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥

शुचौ ग्रीष्मे शुचिस्मिता विशदमन्दहासा सुमध्यमा पार्वती ज्वलतां दीप्तिमतां
चतुर्णां हविर्भुजामग्नीनां मध्यगता सती । नेत्रे प्रतिहन्तीति तां नेत्रप्रतिधातिनीं
प्रभां सावित्रं तेजो विजित्य । न विद्यतेऽन्यत्र दृष्टिर्यस्याः सानन्यदृष्टिः सती स-
वितारं सूर्यमैक्षत ददर्श । “ ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः ” इति
स्मरणात् ॥ पञ्चाग्निमध्ये तपश्चचारेत्यर्थः । तत्र सवितैव पञ्चमोऽग्निः—“ अग्निः
सविता सवितैवाग्निः ” इति श्रौतलिङ्गात् ॥

तथातितप्तं सवितुर्गभस्तिभिर्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।

अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः शनैःशनैः श्यामिकया कृतं पदम् २१

सवितुः सूर्यस्य गभस्तिभिः किरणैस्तथा पूर्वोक्तप्रकारेणातितप्तं संतप्तं तस्या इदं
तदीयं मुखं कमलश्रियं कमलस्य शोभां दधौ प्राप । यथा रवितापात्कमलं न म्लाय-
यति प्रत्युत विकसति तथा तदीयं मुखमासीदिति भावः । किंत्वस्य मुखस्य दीर्घ-
योरपाङ्गयोः केवलं नेत्रान्तयोरेव शनैःशनैर्मन्दमन्दं श्यामिकया कालिम्ना पदं
स्थानं कृतम् । तयोः सौकुमार्यादित्यर्थः ॥

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसात्मकस्योदुपतेश्च रश्मयः ।

बभूव तस्याः किल पारणाविधिर्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥ २२ ॥

अयाचितोपस्थितमप्रार्थितोपनतं केवलमम्बूदकं रसात्मकस्यामृतमयस्योद्भूतां नक्ष-
त्राणां पतिश्चन्द्रस्तस्य रश्मयश्च तस्याः पार्वत्याः पारणाविधिरभ्यवहारकर्म बभूव ।
तावन्मात्रसाधनकोऽभूदित्यर्थः ॥ साध्यसाधनयोरभेदेन व्यपदेशः साधनान्तरव्या-
वृत्त्यर्थः ॥ किलेति प्रसिद्धौ । वृक्षाणां या वृत्तिर्जीवनोपायस्तद्व्यतिरिक्तं साधनमु-
पायो यस्य स तथोक्तः पारणाविधिर्न बभूव । वृक्षोऽप्ययाचितोपस्थितेन मेघोद-
केनेन्दुकिरणैश्च जीवतीति प्रसिद्धम् । अम्बिकापि तावन्मात्रमवालम्बतेत्यर्थः ॥

निकामतप्ता विविधेन वह्निना नभश्चरेणेन्धनसंभृतेन सा ।

तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैर्भुवा सहोष्माणममुश्चदूर्ध्वगम् ॥ २३ ॥

विविधेन । पञ्चविधेनेत्यर्थः । नभश्चरेण खेचरेण । आदित्यरूपेणेत्यर्थः ।
इन्धनसंभृतेन काष्ठसमिद्धेन वह्निना निकाममत्यन्तं तप्ता साम्बिका तपात्यये ग्री-

ष्मान्ते । प्रावृषीत्यर्थः । नवैर्वारिभिरुक्षिता सिक्ता सती भ्रुवा पश्चाद्विश्रितस्रया सहोर्ध्व-
गमूर्ध्वप्रसृतमुष्माणं वाष्पममुञ्चत् ॥ “ ग्रीष्मोष्मवाष्पमुष्माणम् ” इति यादवः ॥

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः २४

उदकस्य बिन्दव उदबिन्दवः ॥ “ मन्थौदन—” (६ । ३ । ६०) इत्यादिनो-
दकशब्दस्योदादेशः ॥ प्रथम उदबिन्दवः ॥ प्रथमविशेषणाद्विन्दूनां विरलत्वं बहु-
वचनान्नातिविरलत्वं च गम्यते । तथा च चिरत्वनाभ्यन्तरगमनयोर्निर्वाहः ॥
तस्याः पार्वत्याः पक्ष्मसु नेत्रलोमसु क्षणं स्थिताः स्थितिं गताः । स्थिता इत्यनेन
पक्ष्मणां सान्द्रत्वं क्षणमिति स्तैर्गन्धं च गम्यते । अनन्तरं ताडितो व्यथितोऽधर
ओष्ठो यैस्ते तथोक्ताः । एतेनाधरस्य मार्दवं गम्यते । ततः पयोधरयोः स्तनयोरु-
त्सेध उपरिभागे निपातेन पतनेन चूर्णिता जर्जरिताः । कुचकाठिन्यादिति भावः ।
तदनु वलीषूदररेखासु स्खलिताः । निम्नोन्नतत्वादिति भावः ॥ इत्थं चिरेण न तु
शीघ्रम् । प्रतिबन्धबाहुल्यादिति भावः । नाभिं प्रपेदिरे प्रविष्टा न तु निर्जग्मुः ।
एतेन नाभेर्गाम्भीर्यं गम्यते ॥ अत्र प्रतिपदमर्थवत्त्वात्परिकरालंकारः ॥

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।

व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैर्महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः २५

निरन्तरासु नीरन्ध्रास्वन्तरे मध्ये वातो यासां तादृश्यो या वृष्टयस्तास्वन्तरवा-
तवृष्टिषु । न निकेते गृहे वसतीत्यनिकेतवासिनीम् । अनावृतदेशवासिनीमित्यर्थः ।
शिलायां शेत इति शिलाशयां शिलातलशायिनीम् ॥ “ अधिकरणे शेतेः ” (३ ।
२ । १५) इत्यच्प्रत्ययः ॥ तां पार्वतीं साक्षाद्गृष्टा साक्षी ॥ “ साक्षाद्गृष्टरि संज्ञाया-
म् ” (५ । २ । ९१) इतीनिप्रत्ययः ॥ तस्य कर्म साक्ष्यं महातपसः साक्ष्ये स्थि-
ताः क्षपास्तडिन्मयैर्विद्युद्रूपैरुन्मिषितैरवलोकनैर्व्यलोकयन्निव । इवेति चक्षुषा वि-
लोकनमेवोत्प्रेक्ष्यते । साक्ष्यं तु “ आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं
यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ” इति प्रमाण-
सिद्धत्वान्नोत्प्रेक्ष्यमित्यनुसंधेयम् ॥

एवं वर्षासु विहितं तपःप्रकारमुक्त्वा संप्रति हेमन्ते तपश्चरणप्रकारमाह—

निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।

परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरो विद्युक्ते मिथुने कृपावती ॥२६॥

सा पार्वती । उत्किरन्ति क्षिपन्तीत्युत्किराः ॥ “इगुपधज्ञा-” (३ । १ । १३५) इत्यादिना कः ॥ अत्यन्तं हिमानामुत्किरा अनिला यासु ताः सहस्यरात्रीः पौषरात्रीः ॥ “पौषे तैषसहस्यौ द्वौ ” इत्यमरः ॥ उदके वास उदवासः ॥ “पेष्वासवाहनधिषु च ” (६ । ३ । ५८) इत्युदादेशः ॥ उदवासे तत्परा आसक्ता तथा परस्परमाक्रन्दिन्यन्योन्यमाक्रोशिनि पुरोऽग्रे वियुक्ते विरहिणि । वियोगं प्राप्त इति यावत् । चक्रवाकी च चक्रवाकश्च चक्रवाकौ तयोश्चक्रवाकयोर्मिथुने द्वन्द्वे कृपावती सती निनाय । दुःखिषु कृपालुत्वं महतां स्वभाव इति चक्रवाकमिथुने कृपा न तु कामितयेति वाच्यानवकाशः ॥ “अप्सु वासस्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयेत्तपः ” इति मनुः ॥

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।

तुषारवृष्टिक्षतपद्मसंपदां सरोजसंधानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥

सा पार्वती निशि रात्रौ पद्मवत्सुगन्धिना सुरभिणा ॥ “गन्धस्येत्-” (५ । ४ । १३५) इत्यादिनेकारः ॥ प्रवेपमानः कम्पमानोऽधरः ओष्ठ एव पत्रं दलं तेन शोभत इति तथोक्तेन मुखेन तुषारवृष्ट्या तुहिनवर्षेण क्षता नाशिताः पद्मसंपदो यासां तासामपां सरोजसंधानं पद्मसंघटनमकरोदिव । इत्युत्प्रेक्षालंकारः । पद्मान्तरं तुहिनेनोपहन्यते तन्मुखपद्मं तु न तथेति व्यतिरेकालंकारो व्यज्यत इत्युभयोः संकरः ॥

स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।

तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥

स्वयं विशीर्णानि स्वतश्च्युतानि द्रुमपर्णान्येव वृत्तिर्जीवनं यस्य तस्य भावस्तत्ता तपसः परा काष्ठा परमुत्कर्षो हि ॥ “काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ” इत्यमरः ॥ तया देव्या पुनः तत्पर्णवर्तनमप्यपाकीर्णमपाकृतम् । अतः पर्णापाकरणाद्धेतोः । प्रियं वदतीति प्रियंवदा ॥ “प्रियवशे वदः खच् ” (३ । २ । ३८) इति खच्प्रत्ययः । “अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ” (६ । ३ । ६७) इति मुमागमः ॥ तां पार्वतीं पुराविदः पुराणज्ञास्तपःकरणसमयेऽविद्यमानं पर्णभक्षणं यस्याः सापर्णेति वदन्ति ॥ नामान्तरसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ स्वयं प्रियंवदाः परेषामपि प्रियवादभाजनानि भवन्तीति भावः ॥

२८. अपर्णी-अत्र ‘अपर्णाम्’ इत्यपपाठ इतिशब्दाभिहिते द्वितीयानुपपत्तेः । यथाह वामनः—
“निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वात् ” इति (म०) ॥

मृणालिकापेलवमेवमादिभिर्व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।

तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥२९॥

मृणालिकापेलवं पद्मिनीकन्दकोमलं स्वं स्वकीयमङ्गं शरीरमेवमुक्तप्रकारतोया-
ग्रिमध्यवासव्रतमादिर्येषां तैर्व्रतैरहश्च निशा चाहर्निशम् ॥ समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः ।
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ग्लपयन्ती कर्शयन्ती सा पार्वती कठिनैः । क्लेशसहैरि-
त्यर्थः । शरीरैरुपार्जितं संपादितं तपस्विनामृषीणां तपो दूरमत्यन्तमधश्चकार तिरश्च-
कार । अतिशिश्य इत्यर्थः । तपस्विभिरप्येवं तपः कर्तुं न शक्यत इति तात्पर्यार्थः ॥

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥३०॥

अथानन्तरमजिनं कृष्णमृगत्वक् । आषाढः प्रयोजनमस्येत्याषाढः पालाशदण्डः ॥
“ पालाशो दण्ड आषाढः ” इत्यमरः ॥ “ विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः ” (५ । १ ।
११०) इत्यणप्रत्ययः ॥ तयोर्धरस्तथोक्तः प्रगल्भवाक्प्रौढवचनो ब्रह्ममयेन वैदि-
केन तेजसा । ब्रह्मवर्चसेनेत्यर्थः । ज्वलन्निव स्थितः ॥ इवशब्दो निर्धारणार्थः ॥ क-
श्चिदनिर्दिष्टो जटिलो जटावान् । ब्रह्मचारीति शेषः ॥ पिच्छादित्वादिलच्प्रत्ययः ॥
शरीरबद्धो बद्धशरीरः । शरीरवानित्यर्थः ॥ “ वाहिताग्न्यादिषु ” (२ । २ । ३७)
पाठात्साधुः ॥ प्रथमाश्रमो यथा ब्रह्मचर्याश्रम इव ॥ यथाशब्द इवार्थे ॥ तपोवनम् ।
देव्या इति शेषः । विवेश प्रविष्टवान् ॥

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ३१

अतिथिषु साध्व्यातिथेयी ॥ “ पथ्यतिथि- ” (४ । ४ । १०४) इत्यादिना
ढप्रत्ययः । “ टिड्ढाणञ्- ” (४ । १ । १५) इत्यादिना ङीप् ॥ पार्वती तं ब्रह्मचा-
रिणं बहुमानपूर्वया बहुमानः पूर्वो यस्यास्तया । गौरवपूर्वयेत्यर्थः । सपर्ययार्चया ॥
“ सपर्यार्चाहणाः समाः ” इत्यमरः ॥ प्रत्युदियाय प्रत्युज्जगाम ॥ कथं समानेऽपि
तस्यास्तादृशी प्रतिपत्तिरत आह—साम्ये सत्यपि निविष्टचेतसां स्थिरचित्तानां वपु-
र्विशेषेषु व्यक्तिविशेषेष्वतिशयितं गौरवं यासु ता अतिगौरवा अतिगौरवसहिताः
क्रियाश्चेष्टा भवन्ति । प्रवर्तन्त इत्यर्थः । साधवो न साम्याभिनिवेशिन इति भावः ॥
विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।

उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥ ३२ ॥

स ब्रह्मचारी विधिना प्रयुक्तामनुष्ठितां सत्क्रियां पूजां परिगृह्य स्वीकृत्य क्षणं परिश्रमं विश्रामं च विनीय नाम । नामेत्यपरमार्थे । अथोमामृजुनैव विलासरहिते-
नैव चक्षुषा पश्यन्ननुज्झितक्रमोऽत्यक्तोचितपरिपाटीकः सन् । वक्तुं प्रचक्रमे प्रारेभे ॥
अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥३३॥

अत्रापिशब्दः प्रश्ने । क्रियार्थं होमादिकर्मानुष्ठानार्थम् । समिधश्च कुशाश्च स-
मित्कुशम् ॥ “ जातिरप्राणिनाम् ” (२ । ४ । ६) इति द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ सुल-
भमपि सुलभं कञ्चित् । जलानि ते तव स्नानविधिक्षमाणि स्नानक्रियायोग्यान्यपि
कञ्चित् । किञ्च स्वशक्त्या निजसामर्थ्यानुसारेण तपसि प्रवर्तसेऽपि । देहमपीडयित्वा
तपश्चरसि कञ्चिदित्यर्थः । युक्तं च नामैतत् । खलु यस्माच्छरीरमाद्यं धर्मसाधनम् ।
धर्मस्तु कायेन वाचा बुद्ध्या धनादिना च बहुभिः साध्यते तेषु च वपुरेव मुख्यं
साधनं सति देहे धर्मार्थकाममोक्षलक्षणाश्चतुर्वर्गाः साध्यन्ते । अतएव “ सतत-
मात्मानमेव गोपयीत ” इति श्रुतिः ॥

अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥३४॥

त्वयावर्जितेन सिक्तेन वारिणा संभृतं जनितमासां वीरुधां लतानां प्रवालं
पल्लवमनुबन्ध्यप्यनुस्यूतं किम् । यत्प्रवालं चिरोज्झितश्चिरकालत्यक्तो लाक्षारागो येन
तत्तथापि पाटलम् । स्वभावरक्तमित्यर्थः । तेन चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तव
दन्तवाससाधरेण ॥ “ ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ” इत्यमरः ॥ तुलां
साम्यमारोहति । गच्छतीत्यर्थः ॥ अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्यवाचित्वात्तद्योगेऽपि
“ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्— ” (२ । ३ । ७२) इति न तृतीयाप्रतिषेधस्तत्र सूत्रे
सदृशवाचिन एव ग्रहणादिति ॥

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।
य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥३५॥

करस्थान्दर्भान्प्रणयेन स्नेहेनापहरन्तीति ते तथोक्तेषु । सापराधेष्विति भावः ।
हरिणेषु विषये ते मनः प्रसन्नमपि न क्षुभितं किम् । सापराधेष्वपि न कोपि-

३५. करस्थदर्भप्रणयापहारिषु— ‘ करस्थदर्भप्रणयापराधिषु ’ इति पाठे दर्भाणां प्रणयेन प्रार्थ-
नयापराधिषु (म०) ॥ उत्पलाक्षि प्रचलैः— ‘ उत्पलक्षेपचलैः ’ इति पाठान्तर उत्पलकम्पचलैः ।
भावानयने द्रव्यानयनमिति न्यायेन क्षिप्यमाणोत्पलचलैरित्यर्थः (म०) ॥

तव्यं तपस्विभिरिति भावः । हे उत्पलाक्षि ये हरिणाः प्रचलैश्चञ्चलैर्विलोचनैर्नैत्रै-
स्तवाक्षिसादृश्यं प्रयुञ्जत इवाभिनयन्तीव । प्रसन्नत्वान्मृगनेत्राणि त्वन्नयनैः सा-
म्यमुपयान्तीति भावः ॥

यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।

तथाहि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥

हे पार्वति रूपं सौम्याकृतिः पापवृत्तये पापचरणाय न भवतीति यदुच्यते ।
लोकैरिति शेषः । तद्वचो न व्यभिचरति न स्खलतीत्यव्यभिचारि सत्यम् । “ य-
त्राकृतिस्तत्र गुणाः ” “ न सुरूपाः पापसमाचारा भवन्ति ” इत्यादयो लोकवादा
न विसंवादमासादयन्तीत्यर्थः । किमिति ज्ञायते—तथाहि । हे उदारदर्शने आ-
यताक्षि । सुरूपे इत्यर्थः । अथवोन्नतज्ञाने । विवेकवतीत्यर्थः । ते तव शीलं सदृत्तम् ॥
“ शीलं स्वभावे सदृत्ते ” इत्यमरः ॥ तपस्विनामप्युपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः प्रवर्तकं
प्रमाणं तत्तामुपदेशतां गतं प्राप्तम् । मुनयोऽपि त्वां वीक्ष्य स्ववृत्ते प्रवर्तन्त इति भावः ॥
विकीर्णसप्तर्षिर्बलिप्रहासिभिस्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥

एष महीधरो हिमवान् । सप्त च त ऋषयश्च सप्तर्षयः ॥ “ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ”
(२ । १ । ५०) इति समासः ॥ विकीर्णैः पर्यस्तैः सप्तर्षीणां संबन्धिभिर्बलिभिः
पुष्पोपहारैः प्रहसन्ति ये तथोक्तैर्दिवोऽन्तरिक्षाच्च्युतैर्गाङ्गैः सलिलैस्तथा न
पावितः । अनाविलैरकलुषैस्त्वदीयैश्चरितैर्यथा सान्वयः सपुत्रपौत्रः पावितः
पवित्रीकृतः ॥

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।

त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥

हे भाविनि प्रशस्ताभिप्राये । अनेन कारणेन धर्मः सविशेषं सातिशयमद्य मे । त्रया-
णां धर्मकामार्थानां वर्गस्त्रिवर्गः ॥ “ त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ”
इत्यमरः ॥ तत्र सारः श्रेष्ठः प्रतिभाति । यद्यस्मात्कारणान्मनसो निर्विषयावर्थका-
मौ यस्यास्तया त्वयैको धर्म एव प्रतिगृह्य स्वीकृत्य सेव्यते । यत्त्वयार्थकामौ विहाय
धर्म एवावलम्बितः । अतः सर्वेषां नः स श्रेयानिति प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥

संप्रति मनोरथं जिज्ञासुः प्रस्तौति—

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं संप्रतिपत्तुमर्हसि ।

यतः सतां संनतगात्रि संगतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥

आत्मना त्वया प्रयुक्तः कृतः सत्कारविशेषः पूजातिशयो यस्य तं मां परमन्यं संप्रतिपत्तुमवगन्तुं नार्हसि । हे संनतगात्रि संनताङ्गि ॥ “अङ्गगात्रकण्ठेभ्यः” इति वक्तव्यात् ङीप् ॥ यतः कारणान्मनस ईषिभिर्मनीषिभिर्विद्वद्भिः ॥ शकन्धवादित्वात्साधुः ॥ सतां संगतं सख्यं सप्तभिः पदैरापद्यत इति साप्तपदीनं सप्तपदोच्चारणसाध्यमुच्यते । तच्चावयोस्त्वत्कृतसत्कारप्रयोगादेव सिद्धमित्यर्थः ॥ “साप्तपदीनं सख्यम्” (५ । २ । २२) इति निपातनात्साधु ॥

अतोऽत्र किञ्चिद्भवतीं बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।

अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

हे तपोधने । अतः सख्याद्धेतोरत्र प्रस्तावे बहुक्षमां बहूक्तिसहाम् । यद्वा क्षमावतीम् । भवतीं त्वां द्विजातिभावाद्ब्राह्मणत्वादुपपन्नचापलः सुलभधाष्टुर्योऽयं जनः । स्वयमित्यर्थः । किञ्चित्प्रष्टुं मनो यस्य स किञ्चित्प्रष्टुमनाः प्रष्टुकामः ॥ “तुम्काममनसोरपि” इति मकारलोपः ॥ रहसि भवं रहस्यं गोप्यं न चेत्प्रतिवक्तुमर्हसि ॥

प्रष्टव्यमाह—

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसस्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।

अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपःफलं स्यात्किमतः परं वद ॥ ४१ ॥

प्रथमस्य वेधसो हिरण्यगर्भस्य कुलेऽन्ववाये प्रसूतिरुत्पत्तिः । “यज्ञार्थं हि मया सृष्टो हिमवानचलेश्वरः” इति ब्रह्मपुराणवचनात् । वपुः शरीरं त्रयाणां लोकानां सौन्दर्यमिवोदितमेकत्र समाहृतम् । ऐश्वर्यसुखं संपत्सुखममृग्यमन्वेषणीयं न भवति । किंतु सिद्धमेवेत्यर्थः । वयो नवम् । यौवनमित्यर्थः । अतः परमतोऽन्यत्किं तपःफलं स्याद्वद । अस्ति चेदिति शेषः । न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कृशोदरि त्वयि ॥ ४२ ॥

दुःसहात्सोढुमशक्यादनिष्टाद्भर्त्रादिकृतादपि मनस्विनीनां धीरस्त्रीणामीदृशी तपश्चरणलक्षणा प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः ॥ “प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्तौ प्रवृत्तौ प्रागल्भ्ये” इति केशवः ॥ भवति नाम ॥ नामेति संभावनायाम् ॥ विचारमार्गे प्रहितेन चेतसा चित्तेन तदनिष्टं च हे कृशोदरि त्वयि न दृश्यते । विचार्यमाणे तदपि नास्त्यसंभावितत्वादित्यर्थः ॥

अनिष्टाभावमेव प्रपञ्चयति—

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।

पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥

हे सुभ्रु । इयं त्वदीयाकृतिर्मूर्तिरलभ्यो लब्धुमनर्हः शोकेन भर्त्राद्यवमानजेन दुः-
खेनाभिभवस्तिरस्कारो यस्याः सा तथोक्ता । दृश्यत इति शेषः । असंभावितश्चायमर्थः
इत्याह—पितुर्गृहे विमाननावमानः कुतः । न संभाव्यत एवेत्यर्थः । न चाप्यन्य-
स्माद्भावीत्याह—पराभिमर्शः परधर्षणं तु तव नास्ति । पन्नगरत्नसूचये फणिशि-
रोमणिशलाकाम् । ग्रहीतुमित्यर्थः ॥ “ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ”
(२ । ३ । १४) इति चतुर्थी ॥ करं हस्तं कः प्रसारयेत् ॥ ‘ सुभ्रु ’ इत्यत्र भ्रू-
शब्दस्योवङ्स्थानीयत्वात् “ नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ” (१ । ४ । ४) इति नदीसं-
ज्ञाप्रतिषेधात् “ अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः ” (७ । ३ । १०७) इति ह्रस्वत्वं नास्ति ।
तेन ह्रस्वः प्रामादिक इति केचित् । अन्ये तु “ अप्राणिजातेश्वारज्ज्वादीनाम् ”
इत्यत्र ‘ अलाबूः ’ ‘ कर्कन्धूः ’ इत्युकारान्तादप्युङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकार
एतस्मादेव ज्ञापकात्कचिदूकारान्तस्याप्युङ्न्तत्वान्नदीत्वे ह्रस्वत्वमित्याहुः । अतएवाह
वामनः—“ ऊकारादप्युङ्प्रकृतेः ” इति ॥

किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ।

वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४४ ॥

हे गौरि किमिति केन हेतुना यौवने त्वयाभरणान्यपास्य विहाय । वृद्धस्य
भावो वार्धकम् ॥ मनोज्ञादित्वादुज्प्रत्ययः ॥ “ वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्म-
णि ” इति विश्वः ॥ तत्र शोभत इति वार्धकशोभि वल्कलं धृतम् । प्रदोषे रजनीमुखे
स्फुटाः प्रकटाश्चन्द्रस्तारकाश्च यस्याः सा स्फुटचन्द्रतारका विभावरी रात्रिररुणाय
सूर्यसूताय कल्पते यद्यरुणं गन्तुं कल्पते किम् । वद ब्रूहि ॥ “ क्रियार्थोपपदस्य—”
(२ । ३ । १४) इत्यादिना चतुर्थी ॥ दीप्यमानशशाङ्गतारके प्रदोषे यद्यरुण
उदेति ततो विभूषणापहारेण तव वल्कलधारणं संघटत इति भावः ॥

४३. विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे—‘ सुभ्रुः कुतस्तातगृहेऽवमाननम् ’ इति पाठान्तरकरणं तु साध्व-
समेवोक्तोपपत्तिसंभवात् । अन्यत्रापि “ सुभ्रु त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषिताम् ” इत्या-
दिप्रयोगदर्शनाद्विश्ववृत्ते पादादौ जगणभङ्गप्रसङ्गाच्चेत्यलं गोष्ठीभिः (म०) ॥

तपःप्रयोजनं निराकर्तुमाह—

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।

अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥४५॥

दिवं स्वर्गं प्रार्थयसे कामयसे यदि तर्हि श्रमस्तपश्चरणप्रयासो वृथा निष्फलः । यदि स्वर्गार्थं तप्यसे ततः श्रमं मा कार्षीः । कुतः । तव पितुर्हिमवतः प्रदेशा देवभूमयः स्वर्गपदार्थाः । तत्रत्या इत्यर्थः । अथोपयन्तारं वरं प्रार्थयसे तर्हि समाधिना तपसालम् । न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वात्तृतीया ॥ तथाहि । रत्नम् ॥ कर्तुं ॥ नान्विष्यति न मृग्यते । ग्रहीतारमिति शेषः । किंतु तद्वत् मृग्यते । ग्रहीतृभिरिति शेषः । न हि वरार्थं त्वया तपसि वर्तितव्यं किंतु तेनैव त्वदर्थमिति भावः ॥

वरवाचकाक्षरश्रवणानन्तरमेव देव्या उणोच्छ्वासमालक्ष्य प्रश्नेषु च प्रत्युत्तरमनुपलभ्य स्वयमेवाशङ्क्याह—

निवेदितं निश्वासितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।

न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥४६॥

सोष्मणा निश्वासितेन निश्वासवायुना निवेदितम् । चिन्तानुभावेनोणोच्छ्वासेन ते वरार्थित्वं सूचितमित्यर्थः । तर्हि किं प्रश्नव्यसनेनेत्याह—मनस्तु तथापि मे संशयमेव गाहते प्राप्नोति । कुतः । ते तव ॥ “कृत्यानां कर्तरि वा” (२ । ३ । ७१) इति षष्ठी ॥ प्रार्थयितव्यः प्रार्थयितुमर्ह एव न दृश्यते । प्रार्थितदुर्लभः प्रार्थितो यो दुर्लभः स कथं भविष्यति । नास्त्येवेत्यर्थः ॥

अथ पतिप्रार्थनामेव सिद्धवत्कृत्वाह—

अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।

उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीर्जटाः कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥४७॥

अहो चित्रम् । तवेप्सित आमुमिष्टो युवा कोऽपि स्थिरः कठिनः । वर्तत इति शेषः । कुतः । यो युवा चिराय चिरात्प्रभृति कर्णोत्पलशून्यतां गते प्राप्ते कपोलदेशे गण्डस्थले श्लथाः शिथिलबन्धना अतएव लम्बिन्यस्ताः श्लथलम्बिनीः कलमाः शालिविशेषास्तेषामग्राणि तद्वत्पिङ्गला जटा उपेक्षते । यस्त्वामीदृशीं दृष्ट्वा न व्यथते स नूनं वज्रहृदय इत्यर्थः ॥

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्षितां दिवाकराप्नुष्टविभूषणास्पदाम् ।

शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥४८॥

मुनिव्रतैश्चान्द्रायणादिभिरतिमात्रमत्यन्तं कर्षितां कृशीकृतां दिवाकरेण सूर्येणा-
लुष्टानि दग्धानि वातातपसंस्पर्शान्मृदुत्वाच्च श्यामीकृतानि विभूषणास्पदानि भू-
षणस्थानानि यस्यास्तां तथोक्ताम् । अतएव दिवाहनि शशाङ्करेखामिव स्थितां
त्वां पश्यतः सचेतसो जीवतः कस्य पुंसो मनो न दूयते न परितप्यते । अपि
तु सर्वस्यैवेत्यर्थः ॥

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।

करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो न वक्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥ ४९ ॥

तव प्रियं वल्लभं सौभाग्यमदेन सौन्दर्यगर्वेण ॥ कर्त्रा ॥ वञ्चितं विप्रलब्धम-
वैमि वेद्मि । यः प्रियश्चतुरं मधुरमवलोकत इति चतुरावलोकिनोऽरालपक्ष्मणः
कुटिलरोम्णः ॥ “ अरालं वृजिनं जिह्वम् ” इत्यमरः ॥ अस्य त्वदीयस्य चक्षुष
आत्मीयं वक्त्रं मुखं चिरं लक्ष्यं विषयं न करोति । दृष्टिपथं न गच्छतीत्यर्थः । तदयं
गर्वेण हतो निष्फलात्मलाभो जात इति भावः ॥

कियच्चिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते ममापि पूर्वाश्रमसंचितं तपः ।

तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ५० ॥

हे गौरि कियत्किंप्रमाणकम् । किमवधिकमित्यर्थः । चिरं श्राम्यसि तपस्यसि ॥
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ममापि पूर्वाश्रमः प्रथमाश्रमो ब्रह्मचर्याश्रमस्तत्र संचितं
संपादितं तपो विद्यते । अर्धश्चासौ भागश्च तेन तस्य तपसोऽर्धभागेनैकदेशेन
काङ्क्षितमिष्टं वरमुपयन्तारं लभस्व । तं वरं साधु सम्यग्वेदितुं ज्ञातुमिच्छामि । यद्यसौ
योग्यो भवति तदा ममापि संमतिरिति भावः ॥

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।

अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ५१ ॥

इतीत्थं द्विजन्मना द्विजेन प्रविश्यान्तर्गत्वा । आप्तवद्रहस्यमुद्गाव्येत्यर्थः । अभि-
हितोक्ता सा पार्वती मनोगतं हृदिस्थं वरं शंसितुं वक्तुं न शशाक समर्था नाभूत् ।
लज्जयेति शेषः । अथोऽनन्तरं परिपार्श्ववर्तिनीं वयस्यां सखीं विवर्तितं विचा-
लितमनञ्जनं व्रतवशाद्द्विजितकज्जलं नेत्रं यस्मिन्कर्मणि तत्तथैक्षत । नेत्रसंज्ञयैव प्रत्यु-
त्तरं वाचयांचकारेत्यर्थः ॥

सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं निबोध साधो तव चेत्कुतूहलम् ।

यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥

तस्याः पार्वत्या इयं तदीया सखी वयस्या तम् । “वर्णः प्रशास्तः” इति क्षी-
रस्वामी । सोऽस्यास्तीति वर्णिनं ब्रह्मचारिणम् ॥ “वर्णाब्रह्मचारिणि” (५ । २ ।
१३४) इतीनिप्रत्ययः ॥ उवाच ब्रूते स्म । किमिति । हे साधो विद्वन् । तव
कुतूहलं चेत् । श्रोतुमस्तीति शेषः । तर्हि निबोधावगच्छ । आकर्णयेत्यर्थः ॥ “बुध
अवगमने” इति धातोर्भौवादिकाल्लोट् ॥ श्रोतव्यं किं तदाह—यस्मै लाभायेदं
यदर्थम् ॥ “अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता चेति वक्तव्यम्” इति वा-
र्तिकनियमात्क्रियाविशेषणम् ॥ एतया पार्वत्याम्भोजं पद्ममुष्णवारणमातपत्रमिव
वपुः शरीरं तपःसाधनं कृतम् । तपःप्रवृत्तिकारणमुच्यते श्रूयतामित्यर्थः ॥

“दृङ्गनःसङ्गसंकल्पो जागरः कृशतारतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यन-
ङ्गदशा दश” इति । तत्रास्याः काश्चिद्दशाः क्रममनादृत्यैव योजयति ‘इयम्’ इ-
त्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः—

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।

अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्पिनाकपाणिं पतिमाप्नुमिच्छति ॥५३॥

मानिनीन्द्राणीप्रभृतीरतिशय्य वर्तितव्यमित्यभिमानवतीयं पार्वत्यधिश्रियो-
ऽधिकैश्वर्यान्महेन्द्रप्रभृतीनिन्द्रादींश्चतसृणां दिशामीशानिन्द्रवरुणयमकुबेरान् ॥
“तद्धितार्थ—” (२ । १ । ५१) इत्यादिनोत्तरपदसमासः ॥ अवमत्यावधूय म-
दनस्य निग्रहान्निवर्हणाद्धेतोः । अकामुकत्वादित्यर्थः । रूपेण सौन्दर्येण हार्यो व-
शीकरणीयो न भवतीत्यरूपहार्यं पिनाकः पाणौ यस्य तं पिनाकपाणिं हरम् ॥
“प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः” इति साधु ॥ पतिं भर्तारमाप्नुमिच्छति ॥
एतेन संकल्पावस्था सूचिता ॥

असह्यहुंकारनिवर्तितः पुरा पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।

इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोद्विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥५४॥

पुरा पूर्वमसह्येन सोढुमशक्येन हुंकारेण रौद्रेण निवर्तितः । अतएव पुरारिं हर-
मप्राप्तमुखोऽप्राप्तफलो विशीर्णमूर्तेर्नष्टशरीरस्यापि पुष्पधन्वनः कामस्य शिलीमुखो
बाण इमां पार्वतीं हृदि व्यायतः । सुदूरावगाढ इति यावत् । तादृक्पातः प्रहारो
यस्मिन्कर्मणि तत्तथाक्षिणोदकर्शत् । दग्धदेहस्यापि मार्गणो लग्नः । “मृदुः सर्वत्र
बाध्यते” इति भावः ॥ अनेन “विवृण्वती शैलसुतापि भावम्” (३ । ६८)
इत्यत्रोक्तं चक्षुःप्रीतिमनःसङ्गाख्यमवस्थाद्वयमनन्तरावस्थोपयोगितयानूद्य कार्या-
वस्था सूचिता ॥

तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।

न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥

तदेति छेदः । तदा प्रभृति । तत आरभ्येत्यर्थः ॥ सप्तम्यर्थस्यापि दाप्रत्ययस्य पञ्चम्यर्थे लक्षणा प्रभृतियोगे पञ्चमीनियमात् ॥ पितुर्गृह उन्मदनोत्कटमन्मथा ललाटस्थालंकारो ललाटिका तिलकः ॥ “ कर्णललाटात्कनलंकारे ” (४ । ३ । ६५) इति कन्प्रत्ययः ॥ तस्याश्चन्दनेन धूसरा धूसरवर्णा अलकाश्चूर्णकुन्तला यस्याः सा तथोक्ता बाला पार्वती जातु कदाचिदपि तुषारसंघातास्तुषारघनास्त एव शिलास्तासां तलेषूपरिभागेष्वपि निर्वृतिं सुखं न लभते स्म ॥ एतेनारत्यपरसंज्ञा विषयविद्वेषावस्था द्वादशावस्थापक्षे संज्वरश्च व्यज्यते ॥

उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः सबाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।

अनेकशः किंनरराजकन्यका वनान्तसंगीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥

पिनाकिनः शंभोश्चरिते त्रिपुरविजयादिचेष्टित उपात्तवर्णे प्रारब्धगीतक्रमे ॥ “ गीतक्रमे स्तुतौ वेदे वर्णशब्दः प्रयुज्यते ” इति हलायुधः ॥ सबाष्पे गद्गदे कण्ठे स्खलितैर्विशीर्णैः पदैः सुप्तिङन्तरूपैः ॥ करणैः ॥ वनान्ते संगीतेन निमित्तेन सखीर्वयस्याः किंनरराजकन्यका अनेकशो बहुशोऽरोदयदश्रुमोक्षमकारयत् । हरचरितगानजनितमदनवेदनामेनां वीक्ष्य किंनर्योऽपि रुरुदुरिति भावः ॥ अत्र वर्णस्खलनलक्षणकार्योक्त्या पुनःपुनस्तत्कारणीभूतमूर्च्छावस्थाप्रादुर्भावो व्यज्यतेऽन्यथा सखीरोदनानुपपत्तेरिति । द्वादशावस्थापक्षे तु प्रलापावस्था च व्यज्यते । “ प्रलापो गुणकीर्तनम् ” इत्यालंकारिकाः ॥

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।

क्व नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥ ५७ ॥

किंचेति चार्थः । शिष्यत इति शेषः ॥ कर्मणि घञ् ॥ त्रिभ्यो भागेभ्यः शेषास्ववशिष्टासु । यद्वा रात्रेस्त्रियामत्वेन प्रसिद्धत्वात्तृतीयो भागस्त्रिभागः ॥ संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमिष्यते । यथा ‘ शतांशः ’ ‘ सहस्रांशः ’ इति ॥ त्रिभागः शेषो यासां तासु निशासु क्षणं क्षणमात्रं नेत्रे निमील्य मीलयित्वा सहसा सद्यो हे नीलकण्ठ क्व व्रजसि कुत्र गच्छसीत्यलक्ष्या निर्विषया वाग्वचनं यस्याः सा तथोक्ता तथासत्ये मिथ्याभूते कण्ठेऽर्पितं बाहुबन्धनं यस्याः सा तथा सती व्यबुध्यत विबुद्धवती ॥ एतेन जागरोन्मादौ सूचितौ ॥

स्वप्नसादृश्यप्रतिकृतिदर्शनतदङ्गस्पृष्टस्पर्शाख्याश्चत्वारो विरहिणां विनोदाः ।
तत्र स्वप्नसंदर्शनमुक्त्वा प्रतिकृतिदर्शनमाह—

यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।
इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ५८

यदा । यत इत्यर्थः ॥ यदेति हेतावित्युक्त्वा गणव्याख्यानेऽस्योदाहृतत्वात् ॥ त्वं
बुधैर्मनीषिभिः सर्वगतः सर्वव्यापीत्युच्यसे । तत इत्यध्याहारः । भावे रत्याख्ये ति-
ष्ठतीति भावस्थम् । त्वय्यनुरागिणमित्यर्थः । इमं जनम् । इममित्यात्मनिर्देशः ।
कथं न वेत्सि न जानासीति मुग्धया मूढया । अकिञ्चित्करश्चित्रगतोपालम्भ इत्य-
जानानयेत्यर्थः । तथा स्वहस्तेनोल्लिखितश्चित्रे लिखितश्चन्द्रशेखरो रहस्येकान्ते ।
सखीमात्रसमक्षमित्यर्थः । उपालभ्यत । साधिक्षेपमुक्तश्च ॥ उक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ॥
यद्यपि रहसीत्युक्तं तथापि सखीसमक्षकरणाल्लज्जात्यागो व्यज्यत एव ॥

यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोरियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥५९॥

जगत्पतेस्तस्येश्वरस्याधिगमे प्राप्तावन्यं विधिमुपायं विचिन्वती मृगयमाणा यदा
नापश्यत्तदेयं पार्वती गुरोः पितुरनुज्ञयास्माभिः सह तपसे तपश्चरितुं तपोवनं प्र-
पन्ना प्राप्ता ॥

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ६०

सख्या पार्वत्या स्वयं कृतं जन्म येषां तेषु । स्वयं रोपितेष्वित्यर्थः । तपसः
साक्षिषु साक्षाद्द्रष्टृष्वेषु द्रुमेष्वपि फलं दृष्टं लब्धम् । जनितमित्यर्थः । अस्याः पार्वत्याः
शशिमौलिसंश्रयश्चन्द्रशेखरविषयो मनोरथस्तु प्ररोहाभिमुखोऽङ्कुरोन्मुखोऽपि न दृ-
श्यते ॥ “ प्ररोहस्त्वङ्कुरोऽङ्कूरः ” इति वैजयन्ती ॥ स्वयं रोपितवृक्षफलकालेऽप्य-
स्या मनोरथस्य नाङ्कुरोदयोऽप्यस्ति । फलाशा तु दूरापास्तेत्यर्थः ॥

न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥६१॥

प्रार्थितः सन्दुर्लभः प्रार्थितदुर्लभः स देवस्तपःकृशां तपसा कृशां क्षीणामत-
एव सखीभिरस्रोत्तरमश्रुप्रधानं यथा भवति तथेक्षितामिमां नः सखीं तस्येन्द्रस्या-
वग्रहेणानावृष्ट्या क्षतां पीडिताम् ॥ “ वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ”

इत्यमरः ॥ अवग्रहः । वर्षप्रतिबन्ध इत्यर्थः । सीतां कृष्टभुवम् ॥ “सीता लाङ्गलप-
द्धतिः” इत्यमरः ॥ वृषा वासव इव ॥ “वासवो वृत्रहा वृषा” इत्यमरः ॥ कदा-
भ्युपपत्स्यते कदानुग्रहीष्यति न वेत्ति ॥ अत्र वाक्यार्थः कर्म ॥ तदवग्रहक्षतामि-
त्यत्रावग्रहक्षतामित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तदिति भिन्नं पदं
वेत्तीत्यस्य कर्मेति युक्तमुत्पश्यामः ॥

अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।

अयीदमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥

इङ्गितज्ञया पार्वतीहृदयाभिज्ञया ॥ “इङ्गितं हृद्गतो भावः” इति सज्जनः ॥
तया गौरीसख्येत्येवमगूढसद्भावं प्रकाशितसदभिप्रायं यथा तथा निवेदितो ज्ञापि-
तो निष्ठा मरणमवधिर्यस्य स नैष्ठिको यावज्जीवब्रह्मचारी । सुन्दरो विलासी । नैष्ठिक-
श्चासौ सुन्दरश्चेति तथोक्तः ॥ द्वयोरन्यतरस्य विशेषणत्वविवक्षायां विशेषणसमासः ।
किंतु नैष्ठिकत्वविशेषणेन कामित्वविरोधः । अथवा देवस्यालौकिकमहिमत्वाद्दुभयं
तात्त्विकमिति न विरोधः ॥ अव्यञ्जितं हर्षलक्षणं मुखरागादि हर्षलिङ्गं यस्य तथा-
भूतः सन् । अयि गौरि ॥ अयीति कोमलामन्त्रणे ॥ इदं त्वत्सखीभाषितमेवम् । सत्यं
किमित्यर्थः । परिहासः केलिर्वा ॥ “द्रवकेलिपरीहासाः” इत्यमरः ॥ इत्येवमुमा-
मपृच्छत्पृष्टवान् ॥

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।

कथंचिद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥

अथानन्तरमद्रेस्तनया पार्वती मुकुलीकृताङ्गुलौ संपुटीकृताङ्गुलौ । अग्रश्चासौ हस्तश्चे-
ति समानाधिकरणसमासः । हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदादिति वामनः ॥
तस्मिन्नग्रहस्ते स्फटिकानामक्षमालिकां जपमालिकामर्पयन्त्यामुञ्चती कथंचिन्महता
कष्टेन चिरव्यवस्थापितवाक्चिरेण स्वीकृतवाक् । एतेन लज्जोपरोधो व्यज्यते । मि-
ताक्षरं परिमितवर्णं यथा तथाभाषत वभाषे ॥

किमुवाचेत्याह—

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।

तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥

हे वेदविदां वर वैदिकश्रेष्ठ त्वया यथा श्रुतं सम्यक्श्रुतम् । श्रुतार्थमेवाह—अयं
जनः । स्वयमित्यर्थः । उच्चैःपदस्य शिवलाभरूपोन्नतस्थानस्य लङ्घन आक्रमण उ-

त्सुकः । किमत्रायुक्तमित्यत्राह—इदं तपस्तदवाप्तेस्तस्योच्चैःपदस्यावाप्तेः प्राप्तेः साधनं किल ॥ किलेत्यलीके ॥ अतितुच्छत्वादसाधकमेवेत्यर्थः । तर्हि त्यज्यतामित्याशङ्क्य दुराशा मां न मुञ्चतीत्याशयेनाह—मनोरथानां कामानामगतिरविषयो न विद्यते । न हि स्वशक्तिपर्यालोचनया कामाः प्रवर्तन्त इति भावः ॥

अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।

अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥

अथ वर्णी ब्रह्मचारी ॥ “वर्णिनो ब्रह्मचारिणः” इत्यमरः ॥ आह । उवाचेत्यर्थः । “आहेति भूतार्थे लट्प्रयोगो भ्रान्तिमूलः” इत्याह वामनः ॥ किमित्याह—महेश्वरो महादेवो विदितः । मया ज्ञायत इत्यर्थः ॥ बुद्धयर्थत्वाद्वर्तमाने क्तप्रत्ययः । तद्योगात्षष्ठी च ॥ येन त्वं प्राग्भग्नमनोरथा कृतेति भावः । पुनरेव त्वं तमीश्वरमर्थयसे तदर्थिन्येव तत्कामैव प्रवर्तसे । तत्प्रभावमनुभूयापीति भावः । अनुसरणे को दोषस्तत्राह—अमङ्गलाभ्यासेऽमङ्गलाचारे रतिर्यस्य तं तथोक्तमीश्वरं विचिन्त्य विचार्य तवानुवृत्तिमनुसरणं कर्तुं नोत्सहे । नानुमन्तुं शक्नोमीत्यर्थः ॥

अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।

करेण शंभोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥

अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि निर्वन्धोऽभिनिवेशः परं प्रधानं यस्यास्तस्याः संबुद्धिरवस्तुनिर्वन्धपरे पार्वति । आमुक्तमासञ्जितं विवाहे यत्कौतुकं हस्तसूत्रं तदस्य स तेऽयं करः ॥ “कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले” इति शाश्वतः ॥ वलयीकृताहिना भूषणीकृतसर्पेण शंभोर्महादेवस्य करेण करणभूतेन । तदेव प्रथमं तत्प्रथमम् । अपरिचितत्वादतिभयंकरमिति भावः । तच्च तदवलम्बनं ग्रहणं चेति कथं नु सहिष्यते । न कथंचिदपि सहिष्यत इत्यर्थः । अग्रतो यद्भावि तद्वरेऽवतिष्ठतां प्रथमं करग्रह एव दुःसह इति भावः ॥

त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।

वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥

हे गौरि त्वमेव स्वयमात्मना । तावदिति मानार्थे । यावन्मात्रं विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः ॥ इदमेवोदाहृतं च गणव्याख्याने ॥ परिचिन्तय पर्यालोचय । किमिति । कलहंसलक्षणं कलहंसचिह्नम् ॥ “चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्” इत्यमरः ॥ वध्वा नवोढाया दुकूलं वधूदुकूलम् ॥ “वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री” इति विश्वः ॥ तथा शोणितबिन्दून्वर्षतीति तथोक्तम् । आर्द्रमित्यर्थः । गजाजिनं च कृत्तिवा-

सश्च । तत्पिनाकिन इत्याशयः । एते कदाचिज्जात्वपि योगं संगतिमर्हतो यद्यर्हतः किम् । एतत्त्वमेव चिन्तयेति पूर्वेणान्वयः । पाणिग्रहणकाले वधूवरयोर्वस्त्रान्तग्रन्थिः क्रियते । कृत्तिवाससा पाणिपीडने तु दुकूलधारिण्यास्तव कथं संघटिष्यत इति भावः ॥

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।

अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥

चतुष्के गृहविशेषे यः पुष्पप्रकरस्तत्रावकीर्णयोन्यस्तयोः । कुसुमास्तृतदिव्यभवनभूसंचारोचितयोरित्यर्थः । तव पादयोरलक्तकाङ्कानि लाक्षारञ्जितानि पदानि पादाकाराणि पादन्यासचिह्नानि ॥ “पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः ” इति विश्वः ॥ विकीर्णा विक्षिप्ताः केशाः शवशिरोरुहा यासु तासु विकीर्णकेशासु ॥ “ अतत्स्थं तत्र दृष्टं च ” इति वचनात् “ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ” (४ । १ । ५४) इति विकल्पान्न ङीप् ॥ परेतभूमिषु प्रेतभूमिषु । श्मशानेष्वित्यर्थः । परोऽपि शत्रुरपि को नामानुमन्यते । न कोऽपीत्यर्थः ॥ नामेति कुत्सायाम् ॥ पिनाकपाणिपाणिग्रहणे तस्य परेतभूसंचारित्वेन साहचर्यात्तवापि तत्र संचारोऽवश्यंभावीति भावः ॥

अयुक्तरूपं किमतःपरं वद त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् ।

स्तनद्वयेऽस्मिन्हरिचन्दनास्पदे पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥

त्रिनेत्रवक्षः । त्र्यम्बकालिङ्गनमित्यर्थः । तव तत्संबन्धितया सुलभमपि सुप्रापं च । भवतीति शेषः ॥ तवेति शेषे षष्ठी । “ न लोकाव्यय— ” (२ । ३ । ६९) इत्यादिना कृद्योगलक्षणषष्ठ्या निषेधात् ॥ अतःपरमस्मात्त्रिनेत्रवक्षोलाभादन्यदयुक्तरूपमत्यन्तायुक्तं किं वद । न किञ्चिदित्यर्थः । “ प्रशंसायां रूपप् ” (५ । ३ । ६६) इति रूपप्रत्ययः ॥ कुतः । यद्यस्मात्कारणाद्धरिचन्दनास्पदे हरिचन्दनस्यास्पदे स्थानभूतेऽस्मिन्स्तनद्वये चिताभस्म श्मशानभस्म तदेव रजश्चूर्णम् ॥ कर्तुं ॥ पदं करिष्यति पदं निधास्यति । भर्तुर्भवस्य भस्माङ्गरागादिति भावः ॥

इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया ।

विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥

इयं च ते तव पुरत आदावेवान्या विडम्बना । परिहास इत्यर्थः । का सेत्यत्राह—ऊढया परिणीतया ॥ वहेः कर्मणि क्तः ॥ वारणराजहार्यया गजेन्द्रवाह्यया

त्वयाधिष्ठितमारूढं वृद्धमुक्षाणं वृद्धोक्षम् ॥ “ अचतुर—” (५ । ४ । ७७) इत्यादिना निपातः ॥ विलोक्य महाजनः साधुजनः स्मेरमुखः स्मितमुखो भविष्यत्युपहसिष्यति यत् । इयमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ स्मेरेति “ नमिकम्पिस्म्यजस—” (३ । २ । १६७) इत्यादिना रप्रत्ययः ॥

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ७१

पिनाकिन ईश्वरस्य समागमप्रार्थनया प्राप्तिकामनया । क्रियमाणयेति शेषः । संप्रति द्वयं शोचनीयतां शोच्यत्वं गतम् । किं तदाह—सा प्रागेव हरशिरोगता ॥ अत्र सेति प्रसिद्धार्थत्वान्न यच्छब्दापेक्षा । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—“प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपदानं नापेक्षते ” इति ॥ कान्तिमती ॥ नित्ययोगे मतुप् ॥ कलावतश्चन्द्रस्य कला षोडशो भागश्चास्य लोकस्य नेत्रकौमुदी । नेत्रानन्दिनीत्यर्थः । त्वं च । कान्तिमतीत्वनेत्रकौमुदीत्वविशेषणयोरुभयत्राप्यन्वयः । प्रागेकैव शोच्या । संप्रति तु त्वमप्यपरेति द्वयं शोच्यमिति पिण्डितार्थः । शोच्यत्वं च निकृष्टाश्रयणादिति भावः ॥

“ कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् । बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ” इति लोकानामाभाषणम् । तत्र किञ्चिदपि नास्तीत्याह—

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७२ ॥

वपुस्तावदस्य विरूपाणि विकृतरूपाण्यक्षीणि नेत्राणि यस्य तद्विरूपाक्षम् ॥ “ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ” (५ । ४ । ११३) इति षच्प्रत्ययः ॥ वैरूप्यं च त्रिनेत्रत्वादिति क्षीरस्वामी ॥ अतो न सौन्दर्यवार्तापीत्यर्थः । अलक्ष्यमज्ञातं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता । कुलमपि न ज्ञायत इत्यर्थः । वसु वित्तं दिगम्बरत्वेनैव निवेदितम् । नास्तीति ज्ञापितमित्यर्थः । यदि वित्तं भवति तदा कथं दिगम्बरो भवति । अतो ज्ञेयं निर्धनोऽयमिति । किंबहुना हे बालमृगाक्षि पार्वति वरेषु वोढुषु ॥ “ वरो जामातृवोढारौ ” इति विश्वः ॥ यद्रूपवित्तादिकं मृग्यते कन्यातद्वन्धुभिरन्विष्यते तत्रिलोचने त्र्यम्बके व्यस्तम् । एकमपि समस्तं मा भूदिति भावः । अस्ति किम् । नास्त्येवेत्यर्थः ॥

७२. अलक्ष्यजन्मता— ‘ अलक्षिता जनिः ’ इति पाठे जनिरुत्पत्तिरलक्षिता न ज्ञाता ॥ “ जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ” इत्यमरः (म०) ॥

निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ७३

अस्मादसदीप्सितादनिष्टमनोरथान्मनो निवर्तय निवारय । सा पूर्वोक्ता विधा प्रकारो यस्य तथोक्तः । अमङ्गलशील इत्यर्थः । क्व । महदन्तरमित्यर्थः । पुण्यलक्षणा प्रशस्तभाग्यचिह्ना त्वं च क्व । अतो न तवायमर्ह इत्यर्थः । तथाहि । साधुजनेन ॥ “साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्” इति विश्वः ॥ श्मशानशूलस्य श्मशानभूमिनिखातस्य वध्यशङ्कोर्वैदिकी वेदोक्ता यूपो नाम पशुबन्धनसाधनभूतः संस्कृतदारुविशेषस्तस्य सत्क्रिया प्रोक्षणाभ्युक्षणादिसंस्कारो यूपसत्क्रिया नापेक्ष्यते नेष्यते । यथा श्मशानशूले यूपसत्क्रिया न क्रियते तथा त्वमपि तस्मै न घटस इति तात्पर्यार्थः ॥

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।

विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तथा विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥७४॥

इत्येवं प्रकारेण द्विजातौ द्विजे प्रतिकूलवादिनि सति प्रवेपमानेन चञ्चलेनाधरेणाधरोष्ठेन लक्ष्योऽनुमेयः कोपः क्रोधो यस्यास्तथोक्तया तथा पार्वत्योपान्तलोहिते प्रान्तरक्ते विलोचने विकुञ्चिते कुटिलिते भ्रूलते यस्मिन्स्तत्तथा । सभ्रूभङ्गमित्यर्थः । तिर्यक्साच्याहिते निहिते । अनादरात्तिर्यगैक्ष्यतेत्यर्थः ॥

उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्ति नूनं यत एवमात्थ माम् ।

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ७५

अथैनं ब्रह्मचारिणमुवाच च । किमिति । परमार्थतस्तत्त्वतो हरं न वेत्ति न जानासि नूनम् । कुतः । यतो मामेवमुक्तया रीत्यात्थ ब्रवीषि ॥ “ब्रुवः पञ्चानामादितः—” (३ । ४ । ८४) इति रूपसिद्धिः ॥ अज्ञानादेवायं शिवद्वेषस्तवेत्याशयेनाह—मन्दा मूढाः ॥ “मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः ” इत्यमरः ॥ लोकसामान्यमितरजनसाधारणं न भवतीत्यलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं दुर्बोधकारणकं महात्मनां चरितं द्विषन्ति हेत्वपरिज्ञानाद्दूषयन्ति । विद्वांसस्तु कोऽप्यत्र हेतुरस्तीति बहु मन्यन्त इत्यर्थः ॥

संप्रति “अमङ्गलाभ्यासरतिम्” (५ । ६५) इत्याद्युक्तं दूषणजातं ‘विपद्’ इत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः परिहर्तुमारभते—

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।

जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥७६

विपत्प्रतीकारपरेण । अनर्थपरिहारार्थिनेत्यर्थः ॥ “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्” (६ । ३ । १२२) इति दीर्घः ॥ भूतिसमुत्सुकेनैश्वर्यकामेन वा मङ्गलं गन्धमाल्यादिकं निषेव्यते । शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः ॥ “ तत्र साधुः ” (४ । ४ । ९८) इति यत्प्रत्ययः ॥ “ शरणं गृहरक्षित्रोः ” इत्यमरः ॥ जगतः शरण्यस्तस्य जगच्छरण्यस्य निराशिषो निरभिलाषस्य सतः शिवस्य ॥ “आशीरुरगदंष्ट्रायां विप्रवाक्याभिलाषयोः ” इति शाश्वतः ॥ आशया तृणयोपहता दूषितात्मवृत्तिरन्तःकरणवृत्तिर्येषां तैरेभिर्मङ्गलैः किम् । वृथेत्यर्थः ॥ पूर्वं मङ्गलमित्येकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वादेभिरिति बहुवचनेन परामर्शो न विरुध्यते । इष्टावाप्त्यनिष्टपरिहारार्थिनो हि मङ्गलाचारनिर्बन्धः । तदुभयासंसृष्टस्य तु यथाकथंचिदास्ताम् । को दोष इत्यर्थः । एतेन “ अमङ्गलाभ्यासरतिम् ” (५ । ६५) इत्युक्तं प्रत्युक्तम् ॥

अकिंचनः सन्प्रभवः स संपदां त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः ।

स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ७७

स हरः । न विद्यते किंचन द्रव्यं यस्य सोऽकिंचनो दरिद्रः सन् । संपदां प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । पितृसद्मगोचरः श्मशानाश्रयः सन् । त्रयाणां लोकानां नाथः ॥ “ तद्धितार्थ-” (२ । १ । ५१) इत्यादिनोत्तरपदसमासः ॥ स देवो भीमरूपो भयंकराकारः सन् । शिवः सौम्यरूप इत्युदीर्यत उच्यते । अतः पिनाकिनो हरस्य यथाभूतोऽर्थो यथार्थस्तस्य भावो याथार्थ्यं तत्त्वं तस्य विदो न सन्ति । लोकोत्तरमहिम्नो निर्लेपस्य यथा कथंचिदवस्थानं न दोषायेति भावः । एतेन “ अवस्तुनिर्बन्धपरे ” (५ । ६६) इति परिहृतं वेदितव्यम् ॥

देवस्य लौकिकमलौकिकं च प्रसाधनं नास्तीत्याशयेनाह—

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।

कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥

विश्वं मूर्तिर्यस्येति विश्वमूर्तेरष्टमूर्तेः शिवस्य वपुः शरीरं भूषणैरुद्भासत इति भूषणोद्भासि स्यात् । पिनद्धभोग्यामुक्तभुजंगमं वा स्यात् ॥ पिनद्धेति नह्यतेरपिपूर्वात्कर्मणि क्तः । “ वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ” इत्यकारलोपः ॥ गजाजिनालम्बि स्यात् । अथवा दुकूलधारि स्यात् । कपालमस्यास्तीति कपालि ब्रह्मशिरःकपालशेखरं वा स्यात् । इन्दुशेखरं वा स्यात् । नावधार्यते न निर्धार्यते । सर्वं संभवतीत्यर्थः । एतेन “ त्वमेव तावत् ” (५ । ६७) इति श्लोकोक्तं प्रत्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥

“ अयुक्तरूपं किमतःपरं वद ” (५ । ६९) इति श्लोकोक्तं प्रत्याह—
तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ।
तथाहि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ७९

तस्य शिवस्याङ्गं तस्य संसर्गमवाप्यासाद्य चिताभस्मैव रजो विशुद्धये कल्पते ।
अलं पर्याप्नोतीत्यर्थः ॥ अलमर्थयोगात् “ नमःस्वस्तिस्वाहा—” (२ । ३ । १६)
इत्यादिना चतुर्थी ॥ ध्रुवं शोधकत्वम् । प्रमाणसिद्धमित्यर्थः । प्रमाणमेवाह—तथा-
हि । प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । नृत्ये ताण्डवे योऽभिनयोऽर्थव्यञ्जकचेष्टाविशेषः स एव
क्रिया तया निमित्तेन च्युतं पतितम् । चिताभस्मरज इति शेषः ॥ अम्बरौकसां
देवानां मौलिभिर्विलिप्यते ध्रियते । अशुद्धं चेत्कथमिन्द्रादिभिर्ध्रियेतेत्यर्थापत्ति-
रनुमानं वा प्रमाणमित्यर्थः ॥

यदुक्तम् “ दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ” (५ । ७२) “ इयं च तेऽन्या पु-
रतो विडम्बना ” (५ । ७०) इत्यादि च तत्रोत्तरमाह—

असंपदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा ।
करोति पादावुपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली ॥८०॥

प्रभिन्नो मदस्त्रावी दिग्वारणो दिग्गजो वाहनं यस्य सः । ऐरावतेनोढ इत्यर्थः ।
वृषा देवेन्द्रोऽसंपदो दरिद्रस्य वृषेण गच्छतो वृषभारूढस्य तस्येश्वरस्य पादौ मौलिना
मुकुटेनोपगम्य । प्रणम्येत्यर्थः । विनिद्राणां विकसितानां मन्दाराणां कल्पतरुकुसु-
मानां रजोभिः परागैरुणा अङ्गुलयो ययोस्तौ तथोक्तौ करोति । दिग्गजारोहिणा-
मिन्द्रादीनामपि बन्धस्येन्दुमौलेः किं संपदा वृषारोहणे वा को दोष इत्यर्थः ॥

यदुक्तम् “ अलक्ष्यजन्मता ” (५ । ७२) इति तत्रोत्तरमाह—
विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥८१॥

च्युतात्मना नष्टस्वभावेनातएव दोषं दूषणं विवक्षता वक्तुमिच्छतापि त्वयेशं
प्रत्येकम् “अलक्ष्यजन्मता” इत्येतदेकम् । वच इत्यर्थः । साधु भाषितं सम्यगुक्तम् ।
कुतः । यमीश्वरमात्मभुवोऽपि ब्रह्मणोऽपि ॥ “ ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः ” इत्यमरः ॥
कारणमामनन्त्युदाहरन्ति । विद्वांस इति शेषः ॥ “ पाघ्राध्मास्थान्नादाण्—”
(७ । ३ । ७८) इत्यादिना मनादेशः ॥ स ईश्वरः कथं लक्ष्यप्रभवो लक्ष्यजन्मा
भविष्यति । अनादिनिधनस्य भगवतः कारणशङ्काकलङ्कश्च नान्विष्यत इत्यर्थः ॥

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।

ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२ ॥

अथवा विवादेन कलहेनालम् । त्वया यथा येन प्रकारेण स ईश्वरः श्रुतो-
ऽशेषं कात्स्न्येन तथाविधस्तावत्प्रकार एवास्तु । मम मनस्त्वत्रेश्वरे भावः शृङ्गार
एकोऽद्वितीयो रस आस्वादो यस्य तत्तथा स्थितम् । तथाहि । कामवृत्तिः स्वेच्छा-
व्यवहारी वचनीयमस्थानसङ्गापवादं नेक्षते न विचारयति । न हि स्वेच्छासंचारि-
णो लोकापवादाद्विभ्यतीति भावः ॥

निवार्यतामालि किमप्ययं बटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।

न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ८३

हे आलि सखि ॥ “ आलिः सखी वयस्या च ” इत्यमरः ॥ स्फुरितोत्तराधरः
स्फुरणभूयिष्ठोऽयं बटुर्माणवकः पुनः किमपि विवक्षुर्वक्तुमिच्छुः ॥ ब्रुवः सनन्ता-
दुप्रत्ययः ॥ निवार्यताम् ॥ तर्हि वक्तुमेव कथं न ददासीत्याह—तथाहि । यो महतः
पूज्यानपभाषतेऽपवदति न केवलं स पापभागभवति । किंतु तस्मादपभाषमा-
णात्पुरुषाद्यः शृणोति सोऽपि पापभाक् । भवतीति शेषः ॥ अत्र स्मृतिः—“ गुरोः
प्राप्तः परीवादो न श्रोतव्यः कथंचन । कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततो-
ऽन्यतः ” इति ॥

संप्रति गन्तव्यपक्षमाश्रयते—

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।

स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥ ८४ ॥

अथवेतोऽन्यत्र गमिष्यामीति वादिनी वदन्ती स्तनाभ्यां भिन्नवल्कला रयवशा-
त्कुचस्रस्तचीरा बाला पार्वती चचाल । वृषराजकेतनो वृषभध्वजश्च स्वरूपमास्थाय
निजरूपमाश्रित्य कृतस्मितः सन् । तां पार्वतीं समाललम्बे जग्राह ॥

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-

निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥

तं देवं वीक्ष्य वेपथुमती कम्पवती सरसाङ्गयष्टिः स्विन्नगात्री । महादेवदर्शनेन
देव्याः सात्विकभावोदय उक्तः । निक्षेपणायान्यत्र विन्यासायोद्धृतमुत्क्षिप्तं पदम-
ङ्घ्रिमुद्धहन्ती शैलाधिराजतनया पार्वती मार्गेऽचलस्तस्य व्यतिकरेण समाहृत्या । अव-
रोधनेनेति यावत् । आकुलिता संभ्रमिता सिन्धुर्नदीव ॥ “ देशे नदविशेषेऽब्धौ
सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥ न ययौ न तस्थौ । लज्जयेति भावः ॥
वसन्ततिलकावृत्तमेतत् ॥

अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः

क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

अहाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज

क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

चन्द्रमौलौ शिवे । हे अवनताङ्गि पार्वति । अद्य प्रभृति । अस्माद्दिनादारभ्ये-
त्यर्थः ॥ प्रभृतियोगादयेति सप्तम्यर्थवाचिना पञ्चम्यर्थो लक्ष्यते ॥ तव तपोभिः
क्रीतः ॥ दास्य दाने । दासत आत्मानं ददातीति दासोऽस्मीति वादिनि वदति
सति । सा देव्यहाय सपदि ॥ “ द्राग्झटित्यअसाहाय द्राङ्ङु सपदि द्रुतम् ” इत्य-
मरः ॥ नियमजं तपोजन्यं क्लमं क्लेशमुत्ससर्ज । फलप्राप्त्या क्लेशं विसस्मारेत्यर्थः ।
तथाहि । क्लेशः फलेन फलसिद्ध्या पुनर्नवतां विधत्ते । पूर्ववदेवाक्लिष्टतामापादय-
तीत्यर्थः । सफलः क्लेशो न क्लेश इति भावः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजी-

विनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे

महाकाव्ये तपःफलोदयो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ।

अथ विश्वात्मने गौरी संदिदेश मिथः सखीम् ।

दाता मे भूभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥ १ ॥

अथ देवदेवानुग्रहानन्तरं गौरी पार्वती विश्वमात्मा स्वरूपं यस्येति । विश्वस्यात्मे-
ति वा । विश्वात्मने शिवाय मिथो रहसि ॥ “ मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ” इत्यमरः ॥

सखीं संदिदेशातिससर्ज ॥ क्रियामात्रप्रयोगेऽपि संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ किमिति ।
भूभृतां नाथो हिमवान्मे मम दाता सन् । प्रमाणीक्रियतामिति । दातृत्वेन प्रमाणी-
क्रियतामित्यर्थः ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ पित्रा दीयमानायाः परिग्रहो मम महाननुग्रह
इति भावः ॥

तया व्याहृतसंदेशा सा बभौ निभृता प्रिये ।

चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी ॥ २ ॥

तया सख्या । सखीमुखेनेत्यर्थः । व्याहृतसंदेशोक्तवाचिका प्रिये हरविषये नि-
भृता निश्चला । परमासक्तेत्यर्थः । सा गौरी । मधौ वसन्ते निभृता स्थिरा परभृतया
कोकिलयोन्मुखी मुखरा परभृतोन्मुखी । मुखशब्देनाभिभाषणव्यापारो लक्ष्यते ।
तथा च परभृतामुखेन व्याहरन्तीत्यर्थः ॥ परभृतेति क्रियाशब्दविवक्षायाम् “ जाते-
रस्त्री—” (४ । १ । ६३) इति ङीप्प्रत्ययो न भवति । तयेत्युपमेयस्य व्यस्तत्वादुप-
मानवाचि परभृताशब्दस्य समासः सोढव्यः । अथवा भृद्भरणं संपदादित्वात्किप् ।
परैर्भृद्यस्यास्तया परभृतेति व्यासेन व्याख्येयम् । पदमञ्जरीकारस्तु परैर्भ्रियत इति
कर्मणि क्तिपमाह ॥ चूतयष्टिश्चूतशाखेवाभ्यासेऽन्तिके बभौ ॥ “ संदेशाभ्यासस-
विधसमर्यादसवेशवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अत्यभितोऽव्ययम् ” इत्यमरः ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् ।

ऋषीञ्ज्योतिर्मयान्सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥ ३ ॥

स प्रकृतः । शास्तीति शासनः ॥ बहुलग्रहणात्कर्तरि ल्युट् ॥ स्मरस्य शासन
ईश्वरस्तथेति प्रतिज्ञाय । तथा करिष्यामीत्युक्तेत्यर्थः । उमां कथमपि कृच्छ्रेण विसृ-
ज्य । तत्र गाढानुरागत्वादिति भावः । ज्योतिर्मयांस्तेजोरूपान्सप्तर्षीर्नङ्गिरःप्रभृतीन्स-
स्मार स्मृतवान् ॥

ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधनाः ।

सारुन्धतीकाः सपदि प्रादुरासन्पुरः प्रभोः ॥ ४ ॥

ते तप एव धनं येषां ते तपोधनाः सप्तर्षयः प्रभामण्डलैस्तेजःपुञ्जैर्व्योमाकाशं
द्योतयन्तः प्रकाशयन्तः । अरुन्धत्या सह वर्तन्त इति सारुन्धतीकाः सन्तः ॥ “ न-
द्युतश्च ” (५ । ४ । १५३) इति कप् ॥ सपदि प्रभोरीश्वरस्य पुरः पुरोभागे प्रादु-
रासन्प्रत्यक्षा बभूवुः ॥

इतः परं षड्विः श्लोकैस्तानेव मुनीन्वर्णयति—

आप्लुतास्तीरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु ।

व्योमगङ्गाप्रवाहेषु दिङ्गागमदगन्धिषु ॥ ५ ॥

उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किराः ॥ “ इगुपध— ” (३ । १ । १३५) इत्यादिना कप्रत्ययः ॥ तीरे ये मन्दाराः कल्पवृक्षास्तेषां कुसुमानामुत्किरा वीचयस्तरंगा येषां तेषु दिङ्गागानां दिग्गजानां मदगन्धो येष्विति तथोक्तेषु व्योमगङ्गाप्रवाहेष्वाकाश-
गङ्गास्रोतःस्वाप्लुताः स्नाताः ॥

मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हैमवल्कलाः ।

रत्नाक्षसूत्राः प्रव्रज्यां कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ॥ ६ ॥

मुक्तानां मौक्तिकानां यज्ञोपवीतानि । मुक्तामयानीत्यर्थः । बिभ्रतो दधानाः । हैममयानि वल्कलानि येषां ते हैमवल्कलाः । रत्नमयान्यक्षसूत्राणि येषां ते रत्नाक्ष-
सूत्राः । प्रव्रज्यां प्रव्रजनम् ॥ “ व्रजयजोर्भावे क्यप् ” (३ । ३ । ९८) इति क्यप् ॥
आश्रिताः कल्पवृक्षा इव स्थिताः ॥ अत्र चतुर्थाश्रमवाचिना प्रव्रज्याशब्देन वान-
प्रस्थाश्रमो लक्ष्यते “ जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः ” (६ । ३४) इति
सपत्नीकत्वाभिधानात् “ सुतविन्यस्तपत्रीकस्तया वानुगतोऽपि सन् ” इति वानप्र-
स्थस्योभयथा स्मरणात् ॥

अधःप्रस्थापिताश्वेन समावर्जितकेतुना ।

सहस्ररश्मिना साक्षात्सप्रणाममुदीक्षिताः ॥ ७ ॥

अधःप्रस्थापिताश्वेन । सूर्यमण्डलोपरिवर्तित्वात्सप्तर्षिमण्डलस्येति भावः ।
समावर्जितकेतुना तन्मण्डलाघातशङ्कया नामितध्वजेन सहस्ररश्मिना सूर्येण साक्षा-
त्स्वयमेव सप्रणाममुदीक्षिताः । गमनाभ्यनुज्ञादानपर्यन्तमित्यर्थः । भगवतः सूर्यस्या-
प्युपास्या इति भावः ॥

आसक्तबाहुलतया सार्धमुद्धृतया भुवा ।

महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः प्रलयापदि ॥ ८ ॥

पुनः किंविधाः । प्रलयापदि कल्पान्तसंकट आसक्तबाहुलतया । दंष्ट्रायामिति
शेषः । उद्धृतया । दंष्ट्रयेति शेषः । भुवा सार्धं धरण्या सह महावराहदंष्ट्रायां विश्रा-
न्ताः । महाप्रलयेऽप्यविनाशिन इत्यर्थः ॥

सर्गशेषप्रणयनाद्विश्वयोनेरनन्तरम् ।

पुरातनाः पुराविद्भिर्धातार इति कीर्तिताः ॥ ९ ॥

विश्वयोनेर्ब्रह्मणोऽनन्तरं सर्गशेषस्य प्रणयनात् । ब्रह्मसृष्टावशिष्टसृष्टेः करणाद्धेतोरित्यर्थः । पुराविद्भिः पुराणवेदिभिर्व्यासादिभिः पुरातना धातार इति कीर्तिताः ॥ विश्वयोनेरिति संबन्धमात्रे षष्ठी तस्यानन्तरमिति भाष्ये दर्शनात् । अपादानत्वविवक्षायां तु पञ्चमी । अयमदःशब्दो यथाशब्दावृत्तादनन्तरस्येति शाबरभाष्ये दर्शनात् । तथा “ अथातो धर्मजिज्ञासा वेदाध्यायादनन्तरम् ” इत्याचार्याः । कविश्च “ पुराणपञ्चापगमादनन्तरम् ” इति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकमुपेयुषाम् ।

तपसामुपभुञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥ १० ॥

प्राक्तनानां जन्मान्तरभवानां विशुद्धानां निर्मलानां परिपाकं फलदानोन्मुखत्वमुपेयुषां गतानां तपसां फलान्युपभुञ्जाना अपि तपस्विनस्तपोनिष्ठाः । प्रारब्धभोगिनो निस्पृहाश्चेति भावः ॥ कुलकम् ॥

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा ।

साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे बह्वरुंधती ॥ ११ ॥

तेषामृषीणां मध्यगता साध्वी पतिव्रता । अतएव पत्युर्वसिष्ठस्य पादयोरर्पितेक्षणा निविष्टदृष्टिररुंधती साक्षात्प्रत्यक्षा तपःसिद्धिरिव । तेषामेवेति शेषः ॥ तेषां मध्यगतेति लिङ्गवचनादिसाम्यादियमुपमा ॥ बहु भूयिष्ठं बभासे भाति स्म ॥

तामगौरवभेदेन मुनींश्चापश्यदीश्वरः ।

स्त्रीपुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम् ॥ १२ ॥

ईश्वरो भगवांस्तामरुंधतीं मुनींश्चागौरवभेदेन समानप्रतिपत्त्यापश्यदृष्टवान् । न चायमविवेक इत्याह—हि यस्मात्स्त्री पुमांश्चेत्येषानास्था स्त्रीपुंसभेदो न विवक्षितः । किंतु सतां साधूनां वृत्तं चरित्रमेव महितं पूज्यम् ॥ “ गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च लिङ्गं न च वयः ” इति भावः ॥

तद्दर्शनादभूच्छंभोर्भूयान्दरार्थमादरः ।

क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पत्न्यो मूलकारणम् ॥ १३ ॥

तद्दर्शनादरुंधतीदर्शनाच्छंभोर्दरार्थं दारपरिग्रहार्थमादरो भूयान्वहुतरोऽभूत् ।

ननु दाराः कुत्रोपयुज्यन्त इत्यत्राह—धर्म्याणां धर्मादनपेतानाम् ॥ “ धर्मपथ्यर्थ-
न्यायादनपेते ” (४ । ४ । ९२) इति यत्प्रत्ययः ॥ क्रियाणामिज्यादीनां सत्यः
पतिव्रताः पत्न्यः सत्पत्न्यः ॥ “ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ” (४ । १ । ३३) इति ङीप् ।
नकारश्च ॥ मूलकारणं खलु ॥

धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पार्वतीं प्रति ।

पूर्वापराधभीतस्य कामस्योच्छ्वसितं मनः ॥ १४ ॥

धर्मेण दारसंजिघृक्षालक्षणेनापि ॥ कर्त्रा ॥ शर्व ईश्वरे पार्वतीं प्रति पदं कारिते
सति ॥ “ हृक्कोरन्यतरस्याम् ” (१ । ४ । ५३) इति शर्वस्याणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥
पूर्वापराधभीतस्य कामस्य मन उच्छ्वसितम् । पुनरुज्जीवनावकाशो भवतीति सप्रत्या-
शमभूदित्यर्थः ॥

अथ ते मुनयः सर्वे मानयित्वा जगद्गुरुम् ।

इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ॥ १५ ॥

अथानूचानाः साङ्गवेदप्रवक्तारः ॥ “ अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः ”
इत्यमरः ॥ “ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ” (३ । २ । १०९) इति निपातः ॥
प्रीत्या कण्टकिताः पुलकितास्त्वचो येषां ते तथोक्ताः । ते सर्वे मुनयो जगद्गुरुं हरं
मानयित्वा पूजयित्वेदं वक्ष्यमाणमूचुः ॥

यद्ब्रह्म सम्यगाम्नातं यदग्नौ विधिना हुतम् ।

यच्च तप्तं तपस्तस्य विपक्वं फलमद्य नः ॥ १६ ॥

ब्रह्म वेदः ॥ “ वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ” इत्यमरः ॥ सम्यङ्गिन्यमपूर्वकमाग्नातमधी-
बमिति यत् । अग्नौ विधिना हुतमिति यत् । तपश्चान्द्रायणादिकं तप्तमिति च यत्तस्या-
ध्ययनेज्यातपोरूपस्य । आश्रमत्रयसाध्यस्य कृत्स्नस्यापि कर्मण इत्यर्थः ॥ समुदाया-
भिप्रायकमेकवचनमन्यथावृत्त्यान्वयप्रसङ्गात् । न च नपुंसकैकवद्भावोऽनपुंसकेनेति
नियमात् ॥ फलं कार्यमद्य नोऽस्माकं विपक्वं । सुनिष्पन्नमित्यर्थः ॥ कर्मणि क्तः ।
“ पचो वः ” (८ । २ । ५२) इति निष्ठातस्य वत्वम् ॥

तदेव फलमाह—

यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ।

मनोरथस्याविषयं मनोविषयमात्मनः ॥ १७ ॥

यद्यस्मात्कारणाज्जगतामध्यक्षेणाधिपेन त्वया वयं मनोरथस्याभिलाषस्याविषयम-

गोचरमात्मनः स्वस्य मनोविषयं मनोदेशमारोपिताः प्रापिताः । तस्माद्विपकं फल-
मिति पूर्वेण संबन्धः । सकलजगदन्वेष्टव्यस्य भगवतोऽपि वयमन्वेष्ट्या भवाम इति
परमोत्कृष्टा वयमिति भावः ॥

तदेवोपपादयति—

यस्य चेतसि वर्तेथाः स तावत्कृतिनां वरः ।

किं पुनर्ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्तते ॥ १८ ॥

यस्य जनस्य चेतसि वर्तेथाः । येन स्मर्यस इत्यर्थः । स तावत्स एव कृतिनां कृ-
तकृत्यानां वरः श्रेष्ठः । ब्रह्मणो वेदस्य वेधसो वा योनेः कारणस्य । यद्वा वेदप्रमाण-
कस्य । तव चेतसि यो वर्तते । त्वया स्मर्यत इत्यर्थः । किं पुनः । स कृतिनां वर इति
किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् ।

अद्य तूच्चैस्तरं ताभ्यां स्मरणानुग्रहात्तव ॥ १९ ॥

अर्कात्सूर्याच्च सोमाच्चन्द्राच्च परमुच्चैः पदं स्थानमध्यास्महे तिष्ठामः । वयमिति
शेषः । सत्यम् ॥ “ अधिशीङ्गिस्थासां कर्म ” (१ । ४ । ४६) इति कर्मत्वम् ॥ अद्य
तु तव ॥ कर्तुः ॥ स्मरणमेवानुग्रहः प्रसादस्तस्माद्धेतोः । ताभ्यामर्केन्दुभ्यामुच्चैस्तरम-
त्युच्चं पदम् । अध्यास्महे इति संबन्धः ॥ उच्चैस्तरमिति द्रव्यप्रकर्षत्वान्नामुप्रत्ययः ॥

त्वत्संभावितमात्मानं बहु मन्यामहे वयम् ।

प्रायः प्रत्ययमाधत्त स्वगुणेषूत्तमादरः ॥ २० ॥

वयं त्वया संभावितं सत्कृतं त्वत्संभावितमात्मानमात्मस्वरूपं बह्वधिकं यथा
तथा मन्यामहे । तथाहि । उत्तमादरः सत्पुरुषकर्तृकः सत्कारः स्वगुणेषु विषये प्रा-
येण भूम्ना प्रत्ययं विश्वासमाधत्ते जनयति । सर्वस्यापि महाजनपरिग्रह एव पूज्य-
ताहेतुरित्यर्थः ॥

या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुध्यानसंभवा ।

सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २१ ॥

हे विरूपाक्ष त्वदनुध्यानसंभवा त्वत्कर्तृकस्मरणजन्या नोऽस्माकं या प्रीतिः सा
प्रीतिस्तुभ्यं किमावेद्यते किमर्थं निवेद्यते । तथाहि । देहिनां प्राणिनामन्तरात्मा-
न्तर्याम्यसि । सर्वसाक्षिणा त्वयास्मत्प्रीतिरनावेदितापि ज्ञायत एव यतस्ततो न
बुद्धबोधनं संभवतीति भावः ॥

साक्षादृष्टोऽसि न पुनर्विद्मस्त्वां वयमञ्जसा ।

प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि वर्तसे ॥ २२ ॥

हे देव साक्षात्प्रत्यक्षेण दृष्टोसि । अञ्जसा पुनस्तत्त्वतस्तु त्वां वयं न विद्मः । दृश्यमानस्य रूपस्यातात्त्विकत्वादिति भावः । अतः प्रसीदानुगृहाण । आत्मानं निजस्वरूपं कथय । न चाकथितं तत्सुबोधमित्याह—धियां बुद्धीनां पथि न वर्तसे । अतस्त्वयैव त्वद्रूपं कथनीयमित्यर्थः ॥

तात्त्विकं रूपं तावदास्तां न दृश्यमानमपि रूपं तत्त्वतो रूपयितुं शक्यमित्याह—

किं येन सृजसि व्यक्तमुत येन बिभर्षि तत् ।

अथ विश्वस्य संहर्ता भागः कतम एष ते ॥ २३ ॥

हे देव । एष दृश्यमानस्ते भागो मूर्तिः किम् । येन भागेन व्यक्तं प्रपञ्चं सृजसि सः ॥ यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्सर्वत्र तच्छब्दोऽध्याहार्यः ॥ उत येन भागेन तद्व्यक्तं बिभर्षि पालयसि स वा । अथ यो भागस्तस्य विश्वस्य संहर्ता स वा ॥ किमादयः संदेहे ॥ कतमः । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरेष्वयं कतमो भागस्तदुच्यतामित्यर्थः ॥

ननु हर इत्येवं निश्चयात्कथमयं संशयस्तत्राह—

अथवा सुमहत्तेषां प्रार्थना देव तिष्ठतु ।

चिन्तितोपस्थितांस्तावच्छाधि नः करवाम किम् ॥ २४ ॥

अथवा हे देव सुमहती । गुह्यतमत्वादतिदुर्लभेत्यर्थः । एषा प्रार्थना निजरूपनिरूपणप्रार्थना तिष्ठतु । किंतु चिन्तितेन चिन्तिता वोपस्थिताश्चिन्तितोपस्थितास्तान्नोऽस्मांस्तावच्छाध्याज्ञापय किं करवाम ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ अलमप्रस्तुतेन प्रस्तुते तावन्नियुङ्क्षेत्यर्थः ॥

अथ मौलिगतस्येन्दोर्विशदैर्दशनांशुभिः ।

उपचिन्वन्प्रभां तन्वीं प्रत्याह परमेश्वरः ॥ २५ ॥

अथ परमेश्वरो मौलिगतस्येन्दोस्तन्वीमल्पाम् । कलामात्रत्वादिति भावः । प्रभां कान्तिं विशदैः शुभ्रैर्दशनांशुभिरुपचिन्वन्वर्धयन्प्रत्याह । प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥

विदितं वो यथा स्वार्था न मे काश्चित्प्रवृत्तयः ।

ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थंभूतोऽस्मि सूचितः ॥ २६ ॥

हे मुनयः काश्चिदपि मे प्रवृत्तयो व्यापाराः स्वार्था न भवन्ति यथा तथा वो युष्माकं विदितम् ॥ वाक्यार्थः कर्मबुद्ध्यर्थत्वाद्वर्तमाने क्तः । तद्योगात्षष्ठी ॥

प्रवृत्तिपाराध्यै प्रमाणमाह—अष्टाभिर्मूर्तिभिरित्थंभूत इमं प्रकारं परार्थप्रवृत्तिरूपं प्राप्तः ॥ “ भू प्राप्तौ ” इति धातोः कर्तरि क्तः ॥ सूचितो ज्ञापितोऽस्मि । मत्स्व-मूर्तिचेष्टया स्वपाराध्यमनुमेयमित्यर्थः ॥

सोऽहं तृष्णातुरैर्वृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः ।

अरिविप्रकृतैर्देवैः प्रसूतिं प्रतियाचितः ॥ २७ ॥

स परार्थवृत्तिरहं तृष्णातुरैश्चातकैर्वृष्टिं विद्युत्वान्मेघ इवारिविप्रकृतैः शत्रुपीडितैर्देवैः प्रसूतिं पुत्रोत्पादनं प्रतियाचितः ॥ याचतेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥

अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।

उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्यजमान इवारणिम् ॥ २८ ॥

अतः सुरप्रार्थितत्वाद्धेतोरात्मजन्मने पुत्राय । पुत्रमुत्पादयितुमित्यर्थः ॥ “ क्रियार्थोपपदस्य—” (२ । ३ । १४) इत्यादिना चतुर्थी ॥ पार्वतीं यजमानो यष्टा ॥ “ पूङ्ग्यजोः शानन् ” (३ । २ । १२८) इति शानन्प्रत्ययः ॥ हविर्भोक्तुरग्रेरुत्पत्तयेऽरणिमग्निमन्थनदारुविशेषमिव ॥ “ निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ” इत्यमरः ॥ आहर्तुं संग्रहीतुमिच्छामि ॥

तामस्मदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालयः ।

विक्रियायै न कल्पन्ते संबन्धाः सदनुष्ठिताः ॥ २९ ॥

अस्मदर्थेऽस्मत्प्रयोजने निमित्ते सति युष्माभिस्तां पार्वतीं हिमालयो हिमवान्याचितव्यः ॥ याचेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि तव्यप्रत्ययः ॥ आवश्यकं चैतदित्याह—सद्भिः सत्पुरुषैरनुष्ठिताः संघटिताः संबन्धा यौनादयो विक्रियायै वैकल्योत्पादनाय न कल्पन्ते न पर्याप्नुवन्ति । न समर्था इत्यर्थः ॥ अलमर्थयोगाच्चतुर्थी ॥

न चाहं लौल्यात्स्त्रियमिच्छामि किंतु देवोपकाराय । यद्येवं निखिलदेवेषु विद्यमानेषु हिमगिरेः शिलाभूतस्य कन्यापरिणयेच्छा कथमित्युक्ते स एव मे श्लाघ्यसंबन्धोऽत्रभवान्हिमवानित्याह—

उन्नतेन स्थितिमता धुरमुद्वहता भुवः ।

तेन योजितसंबन्धं वित्त मामप्यवश्वितम् ॥ ३० ॥

उन्नतेन प्रांशुना प्रसिद्धेन च स्थितिमता प्रतिष्ठावता भुवो धुरं भारमुद्वहता । निर्वाहकेणेत्यर्थः । तेन हिमवता योजितः संघटितः संबन्धो यौनसंबन्धो यस्य तं मामप्यवश्वितमव्यामोहितं वित्त जानीत ॥ “ विद ज्ञाने ” इति धातोर्लोट् ॥

तर्हि स किं वाच्य इत्याशङ्क्याह—

एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।

भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधवः ॥ ३१ ॥

कन्यार्थं कन्याप्रदानाय स हिमवानेवं वाच्य इति वो युष्मभ्यं नोपदिश्यते ।
कुतः । हि यस्मात्साधवो विद्वांसो भवद्भिः प्रणीतं स्मृतिरूपेण निबद्धमाचारमाम-
नन्त्युपदिशन्ति । न हि स्वयमुपदेष्टारः परोपदेशमपेक्षन्त इत्यर्थः ॥

आर्याप्यरुंधती तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।

प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरंध्रीणां प्रगल्भता ॥ ३२ ॥

आर्या पूज्यारुंधत्यपि तत्र विवाहकृत्ये व्यापारं साहाय्यं कर्तुमर्हति । तथाहि ।
प्रायेण प्राचुर्येणैवंविधे कार्ये विवाहादिकार्ये । दुर्घट इत्यर्थः । पुरंध्रीणां कुटुम्बिनी-
नाम् ॥ “ स्यात्तु कुटुम्बिनी पुरंध्रिः ” इत्यमरः ॥ प्रगल्भता चातुर्यम् । स्त्रीप्रधाने-
षु कृत्येषु स्त्रीणामेव घटनापाटवमिति भावः ॥

तत्प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम् ।

महाकोशीप्रपातेऽस्मिन्संगमः पुनरेव नः ॥ ३३ ॥

तत्तस्मात्कारणादोषधिप्रस्थं नाम हिमवत्पुरं हिमवन्नगरं सिद्धये कार्यसिद्ध्यर्थं
प्रयात गच्छत । अस्मिन्पुरोवर्तिनि महाकोशी नाम तत्रत्या काचिन्नदी तस्याः प्र-
पाते भृगावेव । सा नदी यत्र पतति तस्मिन्नित्यर्थः ॥ “ प्रपातस्त्वतटो भृगुः ” इत्य-
मरः ॥ नोऽस्माकं पुनः संगमः । अस्त्विति शेषः । भवत्समागमं प्रतिपालयन्नहमिहैव
निवत्स्यामीत्यर्थः ॥

तस्मिन्संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।

जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥ ३४ ॥

संयमिनां योगिनामाद्ये तस्मिन्नीश्वरे परिणयोन्मुखे विवाहोत्सुके जाते सति
प्रजापतेरिमे प्राजापत्याः । ब्रह्मपुत्रा इत्यर्थः । तपस्विनो मुनयः परिग्रहैः पत्नीभि-
र्व्रीडाम् । गार्हस्थ्यनिमित्तामित्यर्थः ॥ “ पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ”
इत्यमरः ॥ जहुस्त्यजुः ॥ जहातेर्लिटि रूपम् ॥ न हि समानगुणदोषेषु व्रीडाग-
मोऽस्तीति भावः ॥

ततः परममित्युक्ता प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।

भगवानपि संप्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमास्पदम् ॥ ३५ ॥

ततोऽनन्तरं मुनिमण्डलं मुनिसमूहः परममित्युक्ता ओमित्युक्ता । अनुमन्येत्यर्थः ॥
अव्ययमेतत् ॥ “ ओमेवं परमं मतम् ” इत्यमरः ॥ प्रतस्थे । भगवानीश्वरोऽपि प्र-
थमोद्दिष्टं पूर्वसंकेतितमास्पदं स्थानं महाकोशीप्रपातं संप्राप्तः ॥

ते चाकाशमसिष्याममुत्पत्य परमर्षयः ।

आसेदुरोषधिप्रस्थं मनसा समरंहसः ॥ ३६ ॥

मनसा समरंहसो मनस्तुल्यवेगास्ते परमर्षयश्च ॥ पूर्वश्लोकोक्तेश्वरसमुच्चयार्थश्चका-
रः ॥ असिवच्छयामं नीलमाकाशं खं प्रत्युत्पत्यौषधिप्रस्थं हिमवत्पुरमासेदुः । सद्यः
प्रापुरित्यर्थः ॥

इतः परं दशभिः श्लोकैरोषधिप्रस्थमेव वर्णयति—

अलकामतिवाह्यैव वसतिं वसुसंपदाम् ।

स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वोपनिवेशितम् ॥ ३७ ॥

वसुसंपदां धनसमृद्धीनां वसतिं स्थानमलकां कुबेरनगरीमतिवाह्य । परिच्छिद्ये-
ति यावत् । उपनिवेशितमिव स्थितम् । तथा स्वर्गस्याभिष्यन्दोऽतिरेकः । अतिरि-
क्तजन इति यावत् । तस्य वमनं निःसारणं कृत्वोपनिवेशितमिव स्थितम् ॥ उभय-
त्रापि कौटिल्यः—“ भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभिष्यन्द-
वमनेन वा निवेशयेत् ” इति ॥ अलकामरावत्यतिशयितसमृद्धिकमित्यर्थः ॥

गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तं वप्रान्तर्ज्वलितौषधि ।

बृहन्मणिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम् ॥ ३८ ॥

गङ्गायाः स्रोतोभिः प्रवाहैः परिक्षिप्तं परिवेष्टितम् । तैरेव सपरिखमित्यर्थः ।
वप्रश्चयः । प्राकारचैत्यमिति यावत् ॥ “ स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥ तस्या-
न्तर्मध्ये ज्वलिताः प्रकाशमाना ओषधयो यस्य तत्तथोक्तम् । ज्वलितौषधित्वाद्वा-
त्रिषु संचारिणां दीपनिरपेक्षमित्यर्थः । बृहद्विपुलो मणिशिलानां माणिक्यानां
सालः प्राकारो यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “ प्राकारो वरणः सालः ” इत्यमरः ॥ अतएव
गुप्तावपि संवरणेऽपि मनोहरम् । अकृत्रिमदुर्गसंवरणमिति भावः ॥

जितसिंहभया नागा यत्राश्वा बिलयोनयः ।

यक्षाः किंपुरुषाः पौरा योषितो वनदेवताः ॥ ३९ ॥

३९. जितसिंहभयाः— नाथस्तु “ पदं तुषारस्तुतिधौतरक्तम् ” (१ । ६) इत्येतद्विरोधभयात्
‘ वीतवीतभयाः ’ इति पपाठ । तथा न भेतव्यं तत्र वनगजानां सिंहदतत्वाभिधानात् । अत्र त्वो-

यत्र पुरे नागा गजा जितं सिंहेभ्यो भयं यैस्ते तथोक्ताः । सिंहाधिकबला इत्यर्थः ॥ अश्वा विलयोनयः विलसंभवाः । अन्यत्र तु न तथेति वैचित्र्यम् । उक्तं च — “ अमृताद्वाष्पतो वहेर्वेदेभ्योऽण्डाच्च गर्भतः । साम्नो हयानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्तिता ” इति ॥ यक्षाः प्रसिद्धाः किंपुरुषाः किंनराश्च पौराः पुरजनाः । वनदेवता एव योषितः । नतु मानुष्य इत्यर्थः ॥

शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् ।

अनुगर्जितसंदिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः ॥ ४० ॥

यत्र पुरे शिखरेष्वासक्ता मेघा येषां तेषां वेश्मनां संबन्धिनः । अनुगर्जितानि प्रतिगर्जितानि तैः संदिग्धा मुरजस्वनाः करणैस्तालव्यवस्थापकैस्ताडनविशेषैः । तदुक्तं राजकंदर्पेण — “ नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगवशभेदिनाम् । संस्थानं ताडनं रोधः करणानि प्रचक्षते ” इति ॥ व्यज्यन्ते स्फुटीक्रियन्ते ॥

यत्र कल्पद्रुमैरेव विलोलविटपांशुकैः ।

गृहयन्त्रपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता ॥ ४१ ॥

यत्र नगरे विलोलानि चञ्चलानि विटपेष्वंशुकानि येषां तैः कल्पद्रुमैरेवापौरादरेण पौरादरं विनैव निर्मिता । अयत्नसिद्धेत्यर्थः । गृहेषु यानि यन्त्राण्याधारदारूणि तेषु पताकास्तासां श्रीः संभवतीति शेषः । तत्र लम्बाम्बराः कल्पतरव एव वैजयन्तीति संभाव्यन्त इत्यर्थः ॥

यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु ।

ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥ ४२ ॥

यत्र पुरे नक्तं रात्रौ स्फटिकहर्म्येष्वपानभूमिषु पानगोष्ठीप्रदेशेषु ज्योतिषां नक्षत्राणां प्रतिबिम्बान्युपहारतां पुष्पोपहारत्वं मौक्तिकोपहारत्वं वा प्राप्नुवन्ति ॥

यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसंचराः ।

अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः ॥ ४३ ॥

यत्र पुरे दुर्दिनेषु मेघाच्छन्नदिवसेषु नक्तमोषधीनां तृणज्योतिषां प्रकाशेन संचरन्त एभिरिति संचराः पन्थानः ॥ “ गोचरसंचर—” (३ । ३ । ११९) इत्यादिना

षधिप्रस्थगजानां हिमवन्महिम्ना सिंहातिरेकसंभवेनाविरोधादिति । “ वीतवीतभयाः ” इति पाठे वीतं विगतं वीतात्पादाङ्कुशकर्मभ्यां भयं येषां ते तथोक्ताः । स्वभावविनीता इत्यर्थः ॥ “ पादकर्म युतं प्रोक्तं यातमङ्कुशवारणम् । उभयं वीतमाख्यातम् ” इति यादवः (म०) ॥

घप्रत्ययान्तो निपातः॥ दर्शितसंचराः प्रकाशितमार्गा अभिसारिकाः कान्तार्थिन्यः॥
“ कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ” इत्यमरः॥ तमिस्राणां तमसाम् ॥
कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी ॥ अनभिज्ञाः । तमांसि नाभिजानन्तीत्यर्थः ॥

यौवनान्तं वयो यस्मिन्नान्तकः कुसुमायुधात् ।

रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥ ४४ ॥

यस्मिन्पुरे वयो यौवनान्तं यौवनावधिकम् । सर्वेऽप्यजरा इत्यर्थः । तथा कुसु-
मायुधात्कामात् । अन्य इति शेषः । अन्तको मृत्युर्न । अस्तीति शेषः । विरहिणां
साहृदुःखोत्पादकत्वादन्तकत्वोपचारः । कामं विना मृत्युर्नास्तीत्यर्थः । अतएव
तत्कार्यभूतमरणाभाव इत्याशयेनाह—रतीति । रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा सुप्तिरेव
संज्ञाविपर्ययश्चेतनापगमः । न तु दीर्घनिद्रारूप इत्यर्थः । अत्रत्याः सर्वेऽजरामरा
इति श्लोकतात्पर्यार्थः । अन्तयत्यन्तं करोतीत्यन्तकः ॥ अन्तयतेस्तत्करोतीति ण्य-
न्ताद्यत्प्रत्ययः ॥

भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्जनैः ।

यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः ॥ ४५ ॥

यत्र पुरे प्रिया युवानो भ्रूभेदिभिर्भ्रूभङ्गवद्भिः सकम्पा ओष्ठा येषु तैर्ललिता-
न्यङ्गुलितर्जनानि येषु तैः स्त्रीणां कोपैर्मानाख्यैराप्रसादार्थिन आप्रसादं प्रसादपर्य-
न्तमर्थिनो याचकाः कृताः । न तु शत्रुकोपैरिति भावः ॥

संतानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् ।

यस्य चोपवनं बाह्यं गन्धवद्गन्धमादनम् ॥ ४६ ॥

किंचेति चार्थः । संतानकतरोच्छायासु सुप्ता विद्याधरा देवताविशेषास्त एवाध्वगा
यस्मिस्तत्तथोक्तं गन्धवद्गन्धाढ्यं गन्धमादनं नाम गिरिर्यस्य पुरस्य बहिर्भवं बाह्यमु-
पवनमारामः ॥ संतानकतरुच्छायेत्यत्र पूर्वपदार्थबाहुल्यसंभवेऽपि ‘ शलभच्छायम् ’
‘ इक्षुच्छायम् ’ इतिवत्समर्थच्छायानिष्पत्तेस्तदपेक्षाभावात् “ छाया बाहुल्ये ” (२ ।
४ । २२) इति नपुंसकत्वं नास्तीत्यनुसंधेयम् ॥

४६. अत्र “ गन्धवद्गन्धमादनम् ” इत्यागन्तुकः पाठः । प्राचीनपाठस्तु “ सुगन्धिर्गन्धमादनः ”
इति पुलिङ्गान्तः । अतएव क्षीरस्वामिना “ गन्धमादनमन्ये च ” इत्यत्र गन्धेन मादयतीति गन्धमादन
इति व्याख्याय प्रयोगे च पुलिङ्गता दृश्यत इत्याशयेनोक्तं “ सुगन्धिर्गन्धमादनः ” इति कालि-
दास इति (म०) ।

अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।

स्वर्गाभिसंधिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥ ४७ ॥

अथ ते दिवि भवा दिव्या मुनयो हिमवत इदं हैमवतं पुरं प्रेक्ष्य स्वर्गाभिसं-
धिना स्वर्गोद्देशेन यत्सुकृतं ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानं तत्स्वर्गाभिसंधिसुकृतं वञ्चनां प्रता-
रणामिव मेनिरे । हिमवन्नगरमवेक्ष्य स्वर्गस्य पुण्यफलत्वं वदता वेदेन वयं विप्रल-
ब्धा इत्यर्थः । स्वर्गादतिरमणीयमिति भावः ॥

ते सद्मनि गिरेर्वेगादुन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः ।

अवतेरुर्जटाभारैर्लिखितानलनिश्चलैः ॥ ४८ ॥

लिखितानलनिश्चलैः । चित्रगतज्वलननिष्पन्दैरिति वेगप्रकर्षोक्तिः । जटाभारै-
रुपलक्षितास्ते मुनयः । द्वारि तिष्ठन्तीति द्वाःस्था द्वारपालकाः ॥ “ प्रतीहारे द्वारपाल-
द्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ” इत्यमरः ॥ उन्मुखैरूर्ध्वमुखैर्द्वाःस्थैर्वीक्षिताः सन्तः । न तु
विनिवारिता इत्यर्थः । गिरेर्हिमवतः सद्मनि वेगादवतेरुरवतीर्णवन्तः ॥

गगनादवतीर्णा सा यथावृद्धपुरःसरा ।

तोयान्तर्भास्कुरालीव रेजे मुनिपरंपरा ॥ ४९ ॥

गगनादवतीर्णावरूढा यथावृद्धं वृद्धानुक्रमेण स्थिताः पुरःसरा अग्रेसरा यस्यां
सा तथोक्ता ॥ अनुपसर्जनाधिकारान्न ङीप् ॥ सा मुनिपरंपरा मुनिपङ्क्तिस्तोयान्त-
स्तोयाभ्यन्तरे भास्कुराली प्रतिबिम्बितार्कपङ्क्तिरिव रेजे । एतेन मुनीनां तेजस्वि-
त्वेऽपि सुखसंदर्शनं सूचयति । भास्कराणां भूयिष्ठत्वसंभावनार्थं तोयान्तरित्युक्त-
म् । अतएव बहुत्वसिद्धिश्च ॥

तानर्घ्यानिर्घ्यमादाय दूरात्प्रत्युद्ययौ गिरिः ।

नमयन्सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुंधराम् ॥ ५० ॥

गिरिर्हिमवानर्घ्यमर्घार्थं जलमादाय सारगुरुभिरन्तःसारदुर्भरैः पादन्यासैर्वसुंधरां
नमयन्नधः प्रापयन् । अर्घ्यमर्हन्तीत्यर्घ्यान्पूज्यान् ॥ दण्डादित्वाद्यप्रत्ययः ॥ तान्मु-
नीन्दूरात्प्रत्युद्ययौ ॥

संप्रति हिमवन्तमेव जंगमस्थावररूपद्वयसाधारणैर्विशेषणैर्विशिनष्टि—

धातुताम्राधरः प्रांशुर्देवदारुवृहद्भुजः ।

प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिति ॥ ५१ ॥

धातुवत्ताम्रोऽधरो यस्य स तथोक्तः । अन्यत्र धातुरेव ताम्रोऽधरो यस्य । प्रांशु-

न्नतः । उभयत्रापि समानम् । देवदारुवद्धृहन्तौ भुजौ यस्य स तथोक्तः । देवदारु-
एव बृहन्तौ भुजौ यस्येत्यन्यत्र । प्रकृत्या स्वभावेनैव शिलावदुरो यस्य स शिलोर-
स्कः । शिलैवेत्यन्यत्र ॥ “ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ” (५ । ४ । १५१) इति कप् ॥
अतो हिमवानिति सुव्यक्तः ॥ वर्त्तमाने क्तः ॥ सत्यं स एवायं हिमवानिति तद्धर्म-
प्रत्यभिज्ञानादवधारित इत्यर्थः ॥

विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।

स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः ॥ ५२ ॥

स हिमवान्विधिना शास्त्रेण प्रयुक्तसत्कारैः कृतार्चनैः शुद्धकर्मभिरदुष्टचरितैः ।
शुद्धान्तप्रवेशार्हैरित्यर्थः । तैर्मुनिभिः स्वयं मार्गस्य दर्शयतीति दर्शको दर्शयिता
सन् ॥ पश्यतेर्ण्यन्तादण्प्रत्ययः ॥ शुद्धान्तमन्तःपुरमाक्रमयामास । प्रवेशयामासे-
त्यर्थः ॥ अत्र क्रमेरगत्यर्थत्वात् “ गतिबुद्धि- ” (१ । ४ । ५२) इत्यादिना तैरि-
त्यस्य न कर्मत्वम् ॥

तत्र वेत्रासनासीनान्कृतासनपरिग्रहः ।

इत्युवाचेश्वरान्वाचं प्राञ्जलिभूधरेश्वरः ॥ ५३ ॥

वेत्रं लताविशेषः । तत्र शुद्धान्ते वेत्रासनासीनान्वेत्रमयविष्टरोपविष्टानीश्वरान्प्र-
भून्मुनीन्भूधरेश्वरो हिमवान्कृतासनपरिग्रहः । उपविष्टः सन्नित्यर्थः । प्राञ्जलिः कृ-
ताञ्जलिः सन् । इत्येवं वाचमुवाच ॥

अपमेघोदयं वर्षमदृष्टकुसुमं फलम् ।

अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥ ५४ ॥

अतर्कितोपपन्नमविचारितमेवोपगतम् । अत्यन्तासंभावितमित्यर्थः । वो युष्माकं
दर्शनमपमेघोदयं वर्षमनभ्रा दृष्टिस्तथादृष्टं कुसुमं यस्य तत्तथोक्तं फलं च तन्मे प्रति-
भाति । अतिदुर्लभलाभः संवृत्त इत्यर्थः ॥ अत्र मेघोदयकुसुमरूपकारणयोरभावेऽपि
वर्षफलरूपकार्ययोरुदयाभिधानाद्विभावना । मुनिदर्शनस्य विशिष्टवृत्तित्वेन च रूप-
णाद्रूपकालंकारश्चेत्युभयोः संसृष्टिः ॥

मूढं बुद्धमिवात्मानं हैमीभूतमिवायसम् ।

भूमेर्दिवमिवारूढं मन्ये भवदनुग्रहात् ॥ ५५ ॥

भवदनुग्रहादात्मानं मां मूढं बुद्धिविनाकृतं बुद्धमिव मूढो भूत्वा यो बुद्धवांस्त-
मिव ॥ कर्तरि क्तः ॥ आयसमयोविकारं हैमीभूतम् । आयसत्वं विहाय सौवर्णत्वं प्राप्त-

मिवेत्यर्थः । भूमेर्भूलोकादिवं स्वर्गमारूढमिव मन्ये । ज्ञानरूपस्थानान्यद्य मे परमुत्कृ-
ष्यन्त इति भावः ॥

अद्यप्रभृति भूतानामधिगम्योऽस्मि शुद्धये ।

यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ॥ ५६ ॥

अद्यप्रभृतीति आरभ्य भूतानां प्राणिनां शुद्धयेऽधिगम्योऽस्मि । शुद्धयर्थिनां
तीर्थभूतोऽस्मीत्यर्थः । भवदागमनादिति शेषः । हि यस्मात् । यदर्हद्भिः सद्भिर-
ध्यासितमधिष्ठितम् । जुष्टमिति यावत् । तत्तीर्थं प्रचक्षते ॥ “ निपानागमयोस्तीर्थ-
मृषिजुष्टजले गुरौ ” इत्यमरः ॥

अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ।

मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥ ५७ ॥

हे द्विजोत्तमाः । आत्मानं मां द्वयेनैव पूतं शुद्धमवैम्यवगच्छामि । केन द्वयेन ।
मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन मन्दाकिनीपातेन वो युष्माकं धौतयोः क्षालितयोः पादयोरम्भ-
सा च ॥ अत्र गङ्गाजलवत्पादाम्भसः पावनत्वमित्यौपम्यं गम्यते । तच्च “ प्रस्तुता-
प्रस्तुतयोः ” इति दीपकालंकारः । “ प्रियः प्रियतरारूपायाम् ” इति लक्षणात्प्रियो-
ऽलंकार इति केचित् ॥

जंगमं प्रैष्यभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् ।

विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि मे वपुः ॥ ५८ ॥

हे मुनयः । द्विरूपं जंगमस्थावरात्मकत्वाद्विप्रकारकमपि मे वपुर्विभक्तानुग्रहं वि-
भज्य कृतप्रसादं मन्ये । कुतः । जंगमं वपुर्वो युष्माकं प्रैष्यभावे कैकर्ये । स्थितमिति
शेषः ॥ “ प्रादूहोढोढचेषैष्येषु वृद्धिर्वक्तव्या ” इति वृद्धिः ॥ “ नियोज्यकिंकरप्रै-
ष्यभुजिष्यपरिचारकाः ” इत्यमरः ॥ स्थावरं वपुश्चरणाङ्कितम् । अयमेव हि महा-
ननुग्रहो दासजनस्य यत्कर्मसु नियोजनं मूर्धनि पादन्यासश्चेति तात्पर्यार्थः ॥

भवत्संभावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते ।

अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥ ५९ ॥

व्याप्ता दिगन्ता यैस्तानि व्याप्तदिगन्तानि । महान्त्यपीत्यर्थः । मे ममाङ्गानि
भवत्संभावनोत्थाय युष्मदनुग्रहजन्याय मूर्च्छते व्याप्नुवते परितोषाय न प्रभवन्ति
न पर्याप्नुवन्ति ॥ अलमर्थयोगाच्चतुर्थी ॥ यथा महत्स्वपि मद्वात्रेषु न माति तथा
मे हर्षो वर्धत इत्यर्थः ॥

न केवलं दरीसंस्थं भास्वतां दर्शनेन वः ।

अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥ ६० ॥

भास्वतां तेजस्विनां विवस्वतां च वो युष्माकं दर्शनेन केवलं दरीसंस्थं गुहागतं तमो ध्वान्तरूपमेव नापास्तम् । किंतु मेऽन्तर्गतमन्तरात्मगतं रजसो रजोगुणात्परमन्तरं तमोऽज्ञानरूपमप्यपास्तम् । रजस्तु पादन्यासैरेवापास्तमिति भावः ॥ प्रसिद्धैर्भास्वद्विर्बाह्यं तमोऽपास्त एभिस्त्वान्तरमपीति व्यतिरेको व्यज्यते ॥

कर्तव्यं वो न पश्यामि स्याच्चेत्किं नोपपद्यते ।

मन्ये मत्पावनायैव प्रस्थानं भवतामिह ॥ ६१ ॥

कर्तव्यं कार्यं वो युष्माकं न पश्यामि । निस्पृहत्वादिति भावः । अथ स्याच्चेद्विद्येत यदि किं नोपपद्यते किं नाम न संभवति । सर्वं सुलभमेवेत्यर्थः । अथवा किमत्र प्रयोजनचिन्तयेत्याह—मत्पावनाय मञ्छोधनायैव भवतामिह विषये प्रस्थानम् । इमं देशमुद्दिश्येदं प्रयाणमित्यर्थः । मन्ये तर्कयामि ॥

तथापि तावत्कस्मिंश्चिदाज्ञां मे दातुमर्हथ ।

विनियोगप्रसादा हि किकराः प्रभविष्णुषु ॥ ६२ ॥

तथापि भवतां निस्पृहत्वेऽपि कस्मिंश्चित् । कर्मणीति शेषः । आज्ञामिदं कुर्वित्यादेशं तावदिदानीं मे मह्यं दातुमर्हथ । मदनुग्रहबुद्धयेति भावः । हि यस्मात्किंकरा भृत्याः । प्रभवन्तीति प्रभविष्णुषु प्रभुषु विषये ॥ “ भुवश्च ” (३ । २ । १३८) इतीष्णुच्प्रत्ययः ॥ विशेषेण नियोगो विनियोगः प्रेषणमेव प्रसादोऽनुग्रहो येषां ते तथोक्ताः । अन्यथा स्वस्वामिभावो निष्फल इति भावः ॥

एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।

ब्रूत येनात्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥ ६३ ॥

किं बहुना । एते वयममी दारा इयं कुलस्य जीवितं प्राणभूता । परमप्रेमास्पदमित्यर्थः । कन्या । अत्रैषां मध्ये येन जनेन वः कार्यं प्रयोजनं ब्रूत । तमिति शेषः । येन सोऽपि दीयत इति भावः ॥ रत्नहिरण्यादिकं तु न मे गण्यमित्याह—बाह्यवस्तुषु कनकरत्नादिष्वनास्थानादरः ॥ प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते ॥ अदेयं न किञ्चिदस्तीति भावः ॥

इत्यूचिवांस्तमेवार्थं गुहामुखविसर्पिणा ।

द्विरिव प्रतिशब्देन व्याजहार हिमालयः ॥ ६४ ॥

इत्युचिवानुक्तवान् ॥ वचेः कसुप्रत्ययः ॥ हिमालयो हिमवान्गुहानां मुखेषु विवरेषु विसर्पतीति तथोक्तेन प्रतिशब्देन तमेव पूर्वोक्तमेवार्थं द्विद्विवारम् ॥ “ द्वि-त्रिचतुर्भ्यः सुच् ” (५ । ४ । १८) इति सुच्प्रत्ययः ॥ व्याजहार वभाषे ॥

अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु ।

ऋषयो नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥ ६५ ॥

अथानन्तरमृषय उदाहरणानि कथाप्रसङ्गास्त एव वस्तून्यर्थास्तेष्वग्रं नयतीत्यग्र-णीस्तमग्रण्यं प्रगल्भम् ॥ “ सत्सुद्विष- ” (३ । २ । ६१) इत्यादिना क्विप् । “ अ-ग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति वक्तव्यम् ” इति णत्वम् ॥ अङ्गिरसं नामर्षिं नोदयामा-सुः प्रतिवक्तुं प्रेरयामासुः । सोऽङ्गिरा भूधरं हिमवन्तं प्रत्युवाच ॥

उपपन्नमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि ।

मनसः शिखराणां च सदृशी ते समुन्नतिः ॥ ६६ ॥

इदम् “ एते वयममी दाराः ” (६ । ६३) इत्याद्युक्तं सर्वमतः परमतोऽधिकम-पि त्वय्युपपन्नं युज्यते । तथाहि । ते मनसः शिखराणां च समुन्नतिः सदृशी । शिख-राणीव मनो महोन्नतमित्यर्थः । किं नाम दुष्करमुन्नतचित्तानामिति भावः ॥ प्रस्तु-ताप्रस्तुतयोर्मनःशिखरयोरौपम्यस्य गम्यत्वाद्दीपकालंकारः ॥

स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथाहि ते ।

चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः ॥ ६७ ॥

त्वां स्थावरात्मानं स्थावररूपिणं विष्णुमाहुः । “ स्थावराणां हिमालयः ” इति गीतावचनात् । स्थाने युक्तम् ॥ युक्तार्थेऽव्ययमेतत् ॥ “ युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने ” इत्यमरः ॥ तथाहि । ते तव कुक्षिश्वराचराणां जंगमस्थावररूपिणां भूतानां पृथि-व्यादीनामाधारतां गतः । तवेव विष्णोः कुक्षिरेवंभूत इति भावः ॥

गामधास्यत्कथं नागो मृणालमृदुभिः फणैः ।

आ रसातलमूलात्त्वमवालम्बिष्यथा न चेत् ॥ ६८ ॥

नागः शेषाहिर्मृणालमृदुभिर्विसकोमलैः फणैर्गां भुवं कथमधास्यद्धारयेत् । त्वमा रसातलमूलात्पातालपर्यन्तम् ॥ विकल्पादसमासः ॥ नावालम्बिष्यथाश्चेत्पादैर्नाव-लम्बेथा यदि । त्वदवलम्बनादेव भुजगराजोऽपि भुवं विभर्तीत्यर्थः ॥ अत्र क्रिया-तिपत्त्यभावाल्लृङ्प्रयोगश्चिन्त्यः ॥

अच्छिन्नामलसंतानाः समुद्रोर्म्यनिवारिताः ।

पुनन्ति लोकान्पुण्यत्वात्कीर्तयः सरितश्च ते ॥ ६९ ॥

अच्छिन्ना अविच्छिन्ना अमलाश्च संतानाः प्रबन्धाः प्रवाहाश्च यासां तास्तथोक्ताः समुद्रोर्मिभिरनिवारिताः । पारगमनादन्तःप्रवेशाच्चेति भावः । ते तव कीर्तयः सरितश्च गङ्गादयः पुण्यत्वात्पवित्रत्वाल्लोकान्पुनन्ति पावयन्ति । लोकपावनाः खलु पुण्यश्लोका इति भावः ॥ केवलप्रकृतविषयस्तुल्ययोगितालंकारः ॥

यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः ।

प्रभवेण द्वितीयेन तथैवोच्छिरसा त्वया ॥ ७० ॥

गङ्गा भागीरथी । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवस्तेन कारणेन परमे तिष्ठतीति परमेष्ठिनो विष्णोः ॥ परमे कित्प्रत्ययः । “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ” (६ । ३ । १४) इत्यलुक् । “—परमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः” (८ । ३ । ९७) इति षत्वम् ॥ पादेन चरणेन यथैव श्लाघ्यते प्रशस्यते तथैव द्वितीयेन प्रभवेणोच्छिरसा त्वया श्लाघ्यते । हरिचरणवत्तीर्थस्यापि तीर्थभूतस्त्वमिति भावः ॥

तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ।

त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत्स तु स्वाभाविकस्तव ॥ ७१ ॥

तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापकः । सर्वव्यापीत्यर्थः । महिमा महत्त्वं हरेर्विष्णोस्त्रिषु विक्रमेषूद्यतस्य सत आसीत् । त्रिविक्रमोद्यतस्यापि कदाचिदेव । न तु सर्वदेत्यर्थः । तव तु व्यापको महिमा स्वाभाविकः । नित्यसिद्ध इत्यर्थः ॥

यज्ञभागभुजां मध्ये पदमातस्थुषा त्वया ।

उच्चैर्हिरण्मयं शृङ्गं सुमेरोर्वितथीकृतम् ॥ ७२ ॥

यज्ञभागभुजामिन्द्रादीनां मध्ये पदमातस्थुषा निहितवता त्वयोच्चैरुन्नतं हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयम् ॥ “ दाण्डिनायनहास्तिनायन—” (६ । ४ । १७४) इत्यादिनिपातनात्साधु ॥ सुमेरोः शृङ्गं शिखरम् । प्राधान्यं च ध्वन्यते ॥ “शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च ” इत्यमरः ॥ वितथीकृतं व्यर्थीकृतम् । तस्य यज्ञभागाभावादिति भावः । अस्य तु तत्सद्भावे प्रमाणम्—“ हिमवतो हस्ती ” इति श्रुतिः ॥

काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्वमर्पितम् ।

इदं तु ते भक्तिनम्रं सतामाराधनं वपुः ॥ ७३ ॥

भवता सर्वं काठिन्यम् । अनम्रत्वमित्यर्थः । स्थावरे स्थिरे काये । शिलामय
इत्यर्थः । अर्पितं न्यस्तम् । सतामर्हतामाराधनं पूजासाधनं त इदं वपुस्तु । जंगममि-
त्यर्थः । भक्तिनम्रम् । काठिन्यलेशोऽप्यत्र नास्त्यन्यथा नम्रत्वासंभवादित्यर्थः । तथा
चासाधारण्यं ध्वन्यते ॥

तदागमनकार्यं नः शृणु कार्यं तवैव तत् ।

श्रेयसामुपदेशात्तु वयमत्रांशभागिनः ॥ ७४ ॥

तत्तस्मान्नोऽस्माकमागमनस्य कार्यं प्रयोजनं शृणु । तत्कार्यं च तवैव । न त्वस्माक-
मित्यवधारणार्थ एवकारः । वयं तु श्रेयसामुपदेशादत्र कार्येऽंशभागिनः । त्वमेवात्र
फलभागवयमुपदेष्टार इति भावः ॥

कार्यमेवाह—

अणिमादिगुणोपेतमस्पृष्टपुरुषान्तरम् ।

शब्दमीश्वर इत्युच्चैः सार्धचन्द्रं विभर्ति यः ॥ ७५ ॥

यः शंभुरणिमादिगुणोपेतमणिमादिभिरष्टभिर्गुणैर्वाच्यभूतैरुपेतम् । अष्टैश्वर्यवा-
चकमित्यर्थः । अतएवास्पृष्टं पुरुषान्तरं येन तं तथोक्तं पुरुषान्तरस्यानभिधायकम् ।
तस्यैव एवंगुणत्वादित्यर्थः । उच्चैः परममीश्वर इति शब्दम् । निरुपपदेश्वरशब्दमि-
त्यर्थः । सार्धचन्द्रमर्धचन्द्रयुक्तम् । अर्धचन्द्रं चेत्यर्थः । विभर्ति ॥

कलितान्योन्यसामर्थ्यैः पृथिव्यादिभिरात्मभिः ।

येनेदं ध्रियते विश्वं धुर्यैर्यानिमिवाध्वनि ॥ ७६ ॥

येन शंभुना कलितं धृतिसंग्रहादिस्वस्वगुणसंपादितमन्योन्यसामर्थ्यं परस्परसह-
काररूपं यैस्तथोक्तैः । स्वस्वरूपसामर्थ्यमन्योन्याधेयमेवेति भावः । पृथिव्यादिभिरा-
त्मभिः । अष्टाभिर्मूर्तिभिरित्यर्थः । इदं व्यक्तं विश्वं धुरं वहन्तीति धुर्यैरश्वैः ॥ “धुरो
यदृकौ ” (४ । ४ । ७७) इति यत्प्रत्ययः ॥ अध्वनि यानं रथ इव ध्रियते ॥

योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनम् ।

अनावृत्तिभयं यस्य पदमाहुर्मनीषिणः ॥ ७७ ॥

योगिनोऽध्यात्मवेदिनः क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनं शरीरान्तश्चरं सर्वभूतान्तर्यामिनम् ।
परमात्मस्वरूपिणमित्यर्थः ॥ “ क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ” इत्यमरः ॥ यं शंभुं विचिन्व-
न्ति मृगयन्ते । मनीषिणो विद्वांसो यस्य शंभोः पदं स्थानमविद्यमानमावृत्तेः पुनः
संसारापत्तेर्भयं यत्र तत्तथाभूतमाहुः ॥

स ते दुहितरं साक्षात्साक्षी विश्वस्य कर्मणाम् ।

वृणुते वरदः शंभुरस्मत्संक्रामितैः पदैः ॥ ७८ ॥

विश्वस्य जगतः कर्मणां साक्षी द्रष्टा ॥ “ साक्षाद्दृष्टरि संज्ञायाम् ” (५ । २ । ११) इतीनिप्रत्ययः ॥ वरानिष्टान्ददातीति वरदः ॥ “ आतोऽनुपसर्गे कः ” (३ । २ । ३) इति कप्रत्ययः ॥ स पूर्वोक्तः शंभुरस्मत्संक्रामितैः पदैरस्मासु निवेशितैर्वाक्यैस्ते दुहितरं साक्षाद्दृणुते । अस्मन्मुखेन स्वयमेव याचत इत्यर्थः ॥

तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ।

अशोच्या हि पितुः कन्या सद्गर्तृप्रतिपादिता ॥ ७९ ॥

तं शंभुं भारत्या वाचार्थमभिधेयमिव सुतया दुहित्रा योक्तुं संघटयितुमर्हसि ॥ अत्र वागर्थयोरुपमानत्वसामर्थ्याच्छिवयोर्नित्ययोगो विवक्षित इत्युक्तम् “ वागर्थमिव संपृक्तौ ” इत्यत्रापि ॥ तथाहि । सद्गर्त्रे प्रतिपादिता दत्ता कन्या पितुरशोच्या ॥

गुणान्तरमप्याह—

यावन्त्येतानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

मातरं कल्पयन्त्वेनामीशो हि जगतः पिता ॥ ८० ॥

स्थावराणि चराणि च यावन्त्येतानि भूतानि । सन्तीति शेषः । सर्वाणि भूतानीत्यर्थः । एनां ते दुहितरं मातरं कल्पयन्तु । हि यस्मादीशो जगतः पिता । पितृदारेषु मातृभावो न्याय्य इति भावः ॥

प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।

चरणौ रञ्जयन्त्वस्याश्रूडामणिमरीचिभिः ॥ ८१ ॥

विबुधा देवाः शितिकण्ठाय शिवाय प्रणम्य तदनन्तरं नीलकण्ठप्रणामानन्तरमस्याश्चरणौ चूडामणिमरीचिभि रञ्जयन्तु । ईश्वरपरिग्रहादखिलदेवतावन्द्या भवत्वित्यर्थः ॥

उमा वधूर्भवान्दाता याचितार इमे वयम् ।

वरः शंभुरलं ह्येष त्वत्कुलोद्भूतये विधिः ॥ ८२ ॥

उमा वधूः । भवान्दाता । इमे वयं याचितारः प्रार्थकाः । शंभुर्वरो वोढा । एष विधिरेषा सामग्री त्वत्कुलस्योद्भूतये उच्छ्रयायालं पर्याप्तं हि ॥ “ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधा— ” (२ । ३ । १६) इत्यादिना चतुर्थी ॥

अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्द्यस्यानन्यवन्दिनः ।

सुतासंबन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरुः ॥ ८३ ॥

स्वयमन्यस्तोता न भवतीत्यस्तोतुः किंतु स्तूयमानस्य सर्वस्तुत्यस्य वन्द्यस्य जगद्वन्द्यस्य स्वयमन्यं न वन्दत इत्यनन्यवन्दिनो विश्वगुरोर्देवस्य सुतासंबन्धविधिना यौनसंबन्धा-
चरणेन गुरुर्भव । यो नान्यं स्तौति न वन्दते तस्यापि त्वं स्तुत्यो वन्द्यश्चेत्यहो तव
भाग्यवत्तेत्यर्थः ॥

एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ ८४ ॥

देवर्षावङ्गिरस्येवं वादिनि सति पार्वती पितुः पार्श्वेऽधोमुखी सती । लज्जयेति
शेषः । लीलाकमलपत्राणि गणयामास संचख्यौ । लज्जावशात्कमलदलगणना-
व्याजेन हर्षं जुगोपेत्यर्थः ॥ अनेनावहित्थाख्यः संचारी भाव उक्तः । तदुक्तम्—
“ अवहित्था तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनम् ” इति ॥

शैलः संपूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।

प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः ॥ ८५ ॥

शैलो हिमवान्संपूर्णकामोऽपि । दातुं कृतनिश्चयोऽपीत्यर्थः । मेनामुखमुदैक्षत । उ-
चितोत्तरजिज्ञासयेति भावः । तथाहि । प्रायेण कुटुम्बिनो गृहस्थाः कन्यार्थेषु कन्याप्रयो-
जनेषु गृहिण्यव नेत्रं कार्यज्ञानकारणं येषां ते तथोक्ताः । कलत्रप्रधानवृत्तय इत्यर्थः ॥

मेने मेनापि तत्सर्वं पत्युः कार्यमभीप्सितम् ।

भवन्त्यव्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः ॥ ८६ ॥

मेनापि पत्युर्हिमालयस्य तत्सर्वमभीप्सितं कार्यं मेनेऽङ्गीचकार । तथाहि । पतिरेव
व्रतं यासां ता भर्तुरिष्टेऽभीप्सिते न विद्यते व्यभिचारो यासां ता अव्यभिचारिण्यो
भवन्ति । भर्तृचित्ताभिप्रायज्ञा भवन्तीति भावः ॥

इदमत्रोत्तरं न्याय्यमिति बुद्ध्या विमृश्य सः ।

आददे वचसामन्ते मङ्गलालंकृतां सुताम् ॥ ८७ ॥

स हिमवान्वचसामन्ते मुनिवाक्यावसानेऽत्र मुनिवाक्य इदमुत्तरश्लोके वक्ष्यमा-
णं दानमेव न्याय्यं न्यायादनपेतमुत्तरमिति बुद्ध्या चित्तेन विमृश्य विचिन्त्य म-
ङ्गलं यथा तथालंकृतां मङ्गलालंकृतां सुतामाददे हस्ताभ्यां जग्राह ॥

एहि विश्वात्मने वत्से भिक्षासि परिकल्पिता ।

अर्थिनो मुनयः प्राप्तं गृहमेधिफलं मया ॥ ८८ ॥

हे वत्से पुत्रि । एह्यागच्छ । त्वं विश्वात्मने शिवाय भिक्षा परिकल्पितासि निश्चितासि । “ रत्नादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं भिक्षा तपस्विनः ” इति वचनादिति भावः । अर्थिनो याचितारो मुनयः । मया गृहमेधिनो गृहस्थस्य फलं प्राप्तम् । इह परत्र च तारकत्वात्पात्रे कन्यादानं गार्हस्थ्यस्य फलमित्यर्थः ॥

एतावदुक्ता तनयामृषीनाह महीधरः ।

इयं नमति वः सर्वास्त्रिलोचनवधूरिति ॥ ८९ ॥

महीधरो हिमवांस्तनयामेतावत्पूर्वोक्तमुक्तर्षीनाह । किमिति । इयं त्रिलोचनवधूर्यम्बकपत्नी वः सर्वान्नमतीति । त्रिलोचनवधूरिति सिद्धवदभिधानेनाविप्रतिपन्नं दानमिति सूचयति ॥

ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।

आशीर्भिरेधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ॥ ९० ॥

ते मुनयः । ईप्सितार्थक्रिययेष्टार्थकरणेनोदारं महत् ॥ “ उदारो दातृमहतोः ” इत्यमरः ॥ गिरेर्हिमवतो वचो वचनमभिनन्द्य साध्विति संस्तुत्याम्बिकामम्बाम् । पच्यत इति पाकः फलम् । पुरःपाकाभिः पुरस्कृतफलाभिराशीर्भिराशीर्वादौरेधयामासुः संवर्धयामासुः ॥

तां प्रणामादरस्त्रस्तजाम्बूनदवतंसकाम् ।

अङ्कुमारोपयामास लज्जमानामरुंधती ॥ ९१ ॥

प्रणामादरेण नमस्कारासत्तया स्रस्ते जाम्बूनदे सुवर्णविकारौ वतंसके कनककुण्डले यस्यास्तां लज्जमानां तामम्बिकामरुंधत्यङ्कुमारोपयामास ॥ “ रुहः पोऽन्यतरस्याम् ” (७ । ३ । ४३) इति पकारः ॥

तन्मातरं चाश्रुमुखीं दुहितृस्नेहविक्रवाम् ।

वरस्यानन्यपूर्वस्य विशोकामकरोद्गुणैः ॥ ९२ ॥

दुहितृस्नेहेन पुत्रिकाप्रेम्णा विक्रवां वियोक्ष्यत इति भीताम् । अतएवाश्रुणि मुखे यस्यास्तामश्रुमुखीं तस्या अम्बिकाया मातरं तन्मातरं मेनां च । अन्या पूर्वं यस्यास्ति सोऽन्यपूर्वः ॥ “ सर्वनाम्नो वृत्तिविषये पुंवद्भावः ” इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः ॥

स न भवतीत्यनन्यपूर्वस्तस्यानन्यपूर्वस्य । सापत्न्यदुःखमकुर्वत इत्यर्थः । वरस्य वोढु-
र्गुणैर्मृत्युंजयत्वादिभिर्विशोकां निर्दुःखामकरोत् ॥

वैवाहिकीं तिथिं पृष्टास्तत्क्षणं हरबन्धुना ।

ते त्र्यहादूर्ध्वमाख्याय चेरुश्वीरपरिग्रहाः ॥ ९३ ॥

चीरपरिग्रहा वल्कलमात्रवसनास्ते तपस्विनस्तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे हरबन्धुना
हिमवता वैवाहिकीं विवाहयोग्यां तिथिं पृष्टाः केत्यनुयुक्ताः सन्तः । त्रयाणामह्नां
समाहाररूपः ॥ “ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ” (२ । १ । ५१) इति समासः ।
“ राजाहःसखिभ्यष्टच् ” (५ । ४ । ९१) इति टच्प्रत्ययः । द्विगुत्वादेकवचनम् ।
“ रात्राह्वाहाः पुंसि ” (२ । ४ । २९) इति पुंलिङ्गता ॥ तस्मात्त्र्यहादूर्ध्वमुपर्या-
ख्याय चतुर्थेऽहनि विवाह इत्युक्ता चेरुश्वलिताः ॥

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्राप्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः स्वमुद्ययुः ॥ ९४ ॥

ते मुनयो हिमालयमामन्त्र्य साधु यामेत्यापृच्छ्य पुनः शूलिनं हरं संकेतस्था-
नस्थं प्राप्य सिद्धं निष्पन्नमर्थं प्रयोजनमस्मै निवेद्य च ज्ञापयित्वा च तद्विसृष्टास्तेन
शूलिना विसृष्टाः स्वमाकाशं प्रत्युद्ययुरुत्पेतुः ॥ अत्र संक्षिप्तार्थाभिधानात्संक्षेपो नाम
गुण उक्तः । तदुक्तम्—“ संक्षिप्तार्थाभिधानं यत्संक्षेपः परिकीर्तितः ” इति ॥

भगवान्पशुपतिरुग्रहमात्रविलम्बमपि सोढुं न शशाक तदौत्सुक्यादित्याह—

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रादगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः ।

कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥ ९५ ॥

उत्कं मनो यस्य स उत्कः ॥ “ उत्क उन्मनाः ” (५ । २ । ८०) इति निपा-
तः ॥ अद्रिसुतासमागमोत्कः पार्वतीपरिणयोत्सुकः पशुपतिरपि तानि । त्रीणीति
शेषः । अहानि कृच्छ्रादगमयदयापयत् । कविराह—अमी भावा औत्सुक्यादयः
संचारिणोऽवशमिन्द्रियपरतन्त्रमपरं पृथग्जनं कं न विप्रकुर्युर्न विकारं नयेयुः ।
यद्यस्माद्विभुं समर्थम् । जितेन्द्रियमिति यावत् । तं स्मरहरमपि स्पृशन्ति । विकुर्व-
न्तीत्यर्थः ॥ अत्र विभुविकारसमर्थनादर्थान्तरजनविकारः कैमुतिकन्यायादापत-
तीत्यर्थापत्तिरलंकारः । तथा च सूत्रम्—“ दण्डापूपिकयार्थान्तरपतनमर्थापत्तिः ”
इति ॥ अर्थान्तरन्यास इति केचित्तदुपेक्षणीयम् । युक्तिस्तु विस्तरभयान्नोच्यते ॥ पु-

ष्पिताग्रावृत्तम्—“ अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिता-
ग्रा ” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजी-
विनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे
महाकाव्य उमाप्रदानो नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
समेतबन्धुर्हिमवान्सुताया विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥

अथ ज्यहानन्तरं हिमवानोषधीनामधिपस्य चन्द्रस्य वृद्धौ । शुक्लपक्ष इत्यर्थः ।
शुभकर्मस्वापूर्यमाणपक्षस्य प्राशस्त्यात् । तिथौ च जामित्रं लग्नात्सप्तमं स्थानं तस्य
गुणः शुद्धिः सा च ग्रहराहित्यं तेनान्वितायां सत्याम् । यद्यपि जामित्रशुद्धि-
लक्षणधर्मस्तथापि तद्वारा तिथेरपि तथा व्यपदेशे न दोषः । समेतबन्धुर्युक्तबन्धुः
सन् । सुताया दुहितुर्विवाहदीक्षा विवाहसंस्कारः सैव विधिः कर्म तमन्वतिष्ठ-
त्कृतवान् ॥

वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैर्गृहे गृहे व्यग्रपुरंध्रिवर्गम् ।

आसीत्पुरं सानुमतोऽनुरागादन्तःपुरं चैककुलोपमेयम् ॥ २ ॥

अनुरागात्प्रीतिवशात् । गृहे गृहे प्रतिगृहम् ॥ वीप्सायां द्विर्भावः ॥ विवाहः प्र-
योजनमेषामिति वैवाहिकानि तैः ॥ “ प्रयोजनम् ” (५ । १ । १०९) इति ठक् ॥
कौतुकसंविधानैर्मङ्गलार्थसंपादनैर्व्यग्रो व्याकुलः पुरंध्रिवर्गः कुटुम्बिनीसंघो यस्मिं-
स्तत्तथोक्तं सानुमतोऽद्रेः पुरं बाह्यमोषधिप्रस्थमन्तःपुरमवरोधनं चैककुलेनैकगृहेण
वोपमेयमासीत् ॥ “ सजातीयगणे गोत्रे गृहेऽपि कथितं कुलम् ” इति विश्वः ॥
सर्वेषामपि स्वगृह एवेदं शोभनं वर्तत इत्यभिमानोऽभूदित्यर्थः । एतेन हिमाद्रेः प्र-
जाराग उक्तः । अत्र सर्वं संपन्नमेवेत्यर्थः ॥

संतानकाकीर्णमहापथं तच्चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम् ।

भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे ॥ ३ ॥

संतानकैर्मन्दारकुसुमैराकीर्णा आस्तृता महापथा राजकीयपथा यस्मिंस्तत्तथो-
क्तम् । चीनांशुकैः पट्टवस्त्रैः कल्पिता विरचिताः केतुमाला ध्वजपङ्क्तयो यस्य तत्तथो-
क्तम् । काञ्चनतोरणानां भासा प्रभयोज्ज्वलदीप्यमानं तत्पुरं स्थानान्तरं मेरोरन्यत्र
स्थितः स्वर्ग इवावभासे ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥

एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव ।

आसन्नपाणिग्रहणेति पित्रोरुमा विशेषोच्छ्वसितं बभूव ॥ ४ ॥

पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः ॥ “ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ” (१ । २ । ६८)
इत्येकशेषः ॥ “ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ” इत्यमरः ॥ तेषां पङ्क्तौ संघे सत्यामप्युमै-
कैव चिरस्य दृष्टेव चिरान्नष्टलब्धेव मृतोत्थितेव मृत्वा पुनरुत्पन्नेवासन्नपाणिग्रहणा-
सन्नविवाहेति । भर्तृगृहं गमिष्यतीति हेतोरित्यर्थः । पित्रोर्मातापित्रोः ॥ “ पिता
मात्रा ” (१ । २ । ७०) इत्येकशेषः ॥ विशेषेणोच्छ्वसितं प्राणभूता बभूव ।
पुमपत्यादपि अधिकप्रेमास्पदमभूदित्यर्थः ॥

अङ्गाद्ययावङ्कुमुदीरिताशीः सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्त ।

संबन्धिभिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥ ५ ॥

सा पार्वत्युदीरिताशीः प्रयुक्ताशीर्वादा सत्यङ्गादङ्कुमुत्सङ्गं ययौ । मण्डनान्मण्डना-
न्तरमन्यन्मण्डनमन्वभुङ्क्त । तदा सर्वे बन्धवः प्रत्येकमेव तामङ्कमारोप्य मण्डनं प्राय-
च्छन्नित्यर्थः ॥ तच्च स्नेहनिबन्धनमेवेत्याह— संबन्धिभिन्नः स्वपुत्रादिभिर्भिन्नो
विभक्तोऽपि गिरेः कुलस्य वंशस्य स्नेहस्तदेकायतनं सैवैकमायतनं स्थानं तज्जगाम ।
तदिति छेदेऽप्ययमेवार्थः ॥ विधेयप्राधान्यान्नपुंसकत्वमिति ॥ सर्वे बन्धवः स्वापत्ये-
भ्योऽपि तस्यामधिकं स्निह्यन्तीति तात्पर्यार्थः ॥

मैत्रे मुहूर्ते शशलाञ्छनेन योगं गतासूत्तरफल्गुनीषु ।

तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्रुर्बन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः ॥ ६ ॥

अथ मैत्रे मित्रदैवत्ये मुहूर्ते । उदयमुहूर्तात्तृतीयमुहूर्त इत्यर्थः । “ आर्द्रः सार्द्र-
स्तथा मैत्रः शुभो वासव एव च ” इति बृहस्पतिस्मरणात् । उत्तरफल्गुनीषु फल्गु-
नीनक्षत्रे ॥ “ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ” (१ । २ । ६०) इत्येकस्मिन्नपि
बहुवचनम् ॥ शशलाञ्छनेन चन्द्रेण योगं गतासु सतीषु तस्याः पार्वत्याः शरीरे
बन्धुस्त्रियः प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ “ प्रतिकर्म प्रसाधनम् ” इत्यमरः ॥ चक्रुः । की-
दृश्यः । याः पतिपुत्रवत्यः । जीवद्भर्तृका जीवदपत्याश्चेत्यर्थः ॥

प्रतिकर्मप्रकारमेव प्रपञ्चयति—

सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिर्दूर्वाप्रवालैः प्रतिभिन्नशोभम् ।

निर्नाभि कौशेयमुपात्तबाणमभ्यङ्गनेपथ्यमलंचकार ॥ ७ ॥

सा गौरी गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिः श्वेतसर्पपप्रक्षेपवद्भिर्दूर्वाप्रवालैर्दूर्वाङ्कुरैः प्रतिभिन्नशोभं विशेषितशोभं निर्नाभ्यतिक्रान्तनाभि कौशेयं वस्त्रविशेषो यस्मिंस्तत्तथोक्तम् ॥ “ कौशेयं कृमिकोशोत्थम् ” इत्यमरः ॥ उपात्तबाणं गृहीतशरम् ॥ “ शरः क्षत्रियया ग्राह्यः ” इति मनुस्मरणात् ॥ अभ्यङ्गनेपथ्यमभ्यङ्गवेशमलंचकार । अलंकारमप्यलंचकारेत्यर्थः ॥

बभौ च संपर्कमुपेत्य बाला नवेन दीक्षाविधिसायकेन ।

करेण भानोर्बहुलावसाने संधुक्ष्यमाणेव शशाङ्कुरेखा ॥ ८ ॥

किंचेति चार्थः ॥ बाला नवेन दीक्षाविधौ विवाहकृत्ये यः सायकस्तेन संपर्कमुपेत्य बहुलावसाने कृष्णपक्षात्यये । शुक्लपक्षादावित्यर्थः । भानोः करेण किरणेन संधुक्ष्यमाणोपचीयमाना । “सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति ” इत्यादिवचनात् । शशाङ्कुरेखेव बभौ ॥

तां लोध्रकल्केन हृताङ्गुतैलामाश्यानकालेयकृताङ्गरागाम् ।

वासो वसानामभिषेकयोग्यं नार्यश्चतुष्काभिमुखं व्यनैषुः ॥ ९ ॥

लोध्रकल्केन लोध्रचूर्णेन हृतमङ्गुतैलं यस्यास्ताम् । कृतोद्वर्तनामित्यर्थः । आश्यानमीषच्छुष्कं तेन कालेयेन गन्धद्रव्येण कृताङ्गरागाम् । कृतस्त्रैग्ध्यामित्यर्थः ॥ “अथ जायकम् । कालेयकं च कालानुसार्य च” इत्यमरः ॥ अभिषेकयोग्यं वासो वस्त्रं वसानां स्नानशाटीमाच्छादयन्तीं तां पार्वतीं नार्यश्चतुष्कं चतुःस्तम्भगृहं तदभिमुखं व्यनैषुः । स्नानगृहं निन्युरित्यर्थः ॥

विन्यस्तवैदूर्यशिलातलेऽस्मिन्नावद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे ।

आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः सतूर्यमेनां स्नपयांबभूवुः ॥ १० ॥

विन्यस्तं वैदूर्यशिलातलं मरकतशिलाप्रदेशो यस्मिंस्तस्मिन्नावद्धानां मुक्ताफलानां भक्तिभी रचनाभिश्चित्रेऽस्मिंश्चतुष्क एनां पार्वतीमावर्जितानामानमितानामष्टापदकुम्भानां कनककलशानां तोयैः सतूर्यं मङ्गलवाद्ययुक्तं यथा तथा स्नपयांबभूवुः । अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठा यस्येत्यष्टापदम् ॥ “ अष्टनः संज्ञायाम् ” (६ । ३ । १२५) इति दीर्घः ॥ “ अष्टापदं स्यात्कनकम् ” इति विश्वः ॥

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा ।

निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ ११ ॥

मङ्गलार्थस्नानेन विशुद्धगात्री निर्मलाङ्गी पत्युर्वरस्योद्गमनीयवस्त्रं धौतवस्त्रम् ॥
“ धौतमुद्गमनीयं स्यात् ” इति हलायुधः । “ तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युग-
म् ” इत्यमरः ॥ युगग्रहणं तु प्रायिकाभिप्रायम् । अतएवात्र क्षीरस्वामी—“ युगं
प्रायशो यल्लक्ष्यं तदेव ” इति व्याख्याय “ गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा ” इत्येतदेवो-
दाहृतवान् ॥ गृहीतं पतिं प्रत्युद्गमनीयवस्त्रं यया सा । धौतवस्त्रमाच्छादितवतीत्यर्थः ।
सा पार्वती निर्वृत्तो निष्पन्नः पर्जन्यस्य जलेनाभिषेको यस्याः सा तथोक्ता । प्रफुल्ल-
तीति प्रफुल्लं काशं काशपुष्पं यस्याः सा तथोक्ता वसुधेव रेजे शुशुभे ॥

तस्मात्प्रदेशाच्च वितानवन्तं युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।

पतिव्रताभिः परिगृह्य निन्ये क्लृप्तासनं कौतुकवेदिमध्यम् ॥ १२ ॥

किंचेति चार्थः । तस्मात्प्रदेशात्स्नानप्रदेशाद्वितानवन्तमुल्लोचयुक्तम् ॥ “ अस्त्री
वितानमुल्लोचः ” इत्यमरः ॥ मणिस्तम्भचतुष्टयेन युक्तं क्लृप्तं सज्जमानमासनं यस्मि-
न्तं कौतुकवेदिमध्यं पतिव्रताभिः परिगृह्य दोभ्यामालिङ्ग्य निन्ये नीता । प्रसाध-
नार्थमित्यर्थः ॥

तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं क्षणं व्यलम्बन्त पुरोनिषण्णाः ।

भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्राः प्रसाधने संनिहितेऽपि नार्यः ॥ १३ ॥

नार्यः प्रसाधिकास्तां तन्वीं पार्वतीं तत्र वेदिमध्ये प्राङ्मुखीं निवेश्योपवेश्य पुरो-
निषण्णा अग्रे स्थिताः । प्रसाध्यतेऽनेनेति प्रसाधनेऽलंकारसाधनवर्गे संनिहितेऽपि
भूतार्था सत्यरूपा । स्वाभाविकीति यावत् । या शोभा रामणीयकं तया ह्रियमा-
णान्याकृष्यमाणानि नेत्राणि यासां तास्तथोक्ताः क्षणं व्यलम्बन्त । स्वभावसुन्दर्याः
किमस्याः प्रसाधनेनेति तूष्णीं तस्थुरित्यर्थः ॥

धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभावं केशान्तमन्तःकुसुमं तदीयम् ।

पर्याक्षिपत्काचिदुदारबन्धं दूर्वाविता पाण्डुमधूकदाम्ना ॥ १४ ॥

काचित्प्रसाधिका धूपोष्मणा करणेनार्द्रभावमार्द्रत्वं त्याजितम् ॥ पचादिषु पा-
ठाद्विकर्मकत्वम् । त्यजतेर्ण्यन्तादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥ अन्तःकुसुममन्तर्निक्षिप्तकुसुमं
तस्या इमं तदीयं केशान्तं केशपाशं दूर्वाविता मध्ये मध्ये ग्रथितदूर्वेण पाण्डुमधूक-

दाम्ना हरितमधुदुमकुसुममाल्येन ॥ “ मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ” इत्यमरः ॥ उ-
दारबन्धं रम्यबन्धं यथा तथा पर्याक्षिपद्वबन्ध ॥

विन्यस्तशुक्लागुरु चक्रुरङ्गं गोरोचनापत्रविभक्तमस्याः ।

सा चक्रवाकाङ्कितसैकतायास्त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ ॥ १५ ॥

अस्या गौर्या अङ्गं गात्रं विन्यस्तं विरचितं शुक्लागुरु यस्मिस्तद्गोरोचनायाः पत्रैः
पत्ररचनाभिर्विभक्तं विशेषितं च चक्रुः । सा तथाभूता गौरी चक्रवाकैरङ्कितं सैकतं
यस्यास्तस्यास्त्रिस्रोतसो गङ्गायाः कान्तिं शोभामतीत्यातिक्रम्य तस्थौ ॥ अत्र गोरोच-
नाचक्रवाकयोः पीतत्वेन साम्यं त्रिस्रोतसो धावत्यं तु प्रसिद्धत्वान्न स्वपदेनोपात्तम् ॥

लग्नद्विरेफं परिभूय पद्मं समेघलेखं शशिनश्च बिम्बम् ।

तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धैश्चिच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥

प्रसिद्धैर्भूषितैः ॥ “ प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ” इत्यमरः ॥ अलकैरुपलक्षिता
तस्या गौर्या आननश्रीर्लग्नद्विरेफं पद्मं समेघलेखं मेघरेखायुक्तं शशिनो बिम्बं च प-
रिभूय तिरस्कृत्य सादृश्यमुपमा तस्य कथोक्तिस्तस्याः प्रसङ्गं प्रसक्तिं सादृश्यं वाङ्मा-
त्रप्रसक्तमपि चिच्छेदाभिनत् । प्रसक्तयोः पद्मचन्द्रयोः परिभूतत्वादन्यत्र चाप्रसङ्गा-
दित्यर्थः ॥ अत्र पूर्वार्धवाक्यार्थस्य सादृश्यकथाच्छेदं प्रति हेतुत्वेनोपन्यासात्काव्य-
लिङ्गमलंकारः । लक्षणं तूक्तम् ॥

कर्णार्पितो लोध्रकषायरूक्षे गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे ।

तस्याः कपोले परभागलाभाद्वबन्ध चक्षूंषि यवप्ररोहः ॥ १७ ॥

तस्या गौर्याः कर्णेऽर्पितो निक्षिप्तो यवप्ररोहो यवाङ्कुरो लोध्रस्य वृक्षविशेषस्य
कषायेण विलेपनेन रूक्षे विशदे । उद्धर्तिते इत्यर्थः ॥ “ कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे
विलेपने ” इति विश्वः ॥ गोरोचनायाः क्षेपेण विन्यासेन नितान्तगौरेऽत्यन्तारूपे ॥
“ गौरः श्वेतेऽरूपे पीते ” इति विश्वः ॥ कपोले गण्डस्थले परभागलाभाद्वर्णोत्कर्ष-
प्रप्राप्तेश्चक्षूंषि । द्रष्टृणामिति शेषः । बबन्ध जहार । आचकर्षेत्यर्थः । गोरोचनारूपे
गण्डस्थले पाण्डुरो यवाङ्कुरो विजातीयवर्णसंनिधानाल्लब्धवर्णोत्कर्षः संश्रुताकर्ष-
कोऽभूदिति भावः ॥

रेखाविभक्तः सुविभक्तगात्र्याः किञ्चिन्मधूच्छिष्टविमृष्टरागः ।

कामप्यभिरव्यां स्फुरितैरपुष्यदासन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठः ॥ १८ ॥

सुविभक्तगात्र्याः सुसंश्लिष्टावयवायाः पार्वत्या रेखया मध्यगतया विभक्तः सु-

श्लिष्टः किञ्चिदीषन्मधूच्छिष्टेन सिक्थकेन विमृष्टो विशेषेण निर्मलीकृतो रागो यस्य स तथोक्तः ॥ “ मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ” इति “ निर्णिक्तं शोधितं मृष्टम् ” इति चामरः ॥ अन्यत्रोक्तम्—“ अलौहित्यापगमायाधरेषु सिक्थकलेपः क्रियते ” ॥ आसन्नं संनिहितं लावण्यफलं सौन्दर्यप्रयोजनं मुखचुम्बनादिरूपं यस्य स तथोक्तोऽधरोष्ठः स्फुरितैर्भाविशुभशंसिभिः स्पन्दैः कामप्यनिर्वाच्यामभिख्यां शोभामप्युपपोष ॥ “ अभिख्या नामशोभयोः ” इत्यमरः ॥

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सरख्या परिहासपूर्वम् ।

सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥१९॥

सरख्या ॥ कर्त्र्या ॥ चरणौ रञ्जयित्वा लाक्षारसाक्तौ कृत्वा ॥ कृताशीरिति करोतिना समानकर्तृकत्वम् ॥ अनेन चरणेन ॥ रञ्जने द्वयोरपि नियमाच्चरणावित्युक्ताप्यौचित्यात्ताडनविधावेकतरपरामर्श इत्याहुः ॥ पत्युरीश्वरस्य शिरश्चन्द्रकलाम् । सुरतविशेष इति शेषः । स्पृश ताडयेति परिहासपूर्वं कृताशीः प्रयुक्ताशीर्वादा सा पार्वती तां सखीं माल्येन मालया ॥ “ माल्यं मालास्रजौ ” इत्यमरः ॥ निर्वचनं यथा तथा । तूष्णीमित्यर्थः । जघान ताडयामास ॥ निर्वचनमित्यनेन विहृताख्यः शृङ्गारानुभाव उक्तः । तदुक्तम्—“ प्राप्तकालं तु यद्भूयात्कुर्याद्वा विहृतं हि तत् ” इति ॥

तस्याः सुजातोत्पलपत्रकान्ते प्रसाधिकाभिर्नयने निरीक्ष्य ।

न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् २०

प्रसाधिकाभिरलङ्कत्रीभिः सुजाते सम्यगुत्पन्ने उत्पलपत्रे इव कान्ते रम्ये तस्या नयने निरीक्ष्य कालाञ्जनमञ्जनविशेषश्चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या । शोभातिशयो भविष्यतीति बुद्धयेत्यर्थः । नोपात्तं न गृहीतं किंतु मङ्गलं शुभमिति हेतोरुपात्तम् । निसर्गसुभगस्य किमाहार्यकाडम्बरेणेति भावः ॥

सा संभवद्भिः कुसुमैर्लतेव ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा ।

सरिद्विहंगैरिव लीयमानैरामुच्यमानाभरणा चकासे ॥ २१ ॥

आमुच्यमानाभरणा निबध्यमानाभरणा सा गौरी संभवद्भिरुत्पद्यमानैः कुसुमैर्लतेव । अनेन पद्मरागेन्द्रनीलादीन्याभरणानि सूचितानि लताकुसुमानां नानावर्णत्वात् । उद्यद्भिरुदयं गच्छद्भिर्ज्योतिर्भिरुडुभिस्त्रियामा रात्रिरिव । अनेन मौक्तिकानि कथितानि । लीयमानैराश्रयद्भिः । निषीदद्भिरित्यर्थः । विहंगैश्चक्रवाकैः सरिदिव । अनेन सुवर्णाभरणानि सूचितानि । विहंगाश्च तत्सूचनाय चक्रवाका अ-

भिषताः । चकासे रेजे । अत्र लताकुसुमादीनां सहजसंबन्धिनामुपमानत्वेनोपादा-
नादाहार्यकमपि तस्याः सहजमिवाशोभतेति भावः ॥

आत्मानमालोक्य च शोभमानमादर्शबिम्बे स्तिमितायताक्षी ।
हरोपयाने त्वरिता बभूव स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ॥२२॥

किंचेति चार्थः । गौरी शोभमानमात्मानं निजशरीरमादर्शबिम्बे दर्पणमण्डले ॥
“ दर्पणे मुकुरादर्शौ ” इत्यमरः ॥ स्तिमितायताक्ष्यादरान्निश्चलायतलोचना सत्या-
लोक्य हरोपयाने हरप्राप्तौ त्वरिता व्यग्रा बभूव । स्त्रीणां वेषो नेपथ्यं प्रियस्य भर्तु-
रालोको दर्शनं फलं प्रयोजनं यस्य स तथोक्तो हि । अन्यथारण्यचन्द्रिका स्यादि-
ति भावः । अनेन कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्यमुक्तमित्यनुसंधेयम् ॥

अथाङ्गुलिभ्यां हरितालमार्द्रं माङ्गल्यमादाय मनःशिलां च ।

कर्णविसक्तामलदन्तपत्रं माता तदीयं मुखमुन्नमय ॥ २३ ॥

अथ प्रसाधनानन्तरं माता मेनका माङ्गल्यं मङ्गलार्थमार्द्रं द्रवं हरितालं वर्णद्रव्य-
विशेषं मनःशिलां धातुविशेषं चाङ्गुलिभ्यां तर्जनीमध्यमाभ्यामादाय कर्णयोरवसक्ते
लम्बे अमले दन्तपत्रे यस्य तत्तथोक्त तस्याः पार्वत्या इदं तदीयं मुखमुन्नमय । “ वि-
वाहदीक्षातिलकं चकार ” (७ । २४) इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥

उमास्तनोद्रेदमनु प्रवृद्धो मनोरथो यः प्रथमं बभूव ।

तमेव मेना दुहितुः कथंचिद्विवाहदीक्षातिलकं चकार ॥ २४ ॥

उमायाः स्तनोद्रेदमनु । स्तनोदयमारभ्येत्यर्थः । प्रवृद्धो वृद्धिं गतः । प्रागेवो-
त्पन्न इति भावः । यो मनोरथो वाञ्छा ॥ “ वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ” इत्यमरः ॥
प्रथमं मनोरथान्तरात्प्राक् । अयमेव प्रथमो मनोरथ इत्यर्थः । बभूव । मेना दुहितुस्तमेव
मनोरथभूतमेव ॥ तद्विषये तत्तोपचारः ॥ विवाहदीक्षायां विवाहकृत्ये तिलकं कथं-
चित्कृच्छ्रेण चकार । आनन्दवाष्पान्धतयेति शेषः । विवाहानन्तरभावित्वादन्येषाम-
यमेव प्रथमो मनोरथ इति भावः ॥ युग्मकम् ॥

बबन्ध चास्त्राकुलदृष्टिरस्याः स्थानान्तरे कल्पितसंनिवेशम् ।

धात्र्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्यमाणमूर्णमियं कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

अस्याः पार्वत्या अस्त्रैरानन्दवाष्पैराकुलदृष्टिरतएव स्थानान्तरे कल्पितः संनि-
वेशो निक्षेपो यस्य तत् । स्वस्थानादन्यत्र स्थापितमित्यर्थः । अतएव धात्र्य उपा-

मातुरङ्गुलीभिः प्रतिसार्यमाणं स्वस्थानं प्राप्यमाणमूर्णमयं मेषादिलोमनिर्मितम् ॥
 “ ऊर्णा मेषादिलोमि स्यात् ” इत्यमरः ॥ कौतुकहस्तसूत्रं मङ्गलहस्तसूत्रम् ॥
 “ कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले ” इति शाश्वतः ॥ बबन्ध च । मेनेति शेषः ॥
 पूर्वोक्ततिलकक्रियासमुच्चयार्थश्चकारः ॥

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा पर्याप्तचन्द्रेव शरत्रियामा ।

नवं नवक्षौमनिवासिनी सा भूयो बभौ दर्पणमादधाना ॥ २६ ॥

नवं नूतनं क्षौमं दुकूलं निवस्त आच्छादयतीति नवक्षौमनिवासिनी ॥ वस्तेरा-
 छादनार्थाणिनिः ॥ तथा नवं दर्पणमादधाना विभ्रती सा गौरी सफेनपुञ्जा
 सडिण्डिरपङ्क्तिः । क्षीरमुदकं यस्य स क्षीरोदः क्षीरसमुद्रः ॥ “ उदकस्योदः संज्ञा-
 याम् ” (६ । ३ । ५७) इत्युदादेशः ॥ तस्य वेला तीरभूमिरिव ॥ “ वेला काले
 च जलधेस्तीरनीरविकारयोः ” इति विश्वः ॥ पर्याप्तचन्द्रा पूर्णचन्द्रा शरत्रियामा
 शरद्रात्रिरिव भूयो भूयिष्ठं बभौ चकासे ॥

तामर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।

अकारयत्कारयितव्यदक्षा क्रमेण पादग्रहणं सतीनाम् ॥ २७ ॥

कारयितव्येषु दक्षा कारयित्री । कर्मोपदेशकुशलेत्यर्थः । माता मेना । प्रतितिष्ठ-
 त्यस्यामिति प्रतिष्ठा ॥ “ आतश्चोपसर्गे ” (३ । १ । १३६) इति कः । स्त्रियां
 टाप् ॥ कुलस्य प्रतिष्ठां कुलालम्बनभूताम् । स्थितिकारिणीमित्यर्थः । तां गौरीम् ।
 अर्चिताभ्यः पूजिताभ्यः कुलदेवताभ्यो गृहदेवताभ्यः प्रणमय्य प्रणामं कारयित्वा ॥
 “ ल्यपि लघुपूर्वात् ” (६ । ४ । ५६) इति णेरयादेशः ॥ सतीनां पतिव्रतानां
 पादग्रहणं पादाभिवन्दनं क्रमेणाकारयत्कारयामास ॥ “ हृक्कोरन्यतरस्याम् ”
 (१ । ४ । ५३) इत्यणिकर्तुः कर्मत्वम् । अन्यत्र च नमेरकर्मकत्वात् “ गति-
 बुद्धि- ” (१ । ४ । ५२) इत्यादिना ॥

अखण्डितं प्रेम लभस्व पत्युरित्युच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा ।

तथा तु तस्यार्धशरीरभाजा पश्चात्कृताः स्निग्धजनाशिषोऽपि २८

नम्रा प्रणतोमा ताभिः सतीभिः पत्युः शिवस्याखण्डितमक्षतं प्रेम लभस्व प्राप्नु-
 हीत्युच्यते स्म अभिहिता ॥ “ लट् स्मे ” (३ । २ । ११८) इति भूतार्थे लट् ॥
 तस्य हरस्य । अर्धं शरीरस्यार्धशरीरम् ॥ “ अर्धं नपुंसकम् ” (२ । २ । २)
 इति समासः ॥ तद्भजतीत्यर्धशरीरभाजा तथा गौर्या तु स्निग्धजनाशिषो बन्धुज-
 नाशीर्वादा अपि पश्चात्कृता अधरीकृताः । ततोऽप्यधिकफललाभादिति भावः ॥

इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रिस्तस्याः कृती कृत्यमशेषयित्वा ।

सभ्यः सभायां सुहृदास्थितायां तस्थौ वृषाङ्गागमनप्रतीक्षः २९

कृती कुशलः । सभायां साधुः सभ्यः ॥ “ सभाया यः ” (४ । ४ । १०५)
इति यप्रत्ययः ॥ अद्रिर्हिमवानिच्छाविभूत्योरुत्साहैश्वर्ययोरनुरूपं सदृशं यथा तथा
तस्याः पार्वत्याः कृत्यं कर्तव्यमशेषयित्वा शेषं निःशेषं कृत्वा । समाप्येत्यर्थः ॥ अशेष-
शब्दात्तत्करोतीति ण्यन्तात्क्काप्रत्ययः ॥ सुहृदास्थितायां बन्धुजनाक्रान्तायां सभा-
यां संसदि वृषाङ्गस्य हरस्यागमनं प्रतीक्षत इति तथोक्तः सन् ॥ “ कर्मण्यण् ”
(३ । २ । १) इति अण् ॥ तस्थौ स्थितः ॥

तावद्भवस्यापि कुबेरशैले तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।

प्रसाधनं मातृभिरादृताभिर्न्यस्तं पुरस्तात्पुरशासनस्य ॥ ३० ॥

तावत् । यावद्दौरीप्रसाधनं क्रियते तत्काल एवेत्यर्थः । कुबेरशैले कैलासे । तदेव पूर्वं
तत्पूर्वं तच्च तत्पाणिग्रहणं तस्यानुरूपं प्रसाधनमलंकारसामग्री । आदृताभिः साद-
राभिः ॥ कर्तरि क्तः ॥ मातृभिर्ब्राह्मीप्रभृतिभिः सप्तमातृकाभिः । पुरं शास्तीति पुर-
शासनस्तस्य पुरशासनस्य ॥ कर्तरि ल्युट् ॥ भवस्यापि पुरस्तादग्रे न्यस्तं निक्षिप्तम् ॥

तद्द्वोरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण ।

स एव वेषः परिणेतुरिष्टं भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

ईश्वरेण शिवेन सा मङ्गलमण्डनश्रीः शुभप्रसाधनसंपत्तद्वोरवात्तासु मातृष्वादरा-
त्केवलं पस्पृशे । स्पृष्टैव न तु दध्न इत्यवधारणार्थः केवलशब्दः ॥ “ केवलं चावधा-
रणे ” इति शाश्वतः ॥ किंतु तस्य विभोर्देवस्य स एव वेषः स्वाभाविको भस्मकपा-
लादिवेष एव परिणेतुर्लोक उद्बोदुरिष्टमपेक्षितं भावान्तरं रूपान्तरं प्रपेदे । अङ्गरा-
गादिरूपतां प्रापेत्यर्थः ॥

भावान्तरापत्तिमेवाह—

बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः ।

उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥ ३२ ॥

भस्मैव सिताङ्गरागः शुभ्रगन्धानुलेपनं बभूव । कपालमेवामलं शेखरं शिरोभू-
षणं तस्य श्रीः शोभा बभूव । गजाजिनस्यैवोपान्तभागेष्वञ्चलप्रदेशेषु रोचनैवाङ्को
हंसादिचिह्नं यस्य स तथोक्तो दुकूलभावः पट्टांशुकत्वं च बभूव । भस्मादिकमेवाङ्ग-
रागादिभावं प्राप्तमित्यर्थः ॥

शङ्खान्तरद्योति विलोचनं यदन्तर्निविष्टामलपिङ्गतारम् ।

सांनिध्यपक्षे हरितालमय्यास्तदेव जातं तिलकक्रियायाः ॥३३॥

शङ्खान्तरे ललाटास्थिमध्ये द्योतत इति तथोक्तम् ॥ “ शङ्खो निधौ ललाटास्थि ” इत्यमरः ॥ अन्तर्निविष्टा मध्यगतामला पिङ्गा तारा कनीनिका यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “ तारकाक्षः कनीनिका ” इत्यमरः ॥ यद्विलोचनं तद्विलोचनमेव हरितालमय्या वर्णद्रव्यविशेषविकारस्य तिलकक्रियायास्तिलकरचनायाः संनिधिरेव सांनिध्यं तदेव पक्षः साध्यम् ॥ “ पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु ” इति यादवः ॥ तस्मिन्सांनिध्यपक्षे जातम् । प्रविष्टमित्यर्थः । अनेन ललाटलोचनमेव तस्य हरितालतिलकमभूदित्युक्तम् ॥

यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।

शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे तथैव तस्थुः फणरत्नशोभाः ॥३४॥

यथाप्रदेशं प्रदेशान्प्रकोष्ठादीननतिक्रम्याभरणान्तरत्वं कङ्कणाद्याभरणविशेषत्वं करिष्यतां संपादयिष्यतां भुजगेश्वराणां शरीरमात्रं शरीरमेव विकृतिं रूपान्तरं प्रपेदे । फणरत्नशोभास्तथैव तस्थुः । तासां तथैवोपादेयत्वादिति भावः ॥

दिवापि निष्ठूतमरीचिभासा बाल्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन ।

चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलेश्चूडामणेः किं ग्रहणं हरस्य ॥३५॥

दिवा दिनेऽपि निष्ठूता उद्गीर्णा मरीचिभासः किरणकान्तयो यस्य तेन बाल्यादल्पतनुत्वादनाविष्कृतलाञ्छनेन । अदृश्यमानकलङ्केनेत्यर्थः । चन्द्रेण नित्यं सर्वदा प्रतिभिन्नमौलेः संगतमुकुटस्य हरस्य चूडामणेर्ग्रहणं स्वीकारः किं किमर्थम् । चन्द्रचूडामणेर्देवस्य किमन्यैश्चूडामणिभिरिति भावः ॥

इत्यद्भुतैकप्रभवः प्रभावात्प्रसिद्धनेपथ्यविधेर्विधाता ।

आत्मानमासन्नगणोपनीते खड्गे निषक्तप्रतिमं ददर्श ॥ ३६ ॥

इतीत्थं प्रभावात्सामर्थ्यात्प्रसिद्धस्य नेपथ्यविधेर्वेषसंविधानस्य विधाता निर्माता । अतएवाद्भुतानामाश्चर्याणामेकप्रभवो मुख्यनिधिः स देव आसन्नगणेन पार्श्वस्थवर्गेण । प्रमथगणेनेत्यर्थः । उपनीत आनीते खड्गे निषक्तप्रतिमं संक्रान्तप्रतिबिम्बमात्मानं ददर्श । वीरपुरुषाणामेष आचारः ॥

स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी शार्दूलचर्मन्तरितोरुपृष्ठम् ।

तद्भक्तिसंक्षिप्तबृहत्प्रमाणमारुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ॥ ३७ ॥

स देवो नन्दिभुजावलम्बी नन्दिकेश्वरभुजावलम्बनः सन् । शार्दूलचर्मणा व्या-
घ्रचर्मणान्तरितमाच्छादितमुरु विशालं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तम् ॥ “ शार्दूलद्वीपिनौ
व्याघ्रे ” इत्यमरः ॥ तस्मिन्देवे भक्त्या संक्षिप्तं संकोचितं बृहत्प्रमाणं यस्य तं गो-
पतिं वृषभं कैलासमिवारुह्य प्रतस्थे चचाल ॥

तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः ।

मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः पद्माकरं चक्रुरिवान्तरीक्षम् ॥ ३८ ॥

तं देवमनुव्रजन्त्योऽनुगच्छन्त्यः स्ववाहनानां क्षोभेण प्रकम्पेण चलावतंसाश्चल-
कुण्डला मातरः सप्तमातृकाः प्रभामण्डलान्येव रेणवः परागास्तैर्गौरैररुणैः ॥ “ गौरो-
ऽरुणे सिते पीते ” इति यादवः ॥ मुखैरन्तरीक्षमाकाशं पद्माकरमिव चक्रुः ॥

तासां च पश्चात्कनकप्रभाणां काली कपालाभरणा चकासे ।

बलाकिनी नीलपयोदराजी दूरं पुरःक्षिप्तशतह्रदेव ॥ ३९ ॥

कनकप्रभाणां सुवर्णवर्णानां तासां मातृणां पश्चात्कपालाभरणा । सितकपालालं-
कारेत्यर्थः । काली महाकाली देवी च । कृष्णवर्णत्वसूचनाय कालीसंज्ञयाभिधा-
नम् । बलाकिनी बलाकावती ॥ ब्रीह्यादित्वादिनिः ॥ दूरं यथा तथा पुरोऽग्रे
क्षिप्ताः प्रसारिताः शतह्रदा विद्युतो यस्याः सा तथोक्ता नीलपयोदराजी कालमेघ-
पङ्क्तिरिव चकासे ॥

ततो गणैः शूलभृतः पुरोगैरुदीरितो मङ्गलतूर्यघोषः ।

विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ॥ ४० ॥

ततोऽनन्तरं शूलभृतः शिवस्य पुरो गच्छन्तीति पुरोगैरग्रेसरैः ॥ “ अन्यत्रा-
पि दृश्यत इति वक्तव्यम् ” इति गमेर्दप्रत्ययः ॥ गणैः प्रमथैरुदीरित उत्पादितो म-
ङ्गलतूर्यघोषो मङ्गलवाद्यध्वनिर्विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः सन् । सुरेभ्यो विमानस्थे-
भ्यः सेवावसरं शशंस । सुराः प्रस्थानतूर्यध्वनिमाकर्णयामेव नः सेवावसर इत्या-
जग्मुरित्यर्थः ॥

सुराणां सेवाप्रकारमेवाह—

उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।

स तदुकूलादविदूरमौलिर्बभौ पतद्गङ्गा इवोत्तमाङ्गे ॥ ४१ ॥

तस्य हरस्य सहस्ररश्मिः सूर्यस्त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा निर्मितं नवमातपत्रमुपाददे ।
भृतवानित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—तदुकूलात्तस्यातपत्रस्य प्रान्तलम्बिनो दुकूलादविदूर-

मौलिः । तदुकूलस्यासन्नमौलिरित्यर्थः । स हर उत्तमाङ्गे शिरसि ॥ “ उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम् ” इत्यमरः ॥ पतन्ती गङ्गा यस्य स पतद्गङ्ग इव बभौ ॥ तदुकूलादित्यत्र “ दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ” (२ । ३ । ३४) इति दूरार्थयोगे विकल्पेन पञ्चमी ॥ नाथेनोक्तम् “ अन्यारात्— ” (२ । ३ । २९) इत्यत्राराच्छब्दस्यार्थग्रहणार्थत्वात्पञ्चमीति तदनाकरम् । किंचास्य शास्त्रोक्तविकल्पापवादत्वात् “ दूरं ग्रामस्य ” इत्यादिषष्ठीप्रयोगो दूरापास्तः स्यादित्युपेक्षणीयमेव ॥

मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं सचामरे देवमसेविषाताम् ।

समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि सहंसपाते इव लक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥

गङ्गा च यमुना च गङ्गायमुने मूर्ते विग्रहधारिण्यौ सचामरे चामरसहिते सत्यौ । अतएव समुद्रगा नदी तस्या रूपं स्वरूपं तस्य विपर्ययेऽप्यभावेऽपि । सह हंसपातेन हंससंचारेण वर्तेते इति सहंसपाते इव ॥ “ तेन सहेति तुल्ययोगे ” (२ । २ । २८) इति बहुव्रीहिः । “ वोपसर्जनस्य ” (६ । ३ । ८२) इति सभावः ॥ लक्ष्यमाणे दृश्यमाने सत्यौ तदानीं विवाहसमये देवमसेविषातामभजताम् ॥ सेवतेर्लुङ् ॥ गङ्गायमुने चामरग्राहिण्यौ देवमुपतस्थतुरित्यर्थः ॥

तमभ्यगच्छत्प्रथमो विधाता श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।

जयेति वाचा महिमानमस्य संवर्धयन्तौ हविषेव वह्निम् ॥ ४३ ॥

प्रथम आद्यो विधाता चतुर्मुखस्तथा श्रीवत्सलक्ष्मा श्रीवत्साङ्कः पुरुषो विष्णुश्च साक्षात्तं देवमभ्यगच्छत्संमुखमाययौ । किंकुर्वन्तौ । जयेति वाचा जयशब्देनास्येश्वरस्य महिमानं महत्त्वं हविषा वह्निमिव संवर्धयन्तौ वृद्धिं गमयन्तौ ॥

न चानुचितमेतदुक्तमित्याह—

एकैव मूर्तिर्विभिदे त्रिधा सा सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।

विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद्वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ४४

सैकैव मूर्तिस्त्रिधा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकत्वेन विभिदे । औपाधिकोऽयं भेदो न वास्तविक इत्यर्थः । अतएवैषां त्रयाणां प्रथमावरयोर्भावः प्रथमावरत्वं ज्येष्ठकनिष्ठभावः सामान्यं साधारणम् । इच्छया सर्वे ज्येष्ठा भवन्ति कनिष्ठाश्चेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—कदाचिद्धरो विष्णोराद्यः । कदाचिद्धरिस्तस्याद्यः । कदाचिद्वेधास्तयोर्हरिहरयोराद्यः । कदाचित्तौ हरिहरावपि धातुः स्रष्टुराद्यौ । एवमेतेषां पौर्वापर्यमनियतमिति दर्शितम् ॥

तं लोकपालाः पुरुहूतमुख्याः श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेषाः ।

दृष्टिप्रदाने कृतनन्दि संज्ञास्तदर्शिताः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥४५॥

पुरुहूतमुख्या इन्द्रादयो लोकपालाः श्रीलक्षणानामैश्वर्यचिह्नानां छत्रचामरवाह-
नानामुत्सर्गेण त्यागेन विनीतवेषा अनुनीतवेषाः सन्तः । तथा दृष्टिप्रदाने दर्शननिमि-
त्ते । दर्शनप्रदानार्थमित्यर्थः । कृता नन्दिनः प्रतीहारस्य संज्ञा संकेतो यैस्तादृशाः ।
मम दर्शनं दापयेति नन्दिनं प्रति कृतहस्तादिसूचना इत्यर्थः ॥ “ संज्ञा स्याच्चेतना
नाम हस्ताद्यैश्वर्यसूचना ” इत्यमरः ॥ तदर्शितास्तेन नन्दिना दर्शिता अयमिन्द्रः
प्रणमत्ययं चन्द्र इत्याद्युक्तिपूर्वकं निवेदिताः प्राञ्जलयः कृताञ्जलयः सन्तः । तं भवं
प्रणेमुः प्रणताः ॥

कम्पेन मूर्ध्नः शतपत्रयोनिं वाचा हरिं वृत्रहणं स्मितेन ।

आलोकमात्रेण सुरानशेषान्संभावयामास यथाप्रधानम् ॥४६॥

स देवः शतपत्रयोनिं चतुर्मुखं मूर्ध्नः कम्पेन तथा हरिं वाचा संभाषणेन वृत्रं
हतवन्तं वृत्रहणमिन्द्रम् ॥ “ ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्षिप् ” (३ । २ । ८७) इति क्षिप् ॥
स्मितेन मन्दहासेनाशेषान्सुरानालोकमात्रेण दृष्टिमात्रेणेत्यर्थं यथाप्रधानं यथार्हं सं-
भावयामास ॥

तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात्सप्तर्षिभिस्तान्स्मितपूर्वमाह ।

विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूयमध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति ॥ ४७ ॥

तस्मै शिवाय सप्तर्षिभिः ॥ “ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ” (२ । १ । ५०) इति स-
मासः ॥ पुरस्तादग्रे जयेत्याशीः ससृजे प्रयुक्ता । तान्सप्तर्षीन्स्मितपूर्वमाह । किमि-
ति । वितते विस्तृतेऽत्र प्रवर्तिते विवाह एव यज्ञस्तस्मिन् यूयं मया पूर्वमेव वृताः प्रा-
थिता अध्वर्यवो ऋत्विज इति ॥ विशेषवाचिना सामान्यमुक्तम् ॥

विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः संगीयमानत्रिपुरावदानः ।

अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्यस्ततार ताराधिपखण्डधारी ॥ ४८ ॥

विश्वावसुर्नाम कश्चिद्बन्धवो देवगायकस्तत्प्राग्रहरैस्तत्प्रमुखैः प्रवीणैः प्रकृष्टवीणै-
र्निपुणैर्वा ॥ “ प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ” इत्यमरः ॥ त्रयाणां
पुराणां समाहारस्त्रिपुरम् ॥ “ तद्धितार्थोत्तरपद— ” (२ । १ । ५१) इत्यादिना
समाहारसमासः ॥ “ पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ” इति स्त्रीलिङ्गान्ततानिषेधः ॥
त्रिपुरस्य संबन्ध्यवदानं पूर्ववृत्तं कर्म विजयरूपं त्रिपुरावदानं तत्संगीयमानं स्तूय-

मानं यस्य स तथोक्तः ॥ “ अवदानं कर्म वृत्तम् ” इत्यमरः ॥ ध्वान्तं तमो मोह इति यावत् । तद्विकारेण रागादिना लङ्घ्योऽभिभवनीयो न भवतीत्यध्वान्तविकार-लङ्घ्यः । विवाहादिकं तु तस्य लीलेत्यर्थः । ताराधिपखण्डधारी चन्द्रशेखरः शंभुरध्वानं मार्गं ततारात्यगच्छत् ॥

खे खेलगामी तमुवाह वाहः सशब्दचामीकरकिंकिणीकः ।

तटाभिघातादिव लग्नपङ्के धुन्वन्मुहुः प्रोतघने विषाणे ॥ ४९ ॥

ख आकाशे खेलं सुन्दरं गच्छतीति खेलगामी । सशब्दाः शब्दायमानाश्चामीकर-किंकिण्यः काञ्चनक्षुद्रघण्टिका यस्य स तथोक्तः ॥ “ किंकिणी क्षुद्रघण्टिकाः ” इत्यमरः ॥ “ नवृतश्च ” (५ । ४ । १५३) इति कप् ॥ वाह्यतेऽनेनेति वाहो वृष-भः ॥ करणे घञ् ॥ प्रोतघने स्यूतमेघे अतएव तटाभिघाताद्रोधोभेदाल्लग्नपङ्के श्लिष्ट-कर्ममे इव स्थिते विषाणे शृङ्गे मुहुर्धुन्वंस्तं हरमुवाह वहति स्म ॥

स प्रापदप्राप्तपराभियोगं नगेन्द्रगुप्तं नगरं मुहूर्तात् ।

पुरोविलग्नैर्हरदृष्टिपातैः सुवर्णसूत्रैरिव कृष्यमाणः ॥ ५० ॥

स वाहोऽप्राप्तः पराभियोगः शत्रुसमाक्रान्तिर्यस्य तत्तथोक्तं नगेन्द्रेण हिमवता गुप्तं रक्षितं नगरमोषधिप्रस्थं पुरोऽग्रे विलग्नैः संक्रान्तैर्हरदृष्टिपातैः सुवर्णसूत्रैः कृ-ष्यमाण इव मुहूर्तात्प्रापत् । अन्यथा कथं दूरस्याशुप्राप्तिः स्यादिति भावः । पुरः प्रसृता हरदृष्टयः पिङ्गलवर्णत्वात्सौवर्णानि वृषाकर्षणदानानीवालक्ष्यन्तेत्यर्थः ॥

तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः ।

स्वबाणचिह्नादवतीर्य मार्गादासन्नभूपृष्ठमियाय देवः ॥ ५१ ॥

तस्य पुरस्योपकण्ठेऽन्तिके घनो मेघ इव नीलः कण्ठो यस्य स घननीलकण्ठो देवः कुतूहलादर्शनौत्सुक्यादुन्मुखैः पौरैर्दृष्टः सन् । स्वबाणचिह्नात्रिपुरविजयस-मये स्वबाणाङ्गान्मार्गात्कुतश्चिदाकाशदेशादवतीर्यावरुह्यासन्नभूपृष्ठं निकटभूतलमि-याय प्राप ॥

तमृद्धिमद्वन्धुजनाधिरूढैर्वृन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्ती ।

प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः प्रफुल्लवृक्षैः कटकैरिव स्वैः ॥ ५२ ॥

आगमनेन शिवागमनेन प्रतीतो हृष्टो गिरिचक्रवर्ती पर्वताधिराजो हिमवानृद्धि-मता वस्त्रालंकारादिसमृद्धेन बन्धुजनेनाधिरूढैः । अनेन बन्धूनां समस्वाम्यं सूचि-तम् । गजानां वृन्दैः प्रफुल्ला विकसितकुसुमा वृक्षा येषु तैः स्वैः स्वकीयैः कटकै-र्नितम्बैरिव तं हरं प्रत्युज्जगामाभिययौ ॥ “ कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः ” इत्यमरः ॥

वर्गाबुभौ देवमहीधराणां द्वारे पुरस्योद्धृदितापिधाने ।

समीयतुर्दूरविसर्पिघोषौ भिन्नैकसेतू पयसामिवौघौ ॥ ५३ ॥

दूरविसर्पी दूरगामी घोषो ययोस्तौ देवाश्च महीधराश्च तेषां देवमहीधराणामुभौ वर्गाबुद्धृदितापिधानेऽपनीतकवाटे पुरस्य द्वारे भिन्नो दीर्घ एकसेतु याभ्यां तौ भिन्नैकसेतू पयसामोघौ प्रवाहाविव समीयतुः संगतौ ॥

ह्रीमानभूद्भूमिधरो हरेण त्रैलोक्यवन्द्येन कृतप्रणामः ।

पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूरमावर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥ ५४ ॥

भूमिधरो हिमवान् । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् ॥ चातुर्वर्ण्यादित्वात्प्यञ्प्रत्ययः ॥ तस्य वन्द्येन नमस्कार्येण कृतप्रणामः सन् ॥ “ ऋत्विक्पितृव्यश्वशुरमातुलानां यवीयसाम् । प्रवयाः प्रथमं कुर्यात्प्रत्युत्थायाभिवादनम् ” इति स्मरणात् ॥ ह्रीमानभूत् । महादेवं प्रति स्वयमल्पत्वात्संकोचं प्रापेत्यर्थः ॥ ननु विदितेश्वरमहिम्नः स्वयं प्रागेव प्रणतस्य जामातुराचारमात्रस्वीकारे कः संकोच इति शङ्कां निरस्यति— पूर्वमिति । हि यस्मात्स हिमवान्पूर्वं प्रागेव तस्येश्वरस्य महिम्ना सामर्थ्येन दूरमत्यन्तमावर्जितं नमितमात्मशिरो न विवेद । सत्यं स्वयं प्रणतत्वानुसंधानेन संकोचः । तदनुसंधानं त्वौत्सुक्यान्नास्तीति भावः ॥

स प्रीतियोगाद्विकसन्मुखश्रीर्जामातुरग्रेसरतामुपेत्य ।

प्रावेशयन्मन्दिरमृद्धमेनमागुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥

प्रीतियोगात्संतोषसंबन्धाद्विकसन्मुखश्रीर्विकसन्ती मुखश्रीर्यस्य स तथोक्तः स हिमवान् । जायां मिमीते जानातीति जामातुर्वरस्य ॥ पृषोदरादित्वात्साधु ॥ “ जामाता दुहितुः पतिः ” इत्यमरः ॥ अग्रेसरतां पुरोगामित्वमुपेत्यैनं देवमागुल्फं पादग्रन्थिपर्यन्तं कीर्णानि पर्यस्तान्यापणमार्गेषु पण्यवीथिकासु पुष्पाणि यस्मिंस्तदागुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ “ तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ ” इत्यमरः ॥ ऋद्धं समृद्धं मन्दिरं नगरम् ॥ “ मन्दिरं नगरेऽगारे मन्दिरं मकरालये ” इति विश्वः ॥ प्रावेशयत् ॥

तस्मिन्मुहूर्ते पुरसुन्दरीणामीशानसंदर्शनलालसानाम् ।

प्रासादमालासु बभूवुरित्थं त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ५६

तस्मिन्मुहूर्ते हरपुरप्रवेशसमय ईशानस्य संदर्शने लालसानां लोलुपानाम् ॥ “ लोलुपो लोलुभो लोलो लालसो लम्पटश्च सः ” इति यादवः ॥ पुरसुन्दरीणां

प्रासादमालास्वित्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण त्यक्तान्यकार्याणि विसृष्टकार्यान्तराणि वि-
चेष्टितानि व्यापाराः ॥ “ नपुंसके भावे क्तः ” (३ । ३ । ११४) इति क्तः ॥
बभूवुरासन् ॥

तान्येवाह पञ्चभिः श्लोकैः—

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।

बहुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ५७

आलोकमार्गं दर्शनपथम् । गवाक्षमित्यर्थः । सहसा व्रजन्त्या गच्छन्त्या कयाचि-
दुद्वेष्टनो द्रुतगतिवशादुन्मुक्तबन्धनोऽतएव वान्तमाल्य उद्गीर्णमाल्यश्च यः स उद्वेष्टन-
वान्तमाल्यः करेण रुद्धो गृहीतः । अपि च केशपाशः केशकलापः ॥ “ पाशः
पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ” इत्यमरः ॥ तावदालोकनमार्गप्राप्तिपर्यन्तं
बहुम् । बन्धनायेत्यर्थः । न संभावितो न स्मृत एव ॥

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्भूवरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरा गवाक्षादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥ ५८ ॥

काचित्स्त्री प्रसाधिकयालंकृत्यालम्बितं रञ्जनार्थं धृतं द्रवरागमेवार्द्रालक्तकमेव ।
अग्रश्चासौ पादश्चाग्रपादः ॥ इति समानाधिकरणसमासः ॥ “ हस्ताग्राग्रहस्तादयो गु-
णगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम् ” इति वामनः ॥ तमाक्षिप्याकृष्योत्सृष्टलीलागतिस्त्यक्तम-
न्दगमना सत्या गवाक्षाद्गवाक्षपर्यन्तम् ॥ पदद्वयमेतत् ॥ पदवीमलक्तकाङ्क्षां लाक्षार-
सचिह्नां चकार ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।

तथैव वातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥

अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनमञ्जनेन संभाव्यालंकृत्य तद्वञ्चितं तेनाञ्जनेन वर्जितं
वामनेत्रं यस्याः सा तथोक्ता सती । तथैव तेनैव रूपेण शलाकामञ्जनकूर्चिकां वहन्ती
विभ्रती वातायनसंनिकर्षं गवाक्षसमीपं ययौ ॥ दक्षिणग्रहणं संभ्रमाद्व्युत्क्रमद्योत-
नार्थम् । “ सव्यं हि पूर्वं मनुष्या अञ्जते ” इति श्रुतेः ॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।

नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्याववलम्ब्य वासः ॥ ६० ॥

अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिर्गवाक्षमध्यप्रसारितदृष्टिः सती प्रस्थानेन गमनेन
भिन्नां दृष्टितां नीवीं वस्त्रग्रन्थिम् ॥ “ नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससि ” इति

विश्वः ॥ न बबन्ध नाबध्नात् । किंतु नाभिं प्रविष्टाभरणानां कङ्कणानां प्रभा यस्य तेन । प्रभैव नाभेरावरणमभूदिति भावः । हस्तेन वासोऽवलम्ब्य धृत्वा तस्थौ ॥

अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमित्ते गलन्ती ।

कस्याश्चिदासीद्रसना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥

सत्वरं सवेगमुत्थितायाः कस्याश्चिदर्थमाचिता मणिभिर्गुम्फितार्धाचिता दुर्निमित्ते संभ्रमाद्दुःखेन निक्षिप्ते ॥ “ डुमिञ् प्रक्षेपणे ” इति धातोः कर्मणि क्तः ॥ पदे पदे प्रतिपदम् ॥ वीप्सायां द्विर्भावः ॥ गलन्ती गलद्रत्ना सती रसना मेखला तदानीं तस्मिन्नवसरेऽङ्गुष्ठमूलेऽर्पितं लगितं सूत्रमेव शेषो यस्याः सासीत् ॥

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।

विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ६२ ॥

तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणामासवगन्धो गर्भो येषां तैः । विलोलानि नेत्राण्येव भ्रमरा येषु तैर्मुखैर्व्याप्तान्तराश्छन्नावकाशा गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् । कमलालंकृता एव स्थिता इत्यर्थः ॥

तावत्पताकाकुलमिन्दुमौलिरुत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ।

प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वञ्ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणद्युतीनि ६३

तावत्तस्मिन्नवसर इन्दुमौलिरीश्वरो दिवापि प्रासादशृङ्गाणि ज्योत्स्नाया अभिषेकेण स्तपनेन द्विगुणद्युतीनि द्विरावृत्तकान्तीनि ॥ “ गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु ” इति वैजयन्ती ॥ कुर्वन्पताकाभिराकुलं व्याकीर्णमुत्तोरणमुच्छ्रिततोरणं राजपथं प्रपेदे ॥

तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ६४ ॥

एक एव दृश्यो दर्शनीयस्तमेकदृश्यं तमीश्वरं नयनैः पिबन्त्यः । अतितृष्णया पश्यन्त्य इत्यर्थः । नार्यो विषयान्तराणि ततोऽन्यान्विषयान् । शब्दादीनित्यर्थः । न जग्मुः । न विदुरित्यर्थः । तथाहि । आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिः श्रोत्रादिप्रवृत्तिः सर्वात्मना स्वरूपकात्स्न्येन चक्षुःप्रविष्टेव । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेश्चक्षु-

६१. अर्धाचिता-अर्धाचिता ।

६४. तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यः-‘ताः शंकरं दृष्टिभिरापिबन्त्यः’ इति वा पाठः (म०) ॥

रेव प्रविश्य कौतुकात्स्वयमप्येनमुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्वस्वविषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥

अथ पौराङ्गनावचनान्याह—

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपर्णया पेलवयापि तप्तम् ।

या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात्कृतार्था किमुताङ्कशय्याम्

पेलवया कोमलयाप्यपर्णया पार्वत्यैतस्मै शिवायैतदर्थम् ॥ “ अर्थेन सह नित्य-
समासः सर्वलिङ्गता च ” इति विशेष्यनिघ्नत्वम् ॥ दुश्चरं तपस्तप्तं स्थाने युक्तम् ।
कुतः । या नार्यस्येश्वरस्य दास्यं दासीत्वमपि लभेत सा कृतार्था स्यात् । या अङ्क एव
शय्या तामङ्कशय्यां लभेत सा किमुत । कृतार्थेति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ६६

स्पृहणीयशोभं सर्वैराशास्यमानसौन्दर्यमिदं द्वन्द्वं मिथुनम् ॥ “ द्वन्द्वं रहस्य—”
(८ । १ । १५) इति निपातः ॥ परस्परेण नायोजयिष्यच्चेन्न योजयेद्यदि प्रजानां पत्यु-
र्विधातुरस्मिन्द्वये द्वन्द्वे रूपविधाने सौन्दर्यनिर्माणे यत्नः प्रयासो विफलोऽभविष्य-
द्भवेत् । एतदनुरूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः ॥ “ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रिया-
तिपत्तौ ” (३ । ३ । १३९) इति लृङ् ॥

न नूनमारूढरुषा शरीरमनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।

व्रीडादमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः ॥ ६७ ॥

आरूढरुषा प्ररूढकोपेनानेन हरेण कुसुमायुधस्य कामस्य शरीरं न दग्धं नूनं
किंतु कामोऽमुं देवमुदीक्ष्य दृष्ट्वा व्रीडात्सौन्दर्येण जितोऽस्मीति लज्जया स्वयमेव
संन्यस्तदेहस्तत्तदेह इति मन्ये । इत्युत्प्रेक्षा । न स्वयं न्यस्ताकृतेः कोपः संभवती-
ति भावः ॥

काचित्कांचिदाह—

अनेन संबन्धमुपेत्य दिष्ट्या मनोरथप्रार्थितमीश्वरेण ।

मूर्धानमालि क्षितिधारणोच्चमुच्चैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः ॥ ६८ ॥

हे आलि सखि ॥ “ आलिः सखी वयस्या च ” इत्यमरः ॥ शैलराजो हिमवा-
न्दिष्ट्या । इत्यानन्देऽव्ययम् । मनोरथैः प्रार्थितमवरुद्धम् । अभिलाषविषयीकृत-
मित्यर्थः ॥ “ प्रार्थना याच्नावरोधयोः ” इत्यभिधानात् ॥ अनेनेश्वरेण संबन्धमुपे-

त्यावाप्य क्षितिधारणेनोच्चमुन्नतं मूर्धानमुच्चैस्तरमुन्नततरम् ॥ उच्चैरित्यव्ययात्तरप्र-
त्ययः ॥ मूर्ध्नो द्रव्यत्वान्नामुप्रत्ययान्तो निपातः । “ किमेत्तिङ्गव्ययघादाम्बुद्रव्य-
प्रकर्षे ” (५ । ४ । ११) इत्यादिना द्रव्यप्रकर्षे तस्य विधानादिति ॥ वक्ष्यति धार-
यिष्यति ॥ वहतेर्लृट् ॥

इत्योषधिप्रस्थविलासिनीनां शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः ।
केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिं हिमालयस्यालयमाससाद ॥ ६९ ॥

त्रिनेत्ररूपम्बकः ॥ त्रिनेत्रत्रिनयनशब्दयोः “ क्षुभ्रादिषु च ” (८ । ४ । ३९)
इति णत्वाभावः ॥ इतीत्योषधिप्रस्थविलासिनीनां संबन्धिनीः श्रोत्रसुखाः श्रव-
णमधुराः कथा आलापाञ्जशृण्वन्केयूरैरङ्गदैश्वर्णीकृता लाजानां मुष्टयो यस्मिंस्तं
तथोक्तम् । तत्रावकीर्णा आचारलाजा अन्तराल एवाङ्गदैश्वर्णपेपं पिष्यन्त इति
पुरंध्रिजनसंबन्धातिशयोक्तिः । हिमालयस्य हिमवत आलयं भवनमाससाद ॥

तत्रावतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरद्वनादीधितिमानिवोक्षणः ।

क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश ॥ ७० ॥

तत्र हिमवदालयेऽच्युतेन विष्णुना दत्तहस्तो वितीर्णहस्तोवलम्बः सन् । शर-
द्वनाच्छरन्मेघात् । शरद्विशेषणान्मेघस्य शुभ्रत्वं गम्यते । दीधितिमान्सूर्य इवोक्ष्णो
वृषादवतीर्य कमलासनेन पूर्वमग्रे क्रान्तानि प्रविष्टान्यद्रिपतेः कक्ष्यान्तराणि गेहप्र-
कोष्ठान्तराणि विवेश ॥ “ कक्ष्या कच्छेवरत्रायां काञ्च्यां गेहे प्रकोष्ठके ” इति
यादवः ॥

तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवाः सप्तर्षिपूर्वाः परमर्षयश्च ।

गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छन्प्रशस्तमारम्भमिवोत्तमार्थाः ॥ ७१ ॥

तमीश्वरमन्वगनुपदम् ॥ अव्ययमेतत् ॥ “ अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्यय-
म् ” इत्यमरः ॥ इन्द्रप्रमुखा देवाश्च सप्तर्षयः पूर्वे येषां ते सप्तर्षिपूर्वाः ॥ “ न बहुव्री-
हौ ” (१ । १ । २९) इति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः ॥ परमर्षयः सनकादिमहर्षयश्च ॥
“ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ” (२ । १ । ६१) इति तत्पुरुषः ॥ गणाः
प्रमथाश्चोत्तमार्था महाप्रयोजनाः प्रशस्तं प्रकृष्टम् । अमोघमित्यर्थः । आरभ्यत
इत्यारम्भ उपायस्तमिव गिर्यालयं हिमवन्मन्दिरमभ्यगच्छन् । प्राविशन्नित्यर्थः ॥

तत्रेश्वरो विष्टरभाग्यथावत्सरत्नमर्ध्यं मधुमच्च गव्यम् ।

नवे दुकूले च नगोपनीतं प्रत्यग्रहीत्सर्वममन्त्रवर्जम् ॥ ७२ ॥

तत्र हिमवदालय ईश्वरो विष्टरभागासनगतः । उपविष्ट इत्यर्थः । यथावद्यथार्हम् । विधिवदित्यर्थः । सरत्नं रत्नसहितमर्ध्यमर्घ्यार्थं जलम् । मधु क्षौद्रमस्मिन्नस्तीति मधुमत् । गवि भवं गव्यम् । दधि च । मधुपर्कमित्यर्थः ॥ “ दधिमधुनी सर्पिर्मध्वलाभः ” इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रात् ॥ नवे दुकूले चेति सर्वं नगोपनीतं हिमवदानीतमर्घ्यादिकं मन्त्रान्वर्जयित्वा मन्त्रवर्जम् ॥ ततो नञ्समासः ॥ अमन्त्रवर्जम् । मन्त्रान्न वर्जयित्वेत्यर्थः ॥ “ द्वितीयायां च ” (३ । ४ । ५३) इति णमुल्प्रत्यय इत्याह न्यासकारः “ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ” इत्यत्र ॥ प्रत्यग्रहीत्स्वीकृतवान् ॥

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधदक्षैः ।

वेलासमीपं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ ७३ ॥

अथ दुकूलवासाः । दुकूलं वसान इत्यर्थः । स हरो विनीतैरनुद्धतैरवरोधेषु ये दक्षास्तैरवरोधदक्षैर्वधूसमीपं निन्ये नीतः । कथमिव । स्फुटा फेनानां राजिर्यस्य स उदकमस्यास्तीत्युदन्वान्समुद्रः ॥ “ उदन्वानुदधौ च ” (८ । २ । १३) इति निपातनात्साधुः ॥ नवैरचिरोदितैश्चन्द्रपादैश्चन्द्रकिरणैर्वेलासमीपमिव ॥

तया प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुः कुमुदः कुमार्या ।

प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत्संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥ ७४ ॥

आननं चन्द्र इव । इत्युपमितसमासः । प्रवृद्धाननचन्द्रस्य कान्तिर्यस्यास्तया तथोक्तया तया कुमार्या शरदा लोक इव संसृज्यमानः संगच्छमानः शिवश्चक्षूंषि कुमुदानीव तानि प्रफुल्लानि यस्य स तथोक्तः । चेतः सलिलमिव तत्प्रसन्नं यस्य स तथोक्तः । प्रसन्नचेतःसलिलोऽभूत् । शरल्लोकयोरपि यथोचितं विशेषणानि योज्यानि ॥

तयोः समापत्तिषु कातराणि किञ्चिद्व्यवस्थापितसंहृतानि ।

ह्रीयन्त्रणां तत्क्षणमन्वभूवन्नन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ ७५ ॥

तयोर्वधूवरयोः समापत्तिषु यदृच्छया संगतिषु कातराणि चकितानि ॥ “ अधीरे कातरे ” इत्यमरः ॥ द्रष्टुमसमर्थानीति भावः । किञ्चिदीषद्व्यवस्थापितानि स्थिरीकृतानि पश्चात्संहृतानि निवर्तितानि चेति व्यवस्थापितसंहृतानि ॥ “ पूर्वकाल—” (२ । १ । ४९) इत्यादिना तत्पुरुषः ॥ अन्योन्यस्मिल्लोलानि सतृष्णानि ॥

“ लोलश्चलसतृष्णयोः ” इत्यमरः ॥ विलोचनानि दृष्टयस्तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे ह्रीय-
न्त्रणां ह्रिया निमित्तेन संकोचमन्वभूवन् ॥

तस्याः करं शैलगुरूपनीतं जग्राह ताम्राङ्गुलिमष्टमूर्तिः ।

उमातनौ गूढतनोः स्मरस्य तच्छङ्किनः पूर्वमिव प्ररोहम् ॥ ७६

अष्टमूर्तिः शिवः । तस्मादीश्वराच्छङ्कत इति तच्छङ्किनः । तद्गीतस्येत्यर्थः । अत-
एवोमातनावुमाशरीरे गूढतनोर्गुप्तशरीरस्य स्मरस्य पूर्वं प्ररोहमिव प्रथमाङ्कुरमिव
स्थितं शैलगुरूपनीतं शैलगुरुणा हिमवतोपनीतं प्रापितम् । अथवा शैलगुरुणा
हिमवत्पुरोधसोपनीतं ताम्राङ्गुलिं रक्ताङ्गुलिं तस्याः पार्वत्याः करं जग्राह ॥

रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः खिन्नाङ्गुलिः पुंगवकेतुरासीत् ।

वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ ७७॥

उमाया रोमोद्गमो रोमाञ्चः प्रादुरभूत् । पुमान्गौः पुंगवो वृषभः ॥ “ गोरतद्धि-
तलुकि ” (५ । ४ । ९२) इति टच् ॥ स केतुश्चिह्नं यस्य स पुंगवकेतुः शिवः
खिन्नाङ्गुलिरासीत् । अत्रोत्प्रेक्षते—पाणिसमागमेन पाण्योः संस्पर्शेन ॥ कर्त्रा ॥ तयो-
र्वधूवरयोर्मनोभवस्य वृत्तिरवस्थितिः समं विभक्तेव । समीकृतेवेत्यर्थः ॥ प्राक्सिद्ध-
स्याप्यनुरागसाम्यस्य संप्रति तत्कार्यदर्शनात्पाणिसंस्पर्शकृतत्वमुत्प्रेक्ष्यते । ननु क-
न्या तु प्रथमसंगमे खिन्नकरचरणा भवति पुमांस्तु रोमाञ्चितो भवतीति वात्स्याय-
नेन विपरीतमुक्तमिति चेन्नैष दोषः । एभिरनयोर्भावं परीक्षेतेति वाक्यशेष एभिरिति
बहुवचनेन स्वेदरोमाञ्चग्रहणस्य सकलसात्त्विकोपलक्षणत्वावगमेनानियमावधारणात् ।
अतएव रघुवंशेऽन्यथाभिधानात्स्वोक्तिविरोध इत्यपास्तम् । तदेतद्रघुवंशसंजीविन्यां
सुव्यक्तमवोचम् । सात्त्विकास्तु “ स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रु
वैस्वर्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ” इति ॥

प्रयुक्तपाणिग्रहणं यदन्यद्वधूवरं पुष्यति कान्तिमश्याम् ।

सांनिध्ययोगादनयोस्तदानीं किं कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥ ७८॥

यद्यस्मात्कारणात्प्रयुक्तं पाणिग्रहणं यस्य तत्तथोक्तमन्यलौकिकम् । वधूश्च व-
रश्च वधूवरम् ॥ समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ तदानीं पाणिग्रहणकालेऽनयोरुमा-
शिवयोः सांनिध्ययोगात्संनिधिभावादश्यामुत्तमां कान्तिं शोभां पुष्यति पुष्णाति
तस्योभयस्योमामहेश्वररूपस्य मिथुनस्य श्रीः किं कथ्यते । यत्प्रसादादन्यस्य शोभाला-

भस्तस्य शोभा किमु वक्तव्येत्यर्थः ॥ “ विवाहसमये गौरीशिवौ वधूवरावनुप्रवि-
शेताम् ” इत्यागमः ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोरुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकासे ।

मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ ७९ ॥

तन्मिथुनमुदर्चिष उन्नतज्वालस्य कृशानोः कर्मणः प्रदक्षिणप्रक्रमणात्प्रदक्षिणी-
करणाच्चकासे । किमिव । मेरोरुपान्तेषु परिसरेषु वर्तमानमावर्तमानम् । मेरुं प्रदक्षि-
णीकुर्वदित्यर्थः । अन्योन्येन संसक्तं संगतम् । मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम् । अहश्च
त्रियामा चाहस्त्रियामं रात्रिदिवमिव ॥ समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः ॥

तौ दंपती त्रिः परिणीय वह्निमन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ ।

स कारयामास वधूं पुरोधास्तस्मिन्समिद्धार्चिषि लाजमोक्षम् ८०

स पुरस्तादेव हितं विधत्त इति पुरोधाः पुरोहितोऽन्योन्यस्य संस्पर्शेन स्पर्शसु-
खेन निमीलिताक्षौ तौ जाया च पतिश्च दंपती ॥ कर्मभूतौ ॥ जायाशब्दस्य दंभावो
निपातितः ॥ वह्निं त्रिस्त्रिवारम् ॥ “ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ” (५ । ४ । १८) इति
सुच् ॥ परिणीय परितो नीत्वा । प्रदक्षिणीकार्येत्यर्थः ॥ नयतेद्विकर्मकाद्ययप् । स-
मिद्धार्चिषि दीप्तज्वाले तस्मिन्वह्नौ वधूं लाजमोक्षं लाजविसर्गं कारयामास ॥ “ ह-
क्रोरन्यतरस्याम् ” (१ । ४ । ५३) इति विकल्पादणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥

सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं गुरूपदेशाद्वदनं निनाय ।

कपोलसंसर्पिंशिवः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ ८१ ॥

सा वधूर्गुरोः पुरोधस उपदेशादिष्टः । घ्राणतर्पण इत्यर्थः । गन्धो यस्य तं लाज-
धूमाञ्जलिं वदनं निनाय । कपोलसंसर्पिणी शिखा यस्य स तथोक्तः स धूमस्तस्या
गौर्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे । धूमस्य विसृमरत्वान्मुहूर्तग्रहणम् ॥

तदीषदाद्रारुणगण्डलेखमुच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः ।

वधूमुखं क्लान्तयवावतंसमाचारधूमग्रहणाद्वभूव ॥ ८२ ॥

तद्वधूमुखमाचारधूमग्रहणादाचारप्राप्तधूमत्वादीषदाद्रे स्विन्ने अरुणे च गण्डलेखे
गण्डस्थले यस्य तत्तथोक्तम् । अक्ष्णोरुच्छ्वास्युद्गच्छन्कालाञ्जनस्य रागोऽञ्जनं यस्य
तत्तथोक्तम् । क्लान्तो यवावतंसो यवाङ्कुरकर्णपूरो यस्य तत्तथाभूतं वभूव ॥ “ ला-
जाञ्जलिं विसृज्य धूमाग्रं जिघ्रेत् ” इति प्रयोगवृत्तिकारः ॥

वधूं द्विजः प्राह तवैष वत्से वह्निर्विवाहं प्रति कर्मसाक्षी ।

शिवेन भर्त्रा सह धर्मचर्या कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ॥८३॥

अथ वधूं द्विजः पुरोधाः प्राह । किमिति । हे वत्से एष वह्निस्तव विवाहं प्रति । विवाहकर्मणीत्यर्थः । कर्मसाक्षी कर्मद्रष्टा । भर्त्रा शिवेन सह मुक्तविचारया निर्विचारया त्वया धर्मचर्या धर्माचरणं कार्या कर्तव्येति । अयं च प्राजापत्यविवाहो द्रष्टव्यः । यथाह आश्वलायनः—“सह धर्मं चरेदिति प्राजापत्ये ” इति ॥

आलोचनान्तं श्रवणे वितत्य पीतं गुरोस्तद्वचनं भवान्या ।

निदाघकालोल्बणतापयेव माहेन्द्रमम्भः प्रथमं पृथिव्या ॥८४॥

भवस्य पत्न्या भवान्या ॥ “ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्र—” (४ । १ । ४९) इत्यादिना ङीप् । आनुगागमश्च ॥ आलोचनान्तं नेत्रान्तपर्यन्तम् ॥ “ आङ्मर्यादाभिविध्योः ” (२ । १ । १३) इत्यव्ययीभावः ॥ श्रवणे श्रोत्रे वितत्य विस्तार्य तत्पूर्वोक्तं गुरोर्याज्ञिकस्य वचनं “ सह धर्मं चर ” इति वाक्यं निदाघकाले ग्रीष्मकाल उल्बणतापयोत्कटसंतापया पृथिव्या प्रथममाद्यं माहेन्द्रं पार्जन्यमम्भ इव पीतम् । अत्यादरेण शुश्रावेत्यर्थः ॥

ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।

सा दृष्ट इत्याननमुन्नमय्य ह्रीसन्नकण्ठी कथमप्युवाच ॥८५॥

प्रियं दर्शनं यस्य ॥ कर्मभूतस्य ॥ तेन प्रियदर्शनेन ध्रुवेण शाश्वतेन भर्त्रा ध्रुवस्य नक्षत्रविशेषस्य दर्शनाय ॥ “ ध्रुवो भभेदे क्लीबं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ” इत्यमरः ॥ प्रयुज्यमाना दृश्यतामिति प्रेर्यमाणा ह्रीसन्नकण्ठी ह्रिया हीनस्वरा सा वधूः कथमप्याननमुन्नमय्य दृष्ट इत्युवाच ॥

इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।

प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजानां पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥८६॥

इत्थमनेन प्रकारेण ॥ “ इदमस्थमुः ” (५ । ३ । २४) इति थमुप्रत्ययः ॥ विधिज्ञेन विवाहप्रयोगज्ञेन । शास्त्रज्ञेनेत्यर्थः । पुरोहितेन हैमवतेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ कृतविवाहकर्माणौ प्रजानां पितरौ तावुमामहेश्वरौ पद्मासनोपविष्टाय पितृणां पित्रे पितामहाय ब्रह्मणे ॥ “ पितामहो विरिञ्चौ स्यात्तातस्य जनकेऽपि च ” इति विश्वः ॥ “ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ” (४ । २ । ३६)

इति निपातनात्साधुः ॥ प्रणेमतुर्नमश्चक्रतुः । पितामहस्य पित्रोरपि पूज्यत्वादिति भावः ॥

वधूर्विधात्रा प्रतिनन्द्यते स्म कल्याणि वीरप्रसवा भवेति ।

वाचस्पतिः सन्नपि सोऽष्टमूर्तौ त्वाशास्य चिन्तास्तिमितो बभूव ॥

वधूः कन्या विधात्रा ब्रह्मणा । हे कल्याणि शोभने । वीरः प्रसवोऽपत्यं यस्याः सा वीरप्रसवा वीरसूर्भवेति प्रतिनन्द्यते स्म । आशिषमुक्तेत्यर्थः । स विधाता वाचस्पतिर्वागीश्वरोऽपि सन् ॥ कस्कादिषु पाठात्साधुः ॥ अष्टमूर्तौ शिवे त्वाशास्यमाकाङ्क्ष्यं तत्र चिन्ता विचारस्तस्यां स्तिमितो मन्दो बभूव । तस्य निरीहस्याशास्याभावादाशिषि स्तिमितत्वमित्यर्थः ॥

कूपोपचारां चतुरस्रवेदीं तावेत्य पश्चात्कनकासनस्थौ ।

जायापती लौकिकमेषणीयमाद्रक्षितारोपणमन्वभूताम् ॥ ८८ ॥

तौ जायापती वधूवरौ पश्चान्नमस्कारानन्तरं कूप्ता रचिता उपचाराः पुष्परचनादयो यस्यां तां चतुरस्रवेदीमेत्य प्राप्य कनकासनस्थौ सन्तौ लौकिकं लोके विदितम् । आचारप्राप्तमित्यर्थः । अतएवैषणीयमाशास्यम् । तथाहि । “ लौकिकाचारं मनसापि न लङ्घयेत् ” इति शास्त्रादवश्यकर्तव्यमित्यर्थः ॥ इषेरिच्छार्थादनीयप्रत्ययः ॥ आद्रक्षितारोपणमन्वभूताम् ॥

पत्रान्तलग्नैर्जलबिन्दुजालैराकृष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।

तयोरुपर्यायतनालदण्डमाधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥ ८९ ॥

लक्ष्मीः श्रीदेवी पत्रान्तेषु दलप्रान्तेषु लग्नैर्जलबिन्दुजालैराकृष्टाहता मुक्ताफलजालेन प्रान्तलग्नविना मुक्ताकलापेन या शोभा सा येन तत्तथोक्तमायतं दीर्घं नालमेव दण्डो यस्य तत्कमलमेवातपत्रं तत्तयोरुपर्याधत्त दधौ ॥

द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव ।

संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं वधूं सुखग्राह्यनिबन्धनेन ॥ ९० ॥

अथ सरस्वती वाग्देवी द्विधा संस्कृतप्राकृतरूपेण द्वैविध्येन प्रयुक्तेनोच्चारितेन वाङ्मयेन शब्दजालेन तन्मिथुनं नुनाव तुष्टाव ॥ “ णु स्तुतौ ” इति धातोर्लिट् ॥ केन कमित्याह—संस्कारेति । संस्कारेण शास्त्रव्युत्पत्त्या पूतेन प्रकृतिप्रत्ययविभागशुद्धेन । संस्कृतेनेत्यर्थः । वरेण्यं वरणीयम् । श्लाघ्यमित्यर्थः ॥ वृणोतेरौणादिक

एन्यप्रत्ययः ॥ वरं वोढारं शिवम् । सुखेन ग्राह्यं सुबोधं निबन्धनं रचना यस्य तेन वाङ्मयेन । प्राकृतभाषयेत्यर्थः । वधूम् । नुनावेत्यनेन संबन्धः ॥

तौ संधिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।

अपश्यतामप्सरसां मुहूर्ते प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥९१॥

तौ दंपती संधिषु मुखादिनिर्वहणान्तेषु पञ्चसन्धिषु ॥ तदुक्तं दशरूपके—
“ मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमर्षोपसंहतिः ” इति ॥ व्यञ्जितवृत्तिभेदं स्फुटीकृतकौशिक्यादिवृत्तिविशेषम् । रसानुगुण्येनेति शेषः ॥ तदुक्तं भूपालेन—“ कौशिकी स्यात्तु शृङ्गारे रसे वीरे तु सात्वती । रौद्रवीभत्सयोर्वृत्तिर्नियतारभटी पुनः । शृङ्गारादिषु भावज्ञै रसेष्विष्टा तु भारती ” । तथा । “कौशिक्यारभटी चैव सात्वती भारती तथा । चतस्रो वृत्तयो ज्ञेयास्तासु नाट्यं प्रतिष्ठितम् ” इति ॥ रसान्तरेषु शृङ्गारादिरसभेदेषु ॥ “शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ” इत्यमरः ॥ “शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतशान्ताख्या रसाः पूर्वेरुद्राहताः ” इति ॥ प्रतिबद्धरागं प्रतिनियमेन प्रवर्तितो वसन्तललितादिरागो यस्मिन्तम् । यस्मिन्नसे यो रागो विहितस्तदनुसारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः । यथाह काहलः—“ रौद्रेऽद्भुते तथा वीरे पुंरागेण प्रगीयते । शृङ्गारहास्यकरुणाः स्त्रीरागेण प्रकीर्तिताः । भयानके च बीभत्से शान्ते गेयो नपुंसके ” इति ॥ ललिताङ्गहारं मधुराङ्गविक्षेपम् ॥ “अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः ” इत्यमरः ॥ आदौ भवमाद्यम् । रूपकान्तरप्रकृतिभूतमित्यर्थः । तदुक्तम्—
“ आहुः प्रकरणादीनां नाटकं प्रकृतिं बुधाः ” इति ॥ अप्सरसामुर्वश्यादीनाम् । प्रयुज्यत इति प्रयोगो रूपकम् । नाटकमित्यर्थः । आद्यमिति विशेषणात् । तं मुहूर्तमपश्यतां दृष्टवन्तौ ॥ “ पात्राध्मास्था— ” (७ । ३ । ७८) इत्यादिना दृशेः पश्यादेशः ॥

देवास्तदन्ते हरमूढभार्यं किरीटबद्धाञ्जलयो निपत्य ।

शापावसाने प्रतिपन्नमूर्तेर्ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥ ९२ ॥

देवा इन्द्रादयस्तदन्ते तस्य प्रयोगदर्शनस्यान्तेऽवसान ऊढभार्यं परिणीतदारं हरं किरीटेषु बद्धा अञ्जलयो येषां ते तथोक्ताः सन्तः । निपत्य प्रणम्य शापावसाने प्रतिपन्नमूर्तेर्लब्धशरीरस्य । “ परिणेष्यति पार्वतीं यदा ” (४ । ४२) इत्यादिना शापस्य पार्वतीपरिणयान्तत्वादित्यर्थः । पञ्चशरस्य कामस्य ॥ कर्तुः ॥ सेवां ययाचिरे । पुनः समासादितशरीरस्य तस्य सेवा स्वीक्रियतामिति प्रार्थयामासुरित्यर्थः ॥ “ दुह्याचपच्— ” इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

तस्यानुमेने भगवान्विमन्युर्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।

कालप्रयुक्ता खलु कार्यविद्धिर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥ ९३ ॥

विमन्युर्विगतक्रोधो भगवानीश्वर आत्मन्यपि तस्य कामस्य सायकानां व्यापारमनुमेने । तथाहि । कार्यविद्धिः कार्यज्ञैः । अथवा कालविद्धिः । अवसरज्ञैः काले योग्यावसरे प्रयुक्तानुष्ठिता भर्तृषु स्वामिषु विषये विज्ञापना सिद्धिमेति खलु । सफला भवतीत्यर्थः । अयमेवास्य स्मरसेवास्वीकारो यदात्मन्यपि तत्सायकव्यापारमङ्गीकृतवानिति ॥

अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य

क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण ।

कनककलशयुक्तं भक्तिशोभासनाथं

क्षितिविरचितशय्यं कौतुकागारमागात् ॥ ९४ ॥

अथेन्दुमौलिरीश्वरस्तान्विबुधगणान्विसृज्य क्षितिधरपतिकन्यां पार्वतीं करेणाददानः कनककलशयुक्तं मङ्गलार्थमन्तर्निहितहेममयपूर्णकुम्भं भक्तयः पुष्पादिरचनास्तासां शोभया सनाथम् । सहितमित्यर्थः । क्षितिविरचितशय्यं क्षितौ विरचिता स्थण्डिले कल्पिता शय्या तल्पं यस्मिंस्तत्तथोक्तं कौतुकागारमागाच्छय्यागृहं जगाम ॥ अत्राश्वलायनः—“ अत ऊर्ध्वमक्षारलवणाशिनावधःशायिनौ ब्रह्मचारिणौ स्याताम् ” इति । अत ऊर्ध्वं विवाहादूर्ध्वम् । आ त्रिरात्रादिति शेषः । “ त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा ” इति वचनात् ॥ तथा कामशास्त्रेऽपि “ अथ परिणयरात्रौ प्रक्रमेन्नैव किञ्चित्सिद्धिषु च रजनीषु स्तब्धभावा दुनोति । त्रिदिनमिह न भिन्द्याद्ब्रह्मचर्यं न चास्या हृदयमननुरुध्य स्वेच्छया नर्म कुर्यात् ” ॥

नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरीं

वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः ।

अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथंचि-

त्प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् ॥ ९५ ॥

तत्र कौतुकागार ईश ईश्वरो नवपरिणयेन नवोद्वाहेन या लज्जा सा भूषणं यस्यास्तामतएव तेनेश्वरेण कृताक्षेपं कृताकर्षणम् । उन्नमितमिति यावत् । वदनमपहरन्तीं साचीकुर्वन्तीम् । अयं लज्जानुभावः । अनुभावान्तरमाह—शयनसखी-

भ्योऽपि शयने सहशायिनीभ्योऽपि । नर्मसहचरीभ्योऽपीत्यर्थः । कथंचित्कृच्छ्रेण दत्तवाचं दत्तोत्तरां गौरीं प्रमथा भृङ्गरीटिप्रभृतयो हास्यरसाधिदेवताः पशुपतेः पारिषदाः । यथाह भरतः—“ शृङ्गारो विष्णुदैवत्यो हास्यः प्रमथदैवतः ” इति ॥ “ प्रमथाः स्युः पारिषदाः ” इत्यमरः ॥ तेषां मुखविकारैर्मुखविकृतचेष्टितैर्गूढम-प्रकाशं हासयामास । हासाद्युपायैर्लज्जामपाकर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । यथाह गोवर्धनः—“ हासेन मधुना नर्मवचसा लज्जितां प्रियाम् । विलुप्तलज्जां कुर्वीत निपुणैश्च स-खीजनैः ” इति ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजी-
विनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे
महाकाव्य उमापरिणयो नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

अथ शृङ्गारमुभयोः कुमारसंभवफले सर्गेऽस्मिन्नाह । संप्रति सोऽपि संक्षिप्तसंप-
न्नसंयुक्तश्च समृद्धिमानिति भेदाश्चतुर्थोक्ताश्चतुर्णां च वियोगिनां तत्रावस्थाप्रभेदेन ।
शृङ्गारे नायिका त्रिधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तत्र ह्रीसाध्वसाविलां मुग्धाव-
स्थां समाश्रित्य देव्याः प्रथमसमागमे “ आदावेकादशश्लोकाः ख्यातपूर्वानुरागि-
णोः । प्रथमं नाम शृङ्गारं शिवयोः कथितं कविः । चुम्बनेष्वधरेत्यत्र लक्षणं त्वस्य
वक्ष्यते ” ॥

पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुर्हरं प्रति ।

भावसाध्वसपरिग्रहादभूत्कामदोहदसुखं मनोहरम् ॥ १ ॥

पाणिपीडनविधेरनन्तरं पाणिग्रहणानन्तरम् ॥ विधेरिति पञ्चमी षष्ठी च ।
उभयथाप्यनुशासनसंभवादित्युक्तं प्राक् ॥ शैलराजदुहितुः पार्वत्याः ॥ कर्त्र्याः ॥ तं
हरं प्रति भावसाध्वसपरिग्रहात् * * * * * मनोहरं चित्ताकर्षकं कामदो-
हदम् । कामसंवर्धकमित्यर्थः ॥ “ तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्यु-
त्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात् ” इति शब्दार्णवे ॥ तच्च तत्सुखं कामदोहदसुखमभूत् ।
हरस्येति शेषः ॥ नायिकानायकयोरन्योन्यानुभवदर्शनात्सुखमाविर्भवति । तच्च

मदनोद्दीपकमिति रसविदां स्थितिः । तथा च हरस्य गौर्यां नवोढायां स्वगो-
चरभावप्रयुक्तसाध्वसदर्शनात्सुखमाविर्भवति । तच्च मदनाकारं प्रादुर्बभूवेत्यर्थः ।
तत्र रसाभावस्थायिनः कार्यमनुभावः । तदुक्तम्— “ रसा गच्छन्ति संस्थानं
यत्कार्यमुपलक्ष्यते । सोऽनुभावः * * * * * संस्थानसूचकः ” इति ॥

उक्तं भावसाध्वसम् । तस्य सुखमयत्वं च वर्णयति—

व्याहता प्रतिवचो न संदधे गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।

सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥२॥

सा पार्वती व्याहता यत्किञ्चिदभिहिता सती प्रतिवचः प्रत्युत्तरं न संदधे ।
न ददावित्यर्थः । अवलम्बितांशुका गृहीतवस्त्रा सती गन्तुमपसर्पतुमैच्छदिच्छति स्म ॥
इषिधातोर्लङ् । “ इषुगमियमां छः ” (७ । ३ । ७७) इति छकारः ॥ पराङ्मुखी सती
शयनं सेवते स्म । अनभिमुखमशयिष्टेत्यर्थः । तथापि । इत्थं साध्वसात्प्रतिकूलचे-
ष्टितापीत्यर्थः । पिनाकिनः शिवस्य रतये सुखाय । बभूवेति शेषः ॥ प्रातिकू-
ल्यमपि तस्यानन्दकरमभूदित्यर्थः ॥ एतेन नवोढाया देव्या मौग्ध्याद्विजितं तन्म-
मत्वमवसेयम् ॥

कैतवेन शयिते कुतूहलात्पार्वती प्रतिमुखं निपातितम् ।

चक्षुरुन्मिषति सस्मितं प्रिये विद्युदाहतमिव न्यमीलयत् ॥३॥

प्रिये भर्तरि कुतूहलात् । एषा किं करिष्यतीति बुभुत्सयेत्यर्थः । कैतवेन
कपटेन शयिते सुप्ते सति पार्वती ॥ कर्त्री ॥ प्रतिमुखं यथा तथा निपातितम् । प्रि-
यस्वापपरीक्षार्थं तदभिमुखं प्रवर्तितमित्यर्थः । चक्षुः स्वदृष्टिं सस्मितमुन्मिषति । पुनः
प्रिये सहासं पश्यतीत्यर्थः । विद्युदाहतं विद्युता प्रतिहतमिव न्यमीलयत् । साध्वसा-
दिति भावः । एतेन किञ्चित्साध्वसस्यापचयो व्यज्यते ॥

नाभिदेशनिहितः सकम्पया शंकरस्य रुरुधे तथा करः ।

तदुकूलमथ चाभवत्स्वयं दूरमुच्छ्वसितनीविबन्धनम् ॥ ४ ॥

नाभिदेशनिहितः । नीवीमोचनायेति शेषः । शंकरस्य करः सकम्पया वेपथुम-
त्या । प्रियकरस्पर्शादुत्पन्नसात्विकभावयेत्यर्थः । तथा पार्वत्या रुरुधे निवारितः ।
अथ च । तथापीत्यर्थः । तदुकूलं स्वयं स्वत एव दूरमत्यन्तमुच्छ्वसितं स्रस्तं नीवि-
बन्धनं नीवीग्रन्थिर्यस्य तत्तथाभूतमभवत् । रतिपारवश्यादिति भावः ॥

३. शयिते—शयने ।

४. सकम्पया—सशङ्कया । तदुकूलमथ चाभवत्—तन्नितम्बमभवत्तदा ।

एवमालि निगृहीतसाध्वसं शंकरो रहसि सेव्यतामिति ।

सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥ ५ ॥

हे आलि सखि पार्वति रहसि शंकर एवम् । स्तोपदिष्टप्रकारेणेत्यर्थः । निगृही-
तसाध्वसं निरस्तभयं यथा तथा सेव्यतामिति सखीभिरुपदिष्टमुक्तं वचनं सा पार्व-
ती प्रिये शंकरे प्रमुखवर्तिनि सत्याकुला साध्वसविह्वला सती नास्मरत् । न स्मृत-
वतीत्यर्थः । स हि भयपरिप्लुते चेतसि दृष्टतरोऽप्युपदेशः संसारमाधत्त इति भावः॥

अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।

वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥ ६ ॥

कथाप्रवृत्तये संलापप्रवर्तनायावस्तुन्यप्रस्तुतार्थेऽपि प्रश्नतत्परम् । यत्किञ्चित्पृच्छ-
न्तमित्यर्थः । अनङ्गशासनमीश्वरं पार्वती वीक्षितेन । न तु वाचेत्यर्थः । परिगृह्या-
ङ्गीकृत्य मूर्धकम्पमयं शिरःकम्पस्वरूपम् ॥ स्वार्थे मयट् ॥ उत्तरं ददौ । न तु वाङ्म-
यं साध्वसादिति भावः ॥ विह्वतनामा लज्जानुभाव उक्तः । तदुक्तं रतिरहस्ये—
“ ईर्ष्यामानातिलज्जाभ्यां न दत्तं योग्यमुत्तरम् । क्रियया व्यज्यते यत्र विह्वतं तदु-
दीरितम् ” इति ॥

पुनस्तमेवाह—

शूलिनः करतलद्वयेन सा संनिरुध्य नयने हृतांशुका ।

तस्य पश्यति ललाटलोचने मोघयत्नविधुरा रहस्यभूत् ॥ ७ ॥

सा पार्वती रहसि हृतांशुका प्रियेणाकृष्टवस्त्रा सती करतलद्वयेन । स्वकीयेनेत्यर्थः ।
शूलिनो हरस्य नयने नेत्रद्वयं संनिरुध्य संच्छाद्य तस्य शूलिनो ललाटलोचने तृती-
येऽक्षिण पश्यति सति मोघयत्नाखिलप्रयासातएव विधुराभूत् । तृतीयकराभावादि-
ति भावः ॥ एतेन किञ्चिद्वाष्ट्यादयो व्यज्यन्ते ॥

चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं सन्नहस्तमदयोपगूहने ।

क्लिष्टमन्मथमपि प्रियं प्रभोर्दुर्लभप्रतिकृतं वधूरतम् ॥ ८ ॥

चुम्बनेष्वधरदानवर्जितमोष्ठार्पणरहितमदयोपगूहने निर्दयालिङ्गने सन्नौ स्तब्धौ
हस्तौ करौ यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । तथा दुर्लभप्रतिकृतम् । प्रगल्भत्वान्नखदन्तताडना-
द्यकृतप्रयत्नमित्यर्थः । अतएव क्लिष्टमन्मथं लज्जयोपरुद्धमदनमपि वध्वा नवोढाया
रतं वधूरतं प्रभोरीश्वरस्य प्रियम् । अभूदिति शेषः ॥ “ वधू स्नुषानवोढास्त्रीभा-
र्यासृष्टाङ्गनासु च ” इति विश्वः ॥ अयं लज्जासाध्वसाभ्यां संकुचितोपचारत्वात्सं-

क्लिष्टसंभोगः ॥ तदुक्तं भूपालेन—“ युवानौ यत्र संक्षिप्तसाध्वसत्रीडयादिभिः ।
उपचारान्निषेवन्ते स संक्लिष्ट इतीरितः ” इति ॥

यन्मुखग्रहणमक्षताधरं दत्तमव्रणपदं नखं च यत् ।

यद्रतं च सदयं प्रियस्य तत्पार्वती विषहते स्म नेतरत् ॥ ९ ॥

पार्वती प्रियस्य संबन्ध्यक्षतोऽखण्डितोऽधरो यस्मिंस्तत्तथोक्तं यन्मुखग्रहणं मुख-
चुम्बनम् । अव्रणपदं लक्ष्मरहितम् ॥ “ पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तुषु ”
इत्यमरः ॥ दत्तं यच्च नखं नखकर्म । यत्सदयं रतं तत्सर्वं विषहते सहते स्म ।
नेतरद्विपरीतम् । प्रचण्डमिति यावत् । तच्चुम्बनं नखं सुरतं वा न सहते स्म नवो-
ढात्वादिति हृदयम् । तदुक्तं रतिरहस्ये—“ नात्यन्तमानुलोम्येन न चातिप्रतिलो-
मतः । सिद्धिं गच्छन्ति वा तस्मान्मध्येन साधयेदिति । नवोढाम् ” इति ॥

रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतं सा विभातसमये सखीजनम् ।

नाकरोदपकुतूहलं ह्रिया शंसितुं च हृदयेन तत्त्वरे ॥ १० ॥

सा पार्वती विभातसमये प्रभातकाले रात्रिवृत्तम् । सुरतवृत्तान्तमित्यर्थः । अ-
नुयोक्तुं प्रष्टुम् ॥ “ प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च ” इत्यमरः ॥ उद्यतं प्रवृत्तं सखीजनं
ह्रिया लज्जयापकुतूहलं निराकाङ्क्षं नाकरोत् । न किञ्चिदाचष्ट इत्यर्थः । हृदयेन
हृदा च शंसितुं तत्त्वरे त्वरिताभूत् । औत्सुक्यादिति भावः । त्वरा संभ्रमादीना-
मनुभावत्वादिति ॥

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।

प्रेक्ष्य बिम्बमनु बिम्बमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया ११

किञ्चेति चार्थः । दर्पणे मुकुरे परिभोगो नखक्षतादिसंभोगचिह्नं दर्शति पश्यती-
ति परिभोगदर्शिनी सा पार्वती पृष्ठतः पश्चाद्भागे निषेदुषः स्थितवतः ॥ सदेः कसुः ॥
प्रणयिनः प्रियस्य हरस्य बिम्बं प्रतिबिम्बम् । दर्पणे संक्रान्तमित्यर्थः । आत्मनः
स्वस्य बिम्बमनु । प्रतिबिम्बस्य पृष्ठत इत्यर्थः ॥ “ अनुलक्षणे ” (१ । ४ । ८४)
इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया ॥ प्रेक्ष्य लज्जया । स्वचापलप्राकट्यकृतयेत्यर्थः ।
कानि कानि यानि यानि भेदवाच्यानि । अङ्गसंवरणादिचेष्टितानीत्यर्थः ॥ उक्तं च—
“ लज्जानुभावेन साचीकृता वर्णवैवर्ण्याधोमुखादिकृत् ” इति ॥ न चकार ॥

नीलकण्ठपरिभुक्तयौवनां तां विलोक्य जननी समाश्वसीत् ।

भर्तृवल्लभतया हि मानसीं मातुरस्यति शुचं वधूजनः ॥१२॥

नीलकण्ठेन परिभुक्तं यौवनं यस्याः सा तां तथोक्ताम् । प्रियेण भुक्तयौवनामित्यर्थः । तां पार्वतीं विलोक्य जननी मेना समाश्वसीत् । संतुतोषेत्यर्थः ॥ श्वसिधातोर्लङ् । “ अङ्गार्यगालवयोः ” (७ । ३ । ९९) इति विकल्पादङागमः ॥ तथाहि । वधूजनो भर्तृवल्लभतया पतिवात्सल्येन मातुर्मानसीं मनोभवां शुचं शोकमस्यति निरस्यति हि ॥ “ विपर्याद्विपर्ययश्च ” इत्यर्थादवसेयं सामान्यैकविशेषणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

संप्रति देव्या मुग्धावस्थातो मध्यमावस्थाप्राप्तिमाह—

वासराणि कतिचित्कथंचन स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया ।

ज्ञातमन्मथरसा शनैःशनैः सा मुमोच रतिदुःखशीलताम् १३

स्थाणुना शंभुना ॥ कर्त्रा ॥ प्रिया पार्वती ॥ कर्मभूता ॥ कतिचिद्वासराणि । कैश्चिदहोभिरित्यर्थः ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ कथंचन कृच्छ्रेण पदं पदप्रक्षेपमकार्यत कारिता । सुरतकर्मणीति शेषः ॥ करोतेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् ॥ “ ह्रक्कोरन्यतरस्याम् ” (१ । ४ । ५३) इत्यणि कर्तुः कर्मत्वे “ ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणा ” इत्यभिहितत्वं च ॥ सा कृतपदा पार्वती ज्ञातमन्मथरसानुभूतसुरतसुखास्वादा सती ॥ “ आस्वादे विरसमाहुः ” इति शब्दानुशासने ॥ शनैःशनैः क्रमेण रतौ रते दुःखशीलतां प्रतिकूलस्वभावतां मुमोच ॥ “ शीलं स्वभावे सदृत्ते ” इत्यमरः ॥ मध्यमावस्थां प्राप्तेत्यर्थः ॥

तुल्यलज्जास्मरत्वमेवाह—

सस्वजे प्रियमुरोनिपीडिता प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।

मेखलाप्रणयलोलतां गतं हस्तमस्य शिथिलं रुरोध सा ॥१४॥

सा पार्वत्युरोनिपीडितोरसि गाढमाश्लिष्टा सती प्रियं सस्वजे । न तु निष्पन्दमास्तेत्यर्थः । अनेन स्मरातिशयः सूचितः । अनेन प्रियेण प्रार्थितं चुम्बनार्थं याचितम् ॥ “ याच्नायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः ” इति केशवः ॥ मुखं नाहरत् । मेखलायां प्रणयः परिचयः ॥ “ प्रणयः स्यात्परिचये याच्नायां सुहृदेऽपि च ” इति यादवः ॥ तत्र लोलतां चञ्चलतां गतमस्य प्रियस्य हस्तं शिथिलं

रुरोध न्यवारयत् । न तु निर्भरमिति भावः ॥ अत्र सहनप्रतीकाराभ्यां तुल्यल-
ज्जास्मरत्वं व्यज्यते ॥

अथ देव्याः प्रगल्भावस्थां दर्शयितुं तयोः समानरागित्वं तावदाह—

भावसूचितमदृष्टविप्रियं चाटुमत्क्षणवियोगकातरम् ।

कैश्चिदेव दिवसैस्तदा तयोः प्रेम रूढमितरेतराश्रयम् ॥ १५ ॥

तयोः शिवयोः कैश्चित्कतिभिश्चिदेव दिवसैः । भावसूचितं भावैश्चेष्टाभिः कटा-
क्षनिक्षेपादिभिः संजातमदृष्टं विप्रियमप्रियाचरणं यत्र तत्तथोक्तं चाटूनि प्रियो-
क्तयो यस्मिन्सन्ति तच्चाटुमत् ॥ भूतार्थे मतुप् ॥ क्षणवियोगात्क्षणमात्रविरहादपि
कातरं भीर्वितरेतराश्रयमन्योन्यविषयं प्रेम । प्रेमपदाभिलष्याङ्कुरावस्था भवतीत्यर्थः ।
रूढमभूत् । क्रमेणानुरागपदाभिलष्यां प्राप्तमित्यर्थः ॥ तदेतत्सर्वं स्फुटीकृतं भूपा-
लेन— “ अङ्कुरपल्लवकलिकाप्रसूनफलभागियं— ” इत्यादिना । एका रतिरेव
स्थायीभूता रसीभवति तस्याश्चाङ्कुरावस्थाभेदोपपत्तौ सा प्रेमादिपदैरभिलष्यत
इत्यर्थः । “ सप्रेमभेदरहितं यूनोर्यद्भावबन्धनं भावो रती राग एव स्वसंवेद्यदशाप्रा-
प्त्यावदाश्रयवृत्तिश्चेदनुरागः ” इति मानादिलक्षणं विस्तरभयान्न लिख्यत इत्या-
कर एव द्रष्टव्यम् ॥

तं यथात्मसदृशं वरं वधूरन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।

सागरादनपगा हि जाह्नवी सोऽपि तन्मुखरसैकनिर्वृतिः ॥ १६ ॥

वधूरात्मसदृशं स्वानुरूपं तं वरं वोढारं प्रति यथान्वरज्यतानुरक्ताभूत् ॥ रञ्जे-
दैवादिकात्कर्तरि लकारः । स्वरितत्वादात्मनेपदम् ॥ तथैव वरोऽपि नवोढाप्या-
त्मनः सदृक्तामात्मसदृशम् ॥ “ त्यदादिषु दृशेरनालोचने कञ्च ” (३।२।६०) इति
चकारात्किप्प्रत्ययः ॥ तां वधूं प्रत्यन्वरज्यत । वध्वामनुरक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ “ ग-
त्यर्थाकर्मक— ” (३।४।७२) इत्यादिना सकर्मकत्वम् ॥ दृष्टान्तमाह—जाह्नवी गङ्गा
सागरान्नापगच्छतीत्यनपगानपेता हि । सोऽपि सागरस्तस्या जाह्नव्या मुखरसेनाग्रस-
लिलेन वक्रास्वादेनैका मुख्या निर्वृतिरानन्दो यस्य स तथोक्तः ॥ अत्र दृष्टान्तालंकारः ।
लक्षणं तूक्तम् । इत्थं समानानुरागकथनाद्रसाभासत्वं निरस्तम् । तदुक्तम्—“ यो-
षितो बहुसक्तिश्चेद्रसाभासः स उच्यते ” । कविनाप्युक्तं मालविकायाम्—“ अ-
नातुरोक्तं प्रति विप्रसिध्यता समीपगेनापि रतिर्न मां प्रति । परस्परप्राप्तिनिरा-
शयोर्वा शरीरनाशोऽपि समानरागयोः ” इति ॥

अथ देव्याः प्रगल्भावस्थामाश्रित्य संभोगमाह—

शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शंकरस्य रहसि प्रपन्नया ।

शिक्षितं युवतिनैपुणं तया यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥

रहस्येकान्ते निधुवनमुपदिशतीति निधुवनोपदेशिनः सुरतविद्यागुरोः ॥ “ व्य-
वायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ” इत्यमरः ॥ शंकरस्य शिष्यतां प्रपन्नया
प्राप्तया तया पार्वत्या यद्युवतिनैपुणं युवतिजनोचितं नैपुणम् । सुरतकौशलमि-
त्यर्थः । शिक्षितमभ्यस्तम् । आचरितमित्यर्थः । तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् । यथोप-
देशकरणादक्षिणासममभूदित्यर्थः ॥ अनेन कृतप्रतिकृतं सूच्यते ॥

दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतहस्तपल्लवा ।

शीतलेन निरवापयत्क्षणं मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥ १८ ॥

अम्बिका पार्वती दष्टश्चासौ मुक्तश्च तं दष्टमुक्तम् ॥ “ पूर्वकाल—” (२ । १ ।
४९) इत्यादिना समासः ॥ अधरोष्ठं वेदनया विधुतौ कम्पितौ हस्तपल्लवौ पाणि-
पल्लवौ यस्याः सा तथोक्ता सती शीतलेन शूलिनो मौलिचन्द्रशकलेन क्षणं निर-
वापयत् । शीतलोपचारेण निर्व्यथमकरोदिति विश्रम्भोक्तिः ॥ निवातेर्धातोर्ण्यन्ता-
त् “ अर्तिही—” (७ । ३ । ३६) इत्यादिना पुगागमः ॥ अत्राधरपीडनात्सुखेऽपि दुः-
खवदुपचारात्कुट्टिमनामानुभाव उक्तः । तदुक्तम्— “ केशाधरादिसंग्रहणे मोद-
मानापि मानसे दुःखितेव बहिः कुप्येत्तत्कुट्टिमम् ” इति ॥

चुम्बनादलकचूर्णदूषितं शंकरोऽपि नयनं ललाटजम् ।

उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥ १९ ॥

अथ शंकरोऽपि चुम्बनाच्चुम्बनार्थितोऽलकचूर्णेन दूषितमुपहतं ललाटजं नयन-
मुच्छ्वसत्कमलगन्धये विकचारविन्दगन्धधारिणे ॥ “ उपमानाच्च ” (५ । ४ । १३७)
इतीकारः ॥ पार्वत्या वदनगन्धवाहिने । फूत्कारमारुतायेत्यर्थः । ददौ । रजोनिः-
सारणार्थं तदाभिमुख्येन स्थापितवानित्यर्थः ॥ एतेन देव्याः प्रियवशंवदत्वमुक्तम् ।
अत्र हरचक्षुष्यलकचूर्णकथनाद्देव्या उपरिभावः सूचितः ॥

एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।

शैलराजभवने सहोमया मासमात्रमवसद्वृषध्वजः ॥ २० ॥

वृषध्वजो हर एवमुत्तरीत्येन्द्रियाणां सुखस्यानुकूलस्य वर्त्मनो मार्गस्य । स्त्री-

प्रसङ्गस्येत्यर्थः। सेवनात्परिभोगादनुगृहीतमन्मथः पुनरुज्जीवितमदनः सन् । उमया सह शैलराजभवने हिमवद्वेहे मासमात्रमवसत् ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ मासमात्रमिति वधूवशीकरणकालकृप्तिः प्रदर्शिता ॥

सोऽनुमान्य हिमवन्तमात्मभूरात्मजाविरहदुःखपीडितम् ।

तत्र तत्र विजहार संचरन्नप्रमेयगतिना ककुब्जता ॥ २१ ॥

स आत्मभूः शिव आत्मजाया दुहितुर्विरहदुःखेन पीडितं हिमवन्तमनुमान्यानुमतं कृत्वाप्रमेयगतिना परिच्छेद्यगतिना ककुब्जता वृषेण संचरन्संचरमाणस्तत्र तत्र नानादेशेषु विजहार ॥

मेरुमेत्य मरुदाशुवाहनः पार्वतीस्तनपुरस्कृतः कृती ।

हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरामन्वभूत्सुरततत्परः क्षपाम् ॥ २२ ॥

मरुदाशुवाहनः पवनजवनवाहनः पार्वतीस्तनाभ्यां पुरस्कृतः । पार्वतीपुरोगत्याक्लिष्ट इत्यर्थः । अन्वभूदित्यनेनान्वयः । कृती कुशलो हरो मेरुमेत्य हेमपल्लवानां विभङ्गाः खण्डास्त एव संस्तरस्तल्पं यस्यां तां तथोक्तां क्षपां रात्रिं सुरततत्परः सुरतासक्तः सन् । अन्वभूत् ॥

पद्मनाभवलयाङ्किताश्मसु प्राप्तवत्स्वमृतविप्रुषो नवाः ।

मन्दरस्य कटकेषु चावसत्पार्वतीवदनपद्मषट्पदः ॥ २३ ॥

पार्वतीवदनपद्मे षट्पदः। प्रियामुखरसास्वादलोल इत्यर्थः। स हरः । पद्मं नाभिर्यस्य स पद्मनाभो विष्णुः ॥ अचप्रत्यन्वयपूर्वात् ' सामलोम्नः ' इत्यत्राजिति योगविभागात्समासान्तः ॥ तस्य वलयैरङ्किता अश्मानो येषां तेषु । अमृतमथनसमय इति भावः । तथा नवाः प्रत्यग्रा अमृतविप्रुषः सुधाविन्दून्प्राप्तवत्सु मन्दरस्य मन्थाचलस्य कटकेषु नितम्बेषु चावसत् ॥ एतेन मन्दरस्यानेकाद्भुताधारत्वान्मनोविनोदकत्वमुक्तम् ॥

रावणध्वनितभीतया तथा कण्ठसक्तमृदुबाहुबन्धनः ।

एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुरुर्निर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः ॥ २४ ॥

२१. अनुमान्य— अनुमन्त्र्य । संचरन्— संपतन् ।

२२. हेमपल्लवविभङ्गसंस्तराम्—हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरान् । सुरततत्परः क्षपाम्—सुरतमर्दनक्षमान् ।

२३. पद्मनाभवलयाङ्किताश्मसु— पद्मनाभचरणाङ्किताश्मसु । मन्दरस्य— मान्दरेषु ।

२४. रावणध्वनितभीतया— वारणस्वनितभीतया ।

जगद्गुरुः । विश्रवसोऽपत्यं रावणो दशकण्ठः ॥ “ तस्यापत्यम् ” (४ । १ । २२)
इत्यप्रत्ययः । वृत्तिविषये विश्रवस्शब्दस्य रवणादेशः ॥ रावणस्य ध्वनितात्कैला-
सोत्पाटनसमयक्ष्वेडिताद्गीतया तथा पार्वत्या कण्ठसक्ताभ्यां मृदुबाहुभ्यां बन्धनं
यस्य स तथाभूतः । एकनेत्रत्वादेकपिङ्गलः कुबेरस्तस्य गिरौ कैलासे विशदा निर्म-
लाः शशिप्रभाश्चन्द्रिका निर्विवेश बुभुजे ॥ “ निर्वेशो भृतिभोगयोः ” इत्यमरः ॥

तस्य जातु मलयस्थलीरतेर्धूतचन्दनलतः प्रियाक्लमम् ।

आचचाम सलवङ्गकेसरश्चाटुकार इव दक्षिणानिलः ॥ २५ ॥

जातु कदाचिद्धूतचन्दनलतः कम्पितपटीरशाखः ॥ “ समे शाखालते ” इत्यमरः ॥
सह लवङ्गस्य केसरैः सलवङ्गकेसरः ॥ “ लवङ्गं देवकुसुमम् ” इत्यमरः ॥ विशेषणाभ्यां
शैत्यसौरभ्ये दर्शिते । दक्षिणानिलो मलयमारुतः । चाटुकारश्चाटुप्रयोगः । प्रियवाद
इति यावत् ॥ भावे घञ् ॥ स इव मलयस्थलीषु मलयाचलप्रदेशेषु रतिः सुरतं
यस्य तथोक्तस्य । तत्र रममाणस्येत्यर्थः ॥ तस्य शिवस्य प्रियाक्लमं प्रियायाः सुरत-
श्रममाचचाम जहार । यथा लोके महानपि श्रम एकेन प्रियवादेनापैति तद्वदक्षि-
णमारुतेनाप्यस्य सकलोऽपि सुरतक्लमो हृत इत्यर्थः ॥

हेमतामरसताडितप्रिया तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ।

खे व्यगाहत तरंगिणीमुमा मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥ २६ ॥

उमा गौरी हेमतामरसेन कनककमलेन ताडितः प्रियो यया सा । तेनोत्थितस्य प्रि-
यस्य कराम्बुना कराक्षिप्ताम्भसा विनिमीलितेक्षणा मुकुलिताक्षी । मीनपङ्क्त्या पुन-
रुक्ता द्विगुणिता मेखला यस्याः सा तथाभूता सती खे तरंगिणीं व्यगाहत । तत्र
तत्र जलक्रीडामकरोदित्यर्थः ॥

तां पुलोमतनयालकोचितैः पारिजातकुसुमैः प्रसाधयन् ।

नन्दने चिरमयुग्मलोचनः सस्पृहं सुरवधूभिरीक्षितः ॥ २७ ॥

अयुग्मानि लोचनानि यस्य सोऽयुग्मलोचनरूपम्बकः ॥ युग्मशब्दो विशेष्यनि-
घ्नोऽप्यास्ते । “ तस्मिन्युग्मासु संविशेत् ” “ युग्मान्दैवे यथाशक्ति पित्र्ये युग्मा-
स्तथैव च ” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ नन्दने नन्दनोद्याने पुलोमतनया शची ॥

२५. धूतचन्दनलतः— धूतचन्दनवनः । सलवङ्गकेसरः— सतुषारशीतलः ।

२६. खे— सा । मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला— मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखलाम् ।

२७. सुरवधूभिरीक्षितः— सुरवधूभिरेक्ष्यतः; सुरवधूनिरीक्षितः; सुरवधूभिरीक्षितः ।

“ पुलोन्नस्तु शची सुता ” इति हरिवंशे ॥ तस्या अलकानामुचितैः पारिजातकु-
सुमैस्तां प्रसाधयन्नलंकुर्वश्चिरं सुरवधूभिः सस्पृहमीक्षितः । केन वा पुण्येनायं ल-
भ्यत इति साभिलाषदृष्ट इत्यर्थः ॥ अत्र देवस्यानुकूलनायकत्वं देव्याः स्वाधीनप-
तिकात्वं चावसेयम् ॥

इत्यभौममनुभूय शंकरः पार्थिवं च वनितासखः सुखम् ।

लोहितायति कदाचिदातपे गन्धमादनगिरिं व्यगाहत ॥ २८ ॥

इतीत्थं शंकरो वनितासखः सन् । भूमौ भवं भौमम् । न भौममभौमं दिव्यं पृथि-
व्यां भवं पार्थिवं च सुखमनुभूय कदाचिदातपे लोहितायति लोहितवर्णे भवति ।
अस्तंगते सवितरीत्यर्थः ॥ “ लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् ” (३ । १ । १३) इति क्य-
प्प्रत्ययः ॥ गन्धमादनगिरिं व्यगाहत । पर्वतमुद्दिश्य निवृत्त इत्यर्थः ॥ उद्देश-
क्रियां प्रति गिरेः कर्मत्वम् । यथाह भाष्यकारः—* * * * *

तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।

दक्षिणेतरभुजव्यपाश्रयां व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥ २९ ॥

तत्र गन्धमादने काञ्चनविकारः काञ्चनं सौवर्णं तच्च तच्छिलातलं तदाश्रयो
यस्य स भगवान्नेत्रगम्यं सायंतनम् । अर्थाद्दर्शनयोग्यम् । भास्करं सूर्यम् ॥ “ दि-
वाविभा—” (३ । २ । २१) इत्यादिना टप्रत्ययः ॥ अवलोक्य दक्षिणेतरभुजः सव्य-
बाहुर्व्यपाश्रयो यस्यास्ताम् । निजवामभुजमवष्टभ्योपविष्टामित्यर्थः । सह धर्मं चर-
तीति सहधर्मचारिणीं पत्नीं व्याजहार जगाद ॥

पद्मकान्तिमरुणत्रिभागयोः संक्रमय्य तव नेत्रयोरिव ।

संक्षये जगदिव प्रजेश्वरः संहरत्यहरसावहर्षतिः ॥ ३० ॥

असावहर्षां पतिरहर्षतिः सूर्यः ॥ अहरादीनाम् “ पत्यादिषूपसंख्यानम् ” इति
रेफादेशः ॥ पद्मकान्तिं पद्मशोभाम् । तृतीयो भागस्त्रिभागः ॥ वृत्तिविषये पूरणार्थ-
त्वं संख्याया इत्युक्तम् ॥ अरुणस्त्रिभागो ययोस्तयोः । अरुणोपान्तयोरिति भाग्य-
लक्षणोक्तिः । तव नेत्रयोः संक्रमयेव । तदानीं पद्मानामविकासान्नेत्रयोस्तु वि-
कासाच्चेयमुत्प्रेक्षा । संक्षये प्रलयकाले प्रजेश्वरः प्रजापतिर्जगदिवाहर्दिवसं संहरति ।
अस्तं गच्छतीत्यर्थः ॥

२८. गन्धमादनगिरिम्—गन्धमादनवनम् ।

३०. अरुणत्रिभागयोः—अरुणान्तभागयोः ।

शीकरव्यतिकरं मरीचिभिर्दूरयत्यवनते विवस्वति ।

इन्द्रचापपरिवेषशून्यतां निर्झरास्तव पितुर्व्रजन्त्यमी ॥ ३१ ॥

विवस्तेजोऽस्यास्तीति विवस्वांस्तस्मिन्विवस्वति सूर्ये मरीचिभिः ॥ सहार्थविव-
क्षायां तृतीयातएव विनापि सहशब्देन तृतीया ॥ शीकरव्यतिकरं पयःकिरणसंप-
र्कं दूरयति दूरीकुर्वति सति । हे अवनते पार्वति । अमी तव पितुर्भवत्पितुर्हिमवतो
निर्झराः प्रवाहाः ॥ “ प्रवाहो निर्झरो झरः ” इत्यमरः ॥ इन्द्रचापं नानावर्णप्र-
भासमूहस्तस्य परिवेषेन परिवेष्टनेन शून्यतां व्रजन्ति । अर्ककिरणसंपर्ककृतत्वा-
दैन्द्रचापस्य तन्निवृत्त्या निवृत्तिरित्यर्थः ॥

दष्टतामरसकेसरत्यजोः क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः ।

निघ्नयोः सरसि चक्रवाकयोरल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥ ३२ ॥

दष्टमर्धजग्धं तामरसकेसरं पद्मकिञ्जल्कम् । मुखद्वयेनैकमिति भावः । तत्त्यजत
इति तथोक्तयोः क्रन्दतोः कूजतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः । परस्परालोकनार्थं वक्रीकृत-
ग्रीवयोरित्यर्थः । निघ्नयोर्देवाधीनयोः ॥ “ अधीनो निघ्न आयत्ते ” इत्यमरः ॥
चक्रवाकी च चक्रवाकश्च तयोः ॥ “ पुमान्स्त्रिया ” (१ । २ । ६७) इत्येकशेषः ॥
सरस्यल्पमन्तरं व्यवधानमनल्पतामाधिक्यं गतम् । सरसि वियुज्यमानयोर्महद्व्यव-
धानमभूदित्यर्थः ॥

स्थानमाह्निकमपास्य दन्तिनः सल्लकीविटपभङ्गुवासितम् ।

आविभातचरणाय गृह्णते वारि वारिरुहबद्धषट्कदम् ॥ ३३ ॥

दन्तिनो गजाः । अह्नि भवमाह्निकम् ॥ “ कालाट्ठञ् ” (४ । ३ । ११) ॥ स्थानमपा-
स्य विहाय सल्लकी गजप्रिया काचिल्लता ॥ “ सल्लकी स्याद्रजप्रिया ” इति हलायुधः ॥
तस्या विटपभङ्गैः पल्लवखण्डैर्वासितं सुरभितं वारिरुहेषु बद्धाः संगताः षट्कदा य-
स्मिंस्तद्वारि जलमाविभातं प्रभातमारभ्य यच्चरणं तस्मै । तत्पर्याप्तमित्यर्थः । गृह्णत
उपाददते । गजा हि भुक्तिपर्याप्तजलं सकृदेव सायं पिबन्तीति प्रसिद्धम् ॥

पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मितं मितकथे विवस्वता ।

दीर्घया प्रतिमया सरोम्भसां तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥ ३४ ॥

३१. दूरयति—धूनयति । तव पितुः—प्रसवितुः । अमी—ते ।

३२. दष्टतामरसकेसरत्यजोः—दष्टतामरसकेसरस्रजोः । विपरिवृत्तकण्ठयोः—विरहदीनकण्ठयोः ।
निघ्नयोः—भिन्नयोः ।

३३. आविभातचरणाय गृह्णते—आविभाति शरणाय गच्छतः । ३४. मितकथे—कथमिदम् ।

हे मितकथे हे मितभाषिणि । एतेन स्वस्य तत्संलापने लौल्यं सूचयति । पश्चिमदिगन्तलम्बिना विवस्वता ॥ कर्त्रा ॥ दीर्घया दिगन्तलम्बित्वादायतया प्रतिमया निजप्रतिबिम्बेन ॥ “ प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् ” इत्यमरः ॥ सरोम्भसां तपनीयविकारस्तापनीयं हिरण्यम् ॥ “ तपनीयं शातकुम्भम् ” इत्यमरः ॥ सेतुबन्धनं निर्मितम् ॥ इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ अस्तमयसमये सरःपारावारिणामरुणमायतमर्कप्रतिबिम्बं हिरण्यसेतुरिव दृश्यत इत्यर्थः । पश्येति वाक्यार्थः कर्म ॥

उत्तरन्ति विनिकीर्य पल्वलं गाढपङ्कमतिवाहितातपाः ।

दंष्ट्रिणो वनवराहयूथपा दष्टभङ्गुरबिसाङ्कुरा इव ॥ ३५ ॥

दंष्ट्रिणो दंष्ट्रावन्तः ॥ व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ अतएव दष्टा भङ्गुराः कुटिला बिसाङ्कुरा मृणालाङ्कुरा यैस्ते त इव स्थिता वनवराहाणां यूथपाः ॥ “ यूथनाथस्तु यूथपः ” इत्यमरः ॥ गाढपङ्कमतिपङ्किलं पल्वलमल्पसरः ॥ “ वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः ” इत्यमरः ॥ विनिकीर्य विक्षिप्यातिवाहितातपा उत्तरन्ति पल्वलान्निर्गच्छन्ति ॥

एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो जातरूपरसगौरमण्डलः ।

हीयमानमहरत्ययातपं पीवरोरु पिबतीव बर्हिणः ॥ ३६ ॥

हे पीवरोरु । एष वृक्षशिखरे वृक्षाग्रे कृतास्पदः कृतस्थितिर्जातरूपरसगौरमण्डल आतपरूषणात्काञ्चनद्रववदरुणबर्हमण्डलः ॥ “ चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ” इत्यमरः ॥ बर्हमस्यास्तीति बर्हिणो मयूरः ॥ “ फलबर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः ” ॥ हीयमानं क्षीयमाणमहरत्ययातपं दिनान्तातपं पिबतीव । कथमन्यथा क्षीयमाणत्वमिति भावः ॥

पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्व्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः ।

खं हृतातपजलं विवस्वता भाति किञ्चिदिव शेषवत्सरः ॥ ३७ ॥

पूर्वभागे प्राचीमूले तिमिरप्रवृत्तिभिर्ध्वान्तप्रसरैरेकतो व्यक्तपङ्कं स्फुटपङ्कमिव जातं तथा विवस्वता हृतातप एव जलं यस्य तत्तथोक्तं खमाकाशं किञ्चिदीषच्छेषोऽस्यास्तीति शेषवच्छुष्कं सर इव भाति ॥

३६. जातरूपरसगौरमण्डलः—जातरूपरसगौरमण्डलम् ।

३७. व्यक्तपङ्कम्—लघुपङ्कम् ।

आविशद्भिरुटजाङ्गणं मृगैर्मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।

आश्रमाः प्रविशदग्निधेनवो बिभ्रति श्रियमुदीरिताग्रयः ॥ ३८ ॥

उटजाङ्गणं पर्णशालाङ्गणमाविशद्भिः । प्रविशद्भिरित्यर्थः ॥ “ पर्णशालोटजो-
ऽस्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥ “ उपान्वध्याङ्गसः ” (१ । ४ । ४८) इति कर्मत्वम् ॥
मृगैः । तथा मूलानां सेकेन सेचनेन सरसैः सद्रवैर्वृक्षकैश्चोपलक्षिताः ॥ “ अल्पार्थे
कन्प्रत्ययः ” ॥ प्रविशन्त्यो वनादागच्छन्त्योऽग्निधेनवोऽग्निहोत्रार्था धेनव उदी-
रिताग्रयश्चाश्रमाः श्रियं बिभ्रति ॥

बद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेशयम् ।

षट्पदाय वसतिं ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥ ३९ ॥

बद्धकोशमपि । मुकुलितमपीत्यर्थः । कुशेशयम् ॥ कर्तुं ॥ “ शतपत्रं कुशेशयम् ”
इत्यमरः ॥ वसतिं ग्रहीष्यते । स्थितिं करिष्यत इत्यर्थः ॥ “ लटः सट्वा ”
(३ । ३ । १४) इति शतृप्रत्ययः ॥ षट्पदाय प्रीतिपूर्वमन्तरमवकाशं दातुमिव
क्षणं सावशेषविवरं तिष्ठति ॥

दूरलग्नपरिमेयरश्मिना वारुणी दिगुरुणेन भानुना ।

भाति केशरवतेव मण्डिता बन्धुजीवतिलकेन कन्यका ॥ ४० ॥

वारुणी दिक्प्रतीची दूरं लग्ना अतएव परिमेया अल्पावशिष्टा रश्मयो यस्य
तेन तथोक्तेनारुणेन लोहितवर्णेन भानुना केसरवता किञ्जल्कवता बन्धुजीवं बन्धु-
जीवककुसुमम् ॥ “ बन्धूको बन्धुजीवकः ” इत्यमरः ॥ तदेव तिलकं तेन मण्डितालं-
कृता कन्यकेव भाति ॥

सामभिः सहचराः सहस्रशो स्यन्दनाश्वहृदयंगमस्वनैः ।

भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ॥ ४१ ॥

किरणोष्मपायिनः किरणोष्माणं पिबन्तीति तथोक्ताः । तथाहारा इत्यर्थः ।
चरन्तीति चराः ॥ पचाद्यच् ॥ सहभूताश्चराः सहचरा वालखिल्यप्रभृतयो महर्ष-
योऽग्नौ परिकीर्णं तेजो यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “ अग्निर्वादित्यः सायं प्रसवति ” इति

३८. उटजाङ्गणम्— उटजाङ्गणे । ३९. अन्तरम्— उत्तरम् ।

४०. दूरलग्नपरिमेयरश्मिना— दूरलग्नपरिमेयरश्मिना । वारुणी— वारुणा । बन्धुजीवतिलकेन—
बन्धुजीवकुसुमेन ।

४१. स्यन्दनाश्वहृदयंगमस्वनैः— वन्दनैश्च हृदयंगमस्वरैः ।

श्रुतेः ॥ भानुम् ॥ हृदयं गच्छन्तीति हृदयंगमा मनोरमाः ॥ गमेः सुपीति वक्त-
व्यात्स्वच् ॥ स्यन्दनाश्वानां हृदयंगमाः स्वना येषां तैः सामभिः सामवेदैः सहस्रशः
संस्तुवन्ति ॥ “ सामवेदेनास्तमये गीयते ” इति श्रुतेः ॥

सोऽयमानतशिरोधरैर्हयैः कर्णचामरविघट्टितेक्षणैः ।

अस्तमेति युगभुग्नकेसरैः संनिधाय दिवसं महोदधौ ॥ ४२ ॥

सोऽयं भानुर्दिवसं महोदधौ संनिधाय । निधायेत्यर्थः । दिवसस्यादर्शनादियमु-
त्प्रेक्षा । आनतशिरोधरैर्गगनावतरणान्नम्रकन्धरैरतएव कर्णचामरविघट्टितेक्षणैर्युगभु-
ग्नकेसरैः कुटिलितस्कन्धरोमभिर्हयैरस्तमेति ॥ “ अस्तस्तु चरमक्षमाभृत् ” इत्यमरः ॥

खं प्रसुप्तमिव संस्थिते रवौ तेजसो महत ईदृशी गतिः ।

तत्प्रकाशयति यावदुत्थितं मीलनाय खलु तावता च्युतम् ॥ ४३ ॥

रवौ संस्थितेऽस्तमिते सति खं व्योम प्रसुप्तमिव निःप्रकाशत्वान्निद्रितमिव ।
स्थितमित्यर्थः । युज्यते चैतदित्याह—महतस्तेजस ईदृशी वक्ष्यमाणप्रकारा गतिः ।
स्वभाव इत्यर्थः । तां गतिमेवाह—तदिति । तन्महत्तेज उत्थितं सद्यावत् । स्था-
नमिति शेषः । प्रकाशयति । तावताधश्च्युतं सत् । तत्स्थानादिति शेषः । मीलनाय
संकोचाय खलु भवति । यत्र स्थाने तेजस्तिष्ठति तत्प्रकाशत इति स्थितिः । यतो
गच्छति न तत्प्रकाशते । अतः सूर्यापाये खं प्रसुप्तमिवेति युक्तोत्प्रेक्षेति भावः ।
अस्यार्थस्य तेजोमात्रसाधारण्येऽपि महति स्फुटमिति महद्ग्रहणं कृतम् ॥

संध्ययाप्यनुगतं रवेर्वपुर्वन्ध्यमस्तशिखरे समर्पितम् ।

प्राक्तथेयमुदये पुरस्कृता नानुयास्यति कथं तमापदि ॥ ४४ ॥

संध्ययाप्यस्तशिखरेऽस्ताद्रिशृङ्गे समर्पितं निहितं वन्ध्यं रवेर्वपुर्वन्ध्यमनुगतमन्वगामि ।
असंयुतं रविमन्वगादिति भावः । युक्तं चैतदित्याह—प्राक्पूर्वमुदये तथा तेन प्र-
कारेण पुरस्कृताग्रतः कृता । पूजिता चेति गम्यते । प्रातः सूर्योदयात्प्रागेव सं-
ध्यागम इति हि प्रसिद्धम् । इयं संध्या तं रविमापद्यस्तसमये कथं नानुयास्यति ।
अनुयास्यत्येवेत्यर्थः ॥ संपदसंपदोस्तुल्यरूपमेव साधूनामिति भावः ॥

रक्तपीतकपिशाः पयोमुचां कोटयः कुटिलकेशि भान्त्यमूः ।

द्रक्ष्यसि त्वमिति सांध्यवेलया वर्तिकाभिरिव साधुवर्तिताः ४५

४२. आनतशिरोधरैः—आनतशिरोरुहैः । ४३. उत्थितम्—उद्धतम् । तावता—तावतः ।

४४. वपुः—पदम् । वन्ध्यम्—धर्मम् । प्राक्तथेयम्—येन पूर्वम् ।

४५. सांध्यवेलया—‘संधिवेलया’ इति क्वचित्पाठः (म०) । वर्तिकाभिः—वर्णिकाभिः । वर्तिताः—मण्डिताः ।

हे कुटिलकेशि ॥ “ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ” (४ । १ । ५४) इति
ङीप् ॥ अमूः पुरोगता रक्ताः पीताः कपिशाश्च रक्तपीतकपिशाः । नानावर्णा इ-
त्यर्थः ॥ चार्थे द्वन्द्वः । न तु “ वर्णो वर्णेन ” (२ । १ । ६९) इति तत्पुरुषः सा-
मानाधिकरण्याभावात् ॥ पयोमुचां कोटयोऽश्रयः ॥ “ स्यात्कोटिरश्रौ चापाग्रे सं-
ख्याभेदप्रकर्षयोः ” इति विश्वः ॥ त्वं द्रक्ष्यसीति हेतोरनया सांध्यवेलया । संध्य-
येत्यर्थः । वर्तिकाभिश्चित्रशलाकाभिः साधुवर्तिता उत्पादिताश्च भान्ति ॥

सिंहकेसरसटासु भूभृता पल्लवप्रसविषु द्रुमेषु च ।

पश्य धातुशिखरेषु चात्मना संविभक्तमिव सांध्यमातपम् ॥ ४६

सिंहानां केसराणि स्कन्धरोमाणि तान्येव सटा जटास्तासु ॥ “ सटा जटा के-
सरयोः ” इति विश्वः ॥ अथवा सटाशब्देन समूहो लक्ष्यतेऽन्यथा पौनरुक्त्यात् ॥
पल्लवप्रसविषु पल्लवमत्सु द्रुमेषु च तथा धातुशिखरेषु च भूभृतास्ताद्रिणात्मना स्व-
यमेव संविभक्तमिव स्थितं संध्यायां भवं सांध्यमातपं यस्य तथा पश्य । आरुण्य-
मरुणद्रव्येषु भूयिष्ठमुपलभ्यत इति भावः ॥

पार्ष्णिमुक्तवसुधास्तपस्विनः पावनाम्बुरचिताञ्जलिक्रियाः ।

ब्रह्म गूढमभिसंध्यमादृताः शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥ ४७ ॥

पार्ष्णयो गुल्फाधोभागास्तैर्मुक्तवसुधास्त्यक्तभूतलाः । पादाग्रस्थिता इत्यर्थः ॥
“ गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य मुक्तपार्ष्णिः क्षिपेज्जलम् ” इति स्मरणात् ॥ पावनैरम्बुभी
रचिताञ्जलिक्रियाः । विहितार्घ्यप्रक्षेपा इत्यर्थः । विधिविदः । शास्त्रज्ञा इत्यर्थः ।
अमी तपस्विन आदृता आदरवन्तः । श्रद्धधाना इत्यर्थः ॥ कर्तरि क्तः ॥ अभिसं-
ध्यं संध्यामभि ॥ “ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ” (२ । १ । १४) इत्यव्ययी-
भावः ॥ शुद्धये शुद्धयर्थं ब्रह्म गायत्रीं गूढमुपांशु गृणन्ति जपन्ति । “ प्रत्यगा
तारकोदयात् ” इति स्मरणात् ॥

तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।

त्वां विनोदनिपुणः सखीजनो वल्गुवादिनि विनोदयिष्यति ॥ ४८

तत्तस्मात्कारणान्मामपि प्रस्तुताय नियमाय प्रकृतसंध्याविधये मुहूर्तमनुमन्तुम-
र्हसि । हे वल्गुवादिनि मञ्जुभाषिणि विनोदनिपुणः कालाक्षेपचतुरः सखीजनस्त्वां
विनोदयिष्यति ॥ विनोदशब्दात्तत्करोतीति णिच् ॥

४६. भूभृता-भूभृताम् । धातुशिखरेषु चात्मना-धातुशिखरेषु चात्मनः; चास्तशिखरे विवस्वता ।

४७. पावनाम्बुरचिताञ्जलिक्रियाः-पावनाम्बुविहिताञ्जलिक्रियाः । अभिसंध्यम्-अभिसांध्यम् ।
शुद्धये-सिद्धये ।

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।

शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥ ४९ ॥

ततो भर्तुर्वाचि वचनेऽवधीरणापरावज्ञापरा शैलराजतनया पार्वती । छाद्यते-
ऽनेनेति छदः ॥ “ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ” (३ । ३ । ११८) इति घप्रत्ययः ॥
दशनच्छदं निर्विभुज्य कुटिलीकृत्य समीपगां विजयां विजयाख्यां सखीमहेतुकं
निर्निमित्तमाललाप । न तु रोषाद्भर्तुरुत्तरं ददावित्यर्थः ॥

ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवान्विधिम् ।

पार्वतीमवचनामसूयया प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥ ५० ॥

ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं सायंकालोचितं विधिं संध्यावन्दनकृत्यं मन्त्रपूर्व-
मनुतस्थिवाननुष्ठितवान् ॥ तिष्ठतेः कसुप्रत्ययः ॥ असूयया संध्यावन्दनजनितासू-
ययावचनामभाषमाणां पार्वतीं पुनः प्रत्युपेत्य सस्मितमाह ॥

मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने संध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यथा ।

किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥

हे अनिमित्तकोपनेऽकारणकोपिनि ॥ नन्द्यादित्वात्कर्तरि ल्युः ॥ कोपं मानं
मुञ्च । संध्यया प्रणमितोऽस्मि प्रणामं कारितोऽस्मि । अन्यथा प्रकारान्तरं न ।
धर्माभिसंधायिनं मां कामाभिसंधायिनं मा मन्यस्वेत्यर्थः । आत्मनस्तव सह धर्मं
चरतीति सहधर्मचारिणं मां चक्रवाकेन समवृत्तिं तुल्यव्यवहारं न वेत्सि किम् ।
अनन्यसङ्गिनं वेत्स्येवेत्यर्थः ॥

प्रणामकारणमाह—

निर्मितेषु पितृषु स्वयंभुवा या तनुः सुतनु पूर्वमुज्झिता ।

सेयमस्तमुदयं च सेव्यते तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥

हे सुतनु सुगात्रि पूर्वं स्वयं भवतीति स्वयंभूश्चतुराननः ॥ “ भुवः संज्ञान्तरयोः ”
(३ । २ । १७९) इति क्तिप् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ तेन पितृषु अग्निष्वात्ता-
दिषु निर्मितेषु सत्सु या तनुरुज्झिता सेयं तनुरस्तमस्तमयकाले उदयमुदयकाले ॥
अव्ययमेतत् ॥ सेव्यते पूज्यते च । संध्यारूपेणेति शेषः । हे मानिनि । अविमृश्यकारि-
णीति भावः । तेन ब्रह्मतनुत्वेन हेतुना ममात्र संध्यायां गौरवमादरः । तदेतदुक्तं

४९. अहेतुकम्—सहेतुकम् । ५०. अनुतस्थिवान्—अनुतिष्ठवान् । प्रत्युपेत्य—सोऽभ्युपेत्य ।

५१. प्रणमितः—प्रयमितः । अन्यथा—अन्यया । ५२. उज्झिता—उत्थिता । सेव्यते—सेवते ।

भविष्यपुराणे— “ पितामहः पितृन्सृष्ट्वा मूर्तिं तामुत्ससर्ज ह । प्रातः सायं समागत्य संध्यारूपेण पूज्यते । एतां संध्यां यतात्मानो ये तु दीर्घामुपासते । दीर्घायुषो भविष्यन्ति नीरुजः पाण्डुनन्दन ” इति ॥

इत्थं देव्याः कोपमपनीय धातुसंध्यादिवर्णनं करोति—

तामिमां तिमिरवृत्तिपीडितां भूमिलग्रमिव संप्रति स्थिताम् ।

एकतस्तटतमालमालिनीं पश्य धातुरसनिम्नगामिव ॥५३॥

संप्रति तिमिरवृत्तिपीडितां तमोवृत्त्युपरुद्धामतएव भूमौ लग्नमिव स्थितां तामिमां संध्यामेकत एकत्र तटतमालमालिनीं तीरतमालतरुपङ्क्तिमतीम् ॥ ब्रीह्यादित्वादिनिः ॥ धातुरसनिम्नगां धातुद्रवनदीमिव पश्य ॥

सांध्यमस्तमितशेषमातपं रक्तलेखमपरा विभर्ति दिक् ।

संपरायवसुधा सशोणितं मण्डलाग्रमिव तिर्यगुत्थितम् ॥५४॥

अपरा दिक्प्रतीची ॥ अस्तमिति मकारान्तमव्ययम् । तस्येतशब्देन समासः ॥ अस्तमितशेषमस्तंगतावशिष्टमतएव रक्ता रेखाकृतिर्यस्य तं संध्यायां भवं सांध्यमातपं संपरायवसुधा युद्धभूमिः ॥ “ समरे संपरायः स्यात् ” इति विश्वः ॥ तिर्यगुत्थितं तिर्यक्फलितं सशोणितं मण्डलाग्रं कृपाणमिव विभर्ति ॥ “कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् ” इत्यमरः ॥

यामिनीदिवससंधिसंभवे तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।

एतदन्धतमसं निर्गलं दिक्षु दीर्घनयने विजृम्भते ॥ ५५ ॥

यामिनीदिवसयोः संधिः संध्या तत्र संभवे तेजसि संध्यारागे सुमेरुणा व्यवहिते सति हे दीर्घनयने एतदन्धतमसम् ॥ “ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ” (५ । ४ । ७९) इति समासान्तः ॥ दिक्षु निर्गलं विजृम्भते ॥

नोर्ध्वमीक्षणगतिर्न चाप्यधो नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः ।

लोक एष तिमिरोल्बवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निशि ॥५६॥

ऊर्ध्वमुपरीक्षणगतिर्दृष्टिप्रसारो नास्ति । अधोऽपि च न । अभितः पार्श्वयोश्च न । पुरतोऽग्रे च न । पृष्ठतः पश्चादपि न । ईक्षणगतिरिति सर्वत्र संबध्यते । तथाप्येष लोको निशि तिमिरमेवोल्बं जरायुः ॥ “ गर्भाशयो जरायुः स्यात् ” इत्यमरः ॥ तेन वेष्टितः आवृतः सन् । गर्भ एव वासो वसतिस्तत्र गर्भवासे वर्तते । इवेत्युत्प्रेक्षा ॥

५३. तिमिरवृत्तिपीडिताम्—तिमिरवृद्धिपीडिताम् । संप्रति स्थिताम्—संप्रतिष्ठिताम् ।

५४. उत्थितम्—उज्झितम् । ५५. निर्गलम्—निरङ्कुशम् ।

शुद्धमाविलमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।

सर्वमेव तमसा समीकृतं धिङ्महत्त्वमसतां हतान्तरम् ॥५७॥

शुद्धं स्वच्छमाविलं मलिनमवस्थितं स्थावरं चलं जंगमं वक्रं कुटिलमृजोर्भाव
आर्जवं तदेव गुणस्तेनान्वितं च यद्वस्तुजातम् । तदिति यत्तदोर्नित्यसंबन्धाल्लभ्यते ।
तत्सर्वमेव तमसा समीकृतं दुर्लक्ष्यविशेषं कृतम् । तथाहि । हतमन्तरं विशेषो येन
तद्धतान्तरमसतामसाधूनां महत्त्वं वृद्धिं धिक् ॥ धिक्शब्दयोगाद्वितीया ॥ समत्वेन
परगतिविशेषतिरस्करणमसतां स्वभाव इति सुप्रसिद्धम् । तमसोऽपि तथा महत्त्वं
धिगित्यर्थः ॥

नूनमुन्नमति यज्वनां पतिः शार्वरस्य तमसो निषिद्धये ।

पुण्डरीकमुखि पूर्वदिङ्मुखं कैतकैरिव रजोभिरावृतम् ॥ ५८ ॥

यज्वानो विधिनेष्टवन्तः ॥ “ यज्वा तु विधिनेष्टवान् ” इत्यमरः ॥ “ सुयजो-
र्द्धनिप् ” (३।२।१०३) इति ङ्निप्प्रत्ययः ॥ तेषां पतिः प्रियः । दर्शपूर्णमासादि-
यागप्रवृत्तिहेतुत्वादिति भावः । शार्वरस्य शर्वर्या भवस्य तमसो निषिद्धये निरासा-
य नूनमुन्नमत्युदेति । कुतः । हे पुण्डरीकमुखि पूर्वस्या दिशो मुखं पुरोभागः पूर्व-
दिङ्मुखं केतक्या इमानि कैतकानि तै रजोभिः परागैरावृतमिव । दृश्यत इति
शेषः । अतो नूनमुदेति चन्द्र इति संबन्धः ॥

मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा लक्ष्यते शशभृता सतारका ।

त्वं मया प्रियसखीसमागता श्रोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥५९॥

सतारका निशा मन्दरान्तरितमूर्तिना मन्दराद्रिव्यवहितमण्डलेन शशभृता च-
न्द्रेण पृष्ठतः पश्चाद्भागे वचनानि श्रोष्यता । श्रोतुं स्थितेनेत्यर्थः । मया प्रियसखी-
समागता प्रियसखीभिरावृता त्वमिव लक्ष्यते ॥

रुद्धनिर्गमनमा दिनक्षयात्पूर्वदृष्टतनुचन्द्रिकास्मितम् ।

एतदुद्गिरति रात्रिचोदिता दिग्रहस्यमिव चन्द्रमण्डलम् ॥६०॥

दिक्पूर्वदिक् । नायिका ध्वन्यते । आ दिनक्षयादा सायं रुद्धं निर्गमनं निःस-
रणं यस्य तत्तथोक्तम् । अन्यत्र बहिरप्रकाशितमित्यर्थः । तनुचन्द्रिकास्मितमिव
तनुचन्द्रिकास्मितं पूर्वदृष्टं यस्मात्तत्तथोक्तम् । एतच्चन्द्रमण्डलं नर्म रहस्यं गोप्यार्थमिव
रात्रिचोदिता । रात्र्या सख्येव प्रेरिता सतीत्यर्थः । उद्गिरति प्रकाशयति । यथा

काचिदा सायं मनस्विनी गूहितमभिलाषं प्रदोषे सख्या मह्यं ब्रूहीति निर्वन्धात्पृष्टा सती प्रकटयति तद्वदित्यर्थः ॥

पश्य पक्कफलिनीफलत्विषा बिम्बलाञ्छितवियत्सरोम्भसा ।

विप्रकृष्टविवरं हिमांशुना चक्रवाकमिथुनं विडम्ब्यते ॥ ६१ ॥

पक्कफलिनीफलत्विषोदयरागाद्विम्बाभ्यां प्रतिबिम्बाभ्यां लाञ्छिते चिन्हिते वियत्सरोम्भश्च येन तथोक्तेन हिमांशुना विप्रकृष्टं विवरमन्तरालं यस्य तत्तथोक्तम् । अतिदूरस्थमित्यर्थः । चक्रवाकमिथुनं विडम्ब्यतेऽनुक्रियते पश्य । रात्रौ वियति सरोजले चेन्दोर्विम्बप्रतिबिम्बौ विरहाद्वरवर्तिनौ चक्रवाकाविव दृश्येते इत्यर्थः ॥

शक्यमोषधिपतेर्नवोदयाः कर्णपूररचनाकृते तव ।

अप्रगल्भयवसूचिकोमलाश्छेत्तुमग्रनखसंपुटैः कराः ॥ ६२ ॥

नवोदयाः सद्य उत्पादिता अप्रगल्भयवसूचिकोमला अकठोरयवाङ्कुरसुकुमारा ओषधिपतेरिन्दोः करास्तव कर्णपूररचनाकृते कर्णावतंसनिर्माणक्रियायै ॥ संपदादित्वाद्भावे किप् ॥ अग्रनखसंपुटैर्नखाग्रसंभेदैश्छेत्तुं शक्यम् । शक्या इत्यर्थः ॥ “शकिस-होश्च ” (३ । १ । ९९) इति कर्मणि यत्प्रत्ययः ॥ शक्यमिति विपरीतलिङ्गवचनस्यापि सामान्योपक्रमात्कर्माभिधायकत्वम् । पश्चात्कर्मविशेषाकाङ्क्षायां करा इति निर्देशो न विरुध्यते । यथाह वामनः— “ शक्यमिति रूपं लिङ्गवचनस्यापि सामान्योपक्रमत्वादिति । अत्र प्रमाणम्—शक्यं श्वमांसेनापि क्षुत्प्रतिहन्तुमिति भाष्यकारप्रयोगः ” इति ॥

अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुङ्गुलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥ ६३ ॥

शशी चन्द्रमाः । नायकस्तु प्रतीयते । अङ्गुलीभिः केशसंचयमिव मरीचिभिस्तिमिरं संनिगृह्य गृहीत्वा ॥ सरोजे लोचने इवेत्युपमितसमासोऽङ्गुलीभिरिवेत्युपमायास्तत्साधकत्वात् ॥ कुङ्गुलीकृते सरोजलोचने यस्य तत्तथोक्तं रजन्या मुखं प्रारम्भः । वदनं चेति गम्यते । चुम्बतीव । अत्रार्थापत्त्यतिशयोक्तिरलंकार उत्प्रेक्षासंकरश्चेति ॥

पश्य पार्वति नवेन्दुरश्मिभिः सामिभिन्नतिमिरं नभस्तलम् ।

लक्ष्यते द्विरदभोगदूषितं संप्रसीददिव मानसं सरः ॥ ६४ ॥

६१. विप्रकृष्टविवरम्—विप्रकृष्टविधुरम् ; विप्रकृष्टविरहम् ।

६२. शक्यम्—शक्यः । नवोदयाः—नवोदयः । अप्रगल्भयवसूचिकोमलाः—अप्रगल्भयवसूचिकोमलः । कराः—करः । ६४. सामिभिन्नतिमिरम्—भग्नसान्द्रतिमिरम् ; संविभिन्नतिमिरम् । संप्रसीदतु—संप्रसादम् ।

हे पार्वति नवेन्दुरश्मिभिः सामिभिन्नतिमिरमर्धनिरस्तध्वान्तं नभस्तलं द्विरदभो-
गदूषितं गजक्रीडाकलुषितं संप्रसीदत्प्रसादं गच्छन्मानसं मानसाख्यं सर इव
लक्ष्यते पश्य ॥

रक्तभावमपहाय चन्द्रमा जात एष परिशुद्धमण्डलः ।

विक्रिया न खलु कालदोषजा निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥

एष चन्द्रमा रक्तभावं रक्तत्वमुदयरागमपहाय परिशुद्धमण्डलः शुभ्रबिम्बो
निष्कण्टको जातः । तथाहि । निर्मलप्रकृतिषु स्वच्छभावेषु शुद्धसचिवसंपन्नेषु
च कालदोषेण जाता कालदोषजा विक्रिया विकारः स्थिरोदया स्थायिनी न भ-
वति खलु । चन्द्रोऽपि स्वभावनिर्मल इति । यथा कश्चिद्राजा कुतश्चिन्निमित्ताद्विरक्त-
मण्डलः पश्चात्प्रतिकृतशुद्ध्या स्वस्थमण्डलो भवति तद्वदिति भावः ॥ तत्र प्रथमार्थे
समासोक्तिरलंकारस्तस्याथन्तिरन्यासेनाङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

उन्नतेषु शशिनः प्रभा स्थिता निम्नसंश्रयपरं निशातमः ।

नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता वेधसैव गुणदोषयोर्गतिः ॥ ६६ ॥

शशिनः प्रभा चन्द्रिकोन्नतेष्वद्रिश्चङ्गादिषु स्थिता । निशातमस्तु निम्नसंश्रयपरं
गर्तादिनीचस्थानप्रवणम् । तथाहि । वेधसा गुणदोषयोरात्मसदृशी स्वभावानुरूपा
गतिः प्रवृत्तिः प्रकल्पितैव ननु । तेजस्विन उन्नमन्ति मलिनास्तु नीचन्तीति भावः ॥

चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभिश्चन्द्रकान्तजलबिन्दुभिर्गिरिः ।

मेखलातरुषु निद्रितानमून्बोधयत्यसमये शिखण्डिनः ॥ ६७ ॥

गिरिर्हिमाद्रिश्चन्द्रपादैरिन्दुकिरणैर्जनितप्रवृत्तिभिर्जनितप्रसरैश्चन्द्रकान्तमणीनां
जलबिन्दुभिः ॥ करणैः ॥ मेखलातरुषु निद्रितान्संजातनिद्रान् ॥ तारकादित्वादि-
तच् ॥ अमूञ्जिखण्डिनो मयूरानसमयेऽकाले बोधयति । इन्दुकिरणसंपर्कादुप-
रिचन्द्रमणिस्पन्देष्वधोवृक्षेशयाः शिखण्डिनो वृष्टिभयाज्जाग्रतीत्यर्थः । शिखण्डिग्र-
हणमितरशकुन्तानां कुलालनिलयत्वादिति भावः ॥

कल्पवृक्षशिखरेषु संप्रति प्रस्फुरद्भिरविकल्पसुन्दरि ।

हारयष्टिगणनामिवांशुभिः कर्तुमुद्यतकुतूहलः शशी ॥ ६८ ॥

हे अविकल्पेनाविवादेन सुन्दरि अविकल्पसुन्दरि शशी संप्रति कल्पवृक्षाणां
शिखरेष्वग्रेषु प्रस्फुरद्भिरंशुभिः । करस्थानीयैरिति भावः । हारयष्टिगणनां कल्प-

६५. एषः-एव । ६६. एव-इह । ६७. अमून्-इमान् ।

६८. अविकल्पसुन्दरि-इव पश्य सुन्दरि । उद्यतकुतूहलः-आगतकुतूहलः ।

तरुलम्बिहारपरिगणनां कर्तुमुद्यतकुतूहल इवोत्पन्नकौतुकः किम् । इत्युत्प्रेक्षा ॥

उन्नतावनतभागवत्तया चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।

भक्तिभिर्बहुविधाभिरर्पिताभाति भूतिरिव मत्तदन्तिनः ॥६९॥

गिरेरुन्नतावनतभागवत्तया निम्नोन्नतप्रदेशवत्त्वेन हेतुना सतिमिरा तिमिरमिश्रा । समोन्नतेषु तमसोऽनवकाशादिति भावः । इयं चन्द्रिका बहुविधाभिर्भक्तिभीरचनाभिरर्पिता विन्यस्ता मत्तदन्तिनो भूतिर्भसितमिवाभाति ॥ “ भूतिर्मातङ्गशृङ्गारे ” इति विश्वः ॥ तत्र भक्तिसहितानि गजाङ्गान्येव तिमिरभागोपमानमित्यनुसंधेयम् ॥

एतदुच्छ्वसितपीतमैन्दवं सोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।

मुक्तषट्पदविरावमञ्जसा भिद्यते कुमुदमा निबन्धनात् ॥ ७० ॥

एतत्कुमुदं कैरवम् ॥ कर्तुं ॥ उच्छ्वसितेन पीतमुच्छ्वसितपीतम् । अतितृणयोच्छ्वस्योच्छ्वस्य पीतमित्यर्थः । इन्दोरिदमैन्दवं प्रभा चन्द्रिका सैव रसो द्रवस्तं सोढुमक्षममिवाञ्जसा मुक्तषट्पदविरावं प्रवर्तितभृङ्गनादं यथा तथा निबन्धनादा वृन्ताद्भिद्यते विकसति ॥ कर्मकर्तरि लट् ॥ यथा लोके कस्यचिदतिपानान्निःसहात्मन उच्चैः क्रोशत उदरं भिद्यते तथैतदिति भावः ॥

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम् ।

मारुते चलति चण्डि केवलं व्यज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥७१॥

शुद्धया ज्योत्स्नया जनिता रूपसंशया अंशुकं ज्योत्स्ना वेति स्वरूपसंदेहो यस्य तत्तथोक्तं कल्पतरुलम्ब्यंशुकं हे चण्डि अत्यन्तकोपने ॥ गौरादित्वात् ङीष् ॥ केवलं मारुते चलति सति विपरिवृत्तं चलं सद्व्यज्यते पश्य । ज्योत्स्नासच्छायत्वान्न रूपतो विविच्यते परंतु क्रिययेत्यर्थः ॥

शक्यमङ्गुलिभिरुद्धृतैरधः शाखिनां पतितपुष्पपेशलैः ।

पत्रजर्जरशशिप्रभालवैरेभिरुत्कचयितुं तवालकान् ॥ ७२ ॥

अङ्गुलिभिरुद्धृतैरुच्चितैः शाखिनामधः पतितपुष्पवत्पेशलैः कोमलैः । तथा भ्रमकरैरित्यर्थः । एभिः पत्रैर्जर्जरा शकलिता शशिप्रभा चन्द्रिका तस्या लवैः खण्डैः ।

६९. उन्नतावनतभागवत्तया—उन्नतावनतभाववत्तया ।

७०. उच्छ्वसितपीतम्—उच्चसितपीतम् । सोढुम्—बोढुम् । ७१. चण्डि केवलम्—चण्डिके चलम् ।

७२. पतितपुष्पपेशलैः—पतितपुष्पकोमलैः । अलकान्—अलकम् ; अलकाः ।

तरुतलेषु पत्रान्तराललक्ष्यज्योत्स्नामण्डलैरित्यर्थः । तवालकानुत्कचयितुं बहुम् ॥
 “कच दीप्तिबन्धनयोः” इति धातोस्तुमुन्प्रत्ययः ॥ शक्यम् । शक्या इत्यर्थः । श-
 क्यमिति लिङ्गवचनस्य सामान्योपक्रमादित्याद्यनुपदमेवोक्तम् ॥

एष चारुमुखि योगतारया युज्यते तरलबिम्बया शशी ।

साध्वसादुपगतप्रकम्पया कन्ययेष नवदीक्षया वरः ॥ ७३ ॥

हे चारुमुखि हे उज्ज्वलानने ॥ “स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्” (४ ।
 १ । ५४) इति ङीष् ॥ एष शशी तरलबिम्बया स्फुरन्मण्डलया योगतारया । प्र-
 त्यहं यया युज्यते सा योगतारा । नित्यनक्षत्रेणेत्यर्थः । साध्वसान्नवसंगमभयादुप-
 गतप्रकम्पया वेपथुमत्या नवदीक्षया नवोद्वाहया कन्यया वरो वोढेव युज्यते संग-
 च्छते ॥ युजेर्देवादिकत्वात्कर्तरि लट् ॥

पाकभिन्नशरकाण्डगौरयोरुल्लसत्प्रतिकृतिप्रदीप्तयोः ।

रोहतीव तव गण्डलेखयोश्चन्द्रबिम्बनिहिताक्षि चन्द्रिका ॥ ७४ ॥

हे चन्द्रबिम्बनिहिताक्षि चन्द्रबिम्बनिहितेक्षणे पाकभिन्नः पाकविकसितो यः
 शरकाण्डस्तद्वद्वौरयोः सितयोः ॥ “अवदातः सितो गौरः” इत्यमरः ॥ उल्लसन्त्या
 प्रतिकृत्या चन्द्रिकाप्रतिबिम्बेन प्रदीप्तयोः प्रोज्ज्वलयोस्तव गण्डलेखयोश्चन्द्रिका रोह-
 तीव । गण्डस्थलप्रतिबिम्बसंक्रमणमूर्छिता चन्द्रिका तयोरेव प्ररूढेति प्रतीयत इत्यर्थः ॥

अत्रान्तरे कांचिदवलोक्याह—

लोहितार्कमणिभाजनार्पितं कल्पवृक्षमधु बिभ्रती स्वयम् ।

त्वामियं स्थितिमतीमुपस्थिता गन्धमादनवनाधिदेवता ॥ ७५ ॥

लोहितेऽरुणेऽर्कमणिभाजने सूर्यकान्तपात्रेऽर्पितं कल्पवृक्षमधु कल्पतरुप्रसूतं मयं
 स्वयं बिभ्रती गन्धमादनवनाधिदेवता स्थितिमतीमवस्थानवतीम् । इह स्वने तिष्ठन्ती-
 मित्यर्थः । त्वामियं प्रत्यक्षोपस्थिता प्राप्ता । स्वगृहागतां त्वां संभावयितुमागतेत्यर्थः ॥

आर्द्रकेसरसुगन्धि ते मुखं रक्तमेव नयनं स्वभावतः ।

अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं कं विलासिनि मधुः करिष्यति ॥ ७६ ॥

हे पार्वति । इदं ते स्वभावत आर्द्रकेसरसुगन्धि सरसकेसरसुगन्धि ॥ “गन्धस्येत्—”
 (५ । ४ । १३५) इत्यादिनेकारः ॥ मुखम् । रक्तमेव नयनम् । हे विलासिनि

७३. योगतारया—पश्य तारया ।

७४. पाकभिन्नशरकाण्डगौरयोः—पाकपाण्डुशरकाण्डगौरयोः । उल्लसत्प्रतिकृतिप्रदीप्तयोः—उ-
 ल्लसत्प्रतिकृतिप्रसन्नयोः; उल्लसत्प्रतिकृतिः प्रसन्नयोः । ७५. उपस्थिता—उपागता ।

७६. रक्तमेव नयनम्—प्रान्तरक्तनयनम् ; रक्तमेव नयनम् । कम्—किम् । मधुः—मदः ।

विलसनशीले । अत्र त्वन्मुखे लब्धवसतिर्लब्धानुप्रवेशो मधुर्मद्यं कं गुणान्तरं गुणविशेषं करिष्यति । न कंचिदित्यर्थः । केसरसौगन्ध्यादिगुणानां त्वन्मुखे स्वभावसिद्धत्वान्मधुनः फलं न पश्यामीत्यर्थः ॥ “ अर्धर्चाः पुंसि च ” (२ । ४ । ३१) इति पुलिङ्गत्वम् । यदाहुः— “ मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्य च वाचकः । अर्धर्चादिगणे पाठात्पुंनपुंसकयोर्मधुः ” इति ॥

मान्यभक्तिरथवा सखीजनः सेव्यतामिदमनङ्गदीपकम् ।

इत्युदारमभिधाय शंकरस्तामपाययत पानमम्बिकाम् ॥७७॥

अथवा सखीजनो मान्या भक्तिर्यस्य स तथोक्तः । सखीजनः स्वीकार्य इत्यर्थः । ततोऽनङ्गदीपकमिदं वक्ष्यमाणं पानं सेव्यतामित्युदारं चतुरमभिधाय शंकरस्तामम्बिकां पीयत इति पानं मद्यमपाययत पाययामास ॥ पिबतेर्ण्यन्तालुङि तङ् ॥ पिबतेः प्रत्यवसानार्थादणि कर्तुः कर्मत्वम् । पिबतेर्निगरणार्थत्वेऽपि “ न पादम्य— ” (१ । ३ । ८९) इति परस्मैपदप्रतिषेधः ॥ ननु मान्यभक्तिरित्यत्र कथं पुंवद्भावः । “ अप्रियादिषु ” इति निषेधाद्भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठान्नैष दोषो नपुंसकपूर्वपदत्वात् । यथाह वृत्तिकारः— “ दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्सिद्धम् ” इति । भोजराजस्तु— “ भज्यत इति कर्मसाधनस्यैव प्रियादिपाठतया दृढभक्तिरिति न तु भजनं भक्तिरिति भावसाधनस्य । अतोऽत्र स्त्रीपूर्वपदत्वेऽपि न दोषः ” इत्याह ॥

पार्वती तदुपयोगसंभवां विक्रियामपि सतीं मनोहराम् ।

अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मिता नम्रतेव सहकारतां ययौ ॥ ७८ ॥

[अस्य श्लोकस्य व्याख्या न लब्धा] ॥

तत्क्षणं विपरिवर्तितह्रियोर्नेष्यतोः शयनमिद्धरागयोः ।

सा बभूव वशवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥७९॥

सुवदना पार्वती तत्क्षणं तथैव विपरिवर्तितह्रियोर्निवर्तितलज्जयोः शयनं तल्पं नेष्यतोः प्रापयिष्यतोरित्थं प्रवृद्धो रागोऽनुराग आरुण्यं च ययोरिद्धरागयोः शूलिनः प्रियतमस्य मदस्य चेति द्वयोर्वशे वर्तत इति वशवर्तिन्यधीना बभूव ॥

मदपारवश्यं तावदाह—

घूर्णमाननयनं स्खलत्कथं स्वेदबिन्दुमदकारणस्मितम् ।

आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥ ८० ॥

७८. अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मिता— अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मिताम् । नम्रता— आम्रता ।

७९. तत्क्षणम्—तत्क्षणे । नेष्यतोः—वाञ्छतोः । ८०. स्खलत्कथम्—स्खलद्वचः; स्खलत्कचम् ।

ईश्वरो घूर्णमाननयनं भ्राम्यन्नेत्रं स्खलत्कथं स्खलद्वचनं स्वेदविन्दुमत्स्वेदयुक्तम-
कारणस्मितमाकस्मिकहासयुक्तमुमामुखं तावत् । आ तृष्णापगममित्यर्थः । आननेन
मुखेन न पपौ । न चुचुम्बेत्यर्थः । किंतु चिरं चक्षुषा पपौ । तृष्णयाद्राक्षीदित्यर्थः ।
तस्या मदपारवश्यं दृष्ट्वा मुदं तावदन्वभूदित्यर्थः ॥

संप्रति प्रियवशंवदत्वमाह—

तां विलम्बितपनीयमेखलामुद्वहअघनभारदुर्वहाम् ।

ध्यानसंभृतिविभूतिसंभृतं प्राविशन्मणिशिलागृहं हरः ॥ ८१ ॥

हरो विलम्बितपनीयमेखलां विस्रंसिहेमरसनां जघनभारेण दुर्वहां तां पार्व-
तीमुद्वहन्ध्यानसंभृतया संकल्पमात्रसिद्धया विभूत्या भोगसाधनेन संभृतं संपूर्णं म-
णिशिलागृहं प्राविशत् । रिरंसुरिति भावः ॥

तत्र हंसधवलोत्तरच्छदं जाह्नवीपुलिनचारुदर्शनम् ।

अध्यशेत शयनं प्रियासखः शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥

तत्र मणिभवने हंसवद्धवल उत्तरच्छदः प्रच्छदपटो यस्य तत्तथोक्तं जाह्नवी-
पुलिनमिव चारुदर्शनं शयनं शय्यां रोहिणीपतिश्चन्द्रः शरदि भवं शारदमभ्रं मे-
घमिव । शरद्ग्रहणं धावत्यर्थम् । प्रियासखः सन् । प्रियया सहेत्यर्थः । अध्यशेत
शयितवान् ॥ “अधिशीड्स्थासां कर्म” (१ । ४ । ४६) इति कर्मत्वम् ॥
रोहिणीग्रहणसामर्थ्यादिन्दोरप्यभ्रारोहणे रोहिणीसाहित्यमनुसंधेयम् ॥

क्लिष्टचन्द्रमदयैः कचग्रहैरुत्पथार्पितनखं समत्सरम् ।

तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं पार्वतीरतमभूदतृप्तये ॥ ८३ ॥

अदयैर्निर्दयैः कचग्रहैः केशकर्षणैः क्लिष्टचन्द्रं पीडितहरचन्द्रमुत्पथमुन्मर्यादम-
र्पिता नखा यस्मिंस्तत्समत्सरमन्योन्यविजिगीषापूर्वकं छिदुराः स्वयमेव छिद्यमाना
मेखलागुणा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् ॥ “विदिभिदिछिदेः कुरच्” (३ । २ । १६३) इति
कुरच्प्रत्ययः । “कर्मकर्तरि” इति काशिका ॥ पार्वतीरतं तस्येश्वरस्यातृप्तयेऽभूत् ।
तृप्तये नाभूदिति भावः ॥

८१. ध्यानसंभृतिविभूतिसंभृतम्— ध्यानसंभृतविभूतिरीश्वरः; ध्यानसंभृतिविभूतिशोभितम्; ध्या-
नसंभृतिविभूतिगोचरम् । हरः— रहः ।

८३. उत्पथार्पितनखम्— व्युत्पथार्पितनखम्; व्यत्ययार्पितनखम् । अतृप्तये—न तृप्तये । क्लिष्टच-
न्द्रमदयैः कचग्रहैः— क्लिष्टकेशमवलुप्तचन्दनम् ।

केवलं प्रियतमादयालुना ज्योतिषामवनतासु पङ्क्तिषु ।

तेन तत्परिगृहीतवक्षसा नेत्रमीलनकुतूहलं कृतम् ॥ ८४ ॥

प्रियतमादयालुना केवलम् । प्रियतमायां दययैव तस्येश्वरस्य सौकुमार्यादनवरतं सुरतासहिष्णुत्वात् । नतु स्वयं तृप्येत्यर्थः । तत्परिगृहीतवक्षसा तया पार्वत्या-
श्लिष्टवक्षसा तेनेश्वरेण ज्योतिषां नक्षत्राणां पङ्क्तिष्ववनतासु सतीषु । पश्चिमायामि-
त्यर्थः । नेत्रमीलनकुतूहलं कृतम् । निद्रा स्वीकृतेत्यर्थः ॥

स व्यबुध्यत बुधस्तवोचितः शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।

मूर्च्छनापरिगृहीतकैशिकैः किन्नरैरुषसि गीतमङ्गलः ॥ ८५ ॥

बुधस्तवोचितो विद्वत्स्रोत्रार्हः स हर उषसि प्रभाते । स्वराणामारोहक्रमो मू-
च्छना ॥ “ क्रमयुक्ताः स्वरास्तत्र मूर्च्छना परिकीर्तिता ” इति भरतः ॥ तया मू-
च्छनया परिगृहीतकैशिकैः स्वीकृतरागविशेषैः किन्नरैर्गीतमङ्गलः सन् । शातकुम्भ-
कमलाकरैः समं कनकपद्माकरैः सह ॥ “ तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ”
इत्यमरः ॥ व्यबुध्यत विबुद्धवान् ॥ बुध्यतेर्देवादिकात्कर्तरि लङ् ॥ अत्र बुध्यते-
र्जागरविकासयोर्वोधयोः श्लेषनिमित्तकाभेदाध्यवसायमूला सहोक्तिरलंकारः ॥

तौ क्षणं शिथिलितोपगूहनौ दंपती रचितमानसोर्मयः ।

पद्मभेदनिपुणाः सिषेविरे गन्धमादनवनान्तमारुताः ॥ ८६ ॥

शिथिलितोपगूहनौ शिथिलितालिङ्गनौ । जाया च पतिश्च दंपती ॥ जायाश-
ब्दस्य दंभावो निपातितः ॥ तौ शिवौ रचितमानसोर्मयः । मानसे सरसि रचितत-
रंगा इत्यर्थः । पद्मभेदनिपुणाः पद्मभेदपिशुना इति यावत् । विकाससूचका इत्यर्थः ।
गन्धमादनवनान्तमारुताः क्षणं सिषेविरे ॥

ऊरुमूलनखमार्गराजिभिस्तत्क्षणं हतविलोचनो हरः ।

वाससः प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥ ८७ ॥

तत्क्षणं मारुतवीजनसमय ऊरुमूले नखमार्गराजिभिर्नखपदपङ्क्तिभिः । मरुता
प्रसारितवस्त्रतया प्रकाशिताभिरित्यर्थः । हतविलोचन आकृष्टदृष्टिर्हरः प्रशिथिल-
स्य वाससः संयमं बन्धनं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥

स प्रजागरकषायलोचनं गाढदन्तपदताडिताधरम् ।

आकुलालकमरंस्त रागवान्प्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ॥ ८८ ॥

८५. बुधस्तवोचितः—तया निशाक्षये । मूर्च्छनापरिगृहीतकैशिकैः—मूर्च्छनापरिगृहीतवंशिकैः ।
उषसि गीतमङ्गलः—समुपगीतमङ्गलः ।

८६. शिथिलितोपगूहनौ—प्रशिथिलोपगूहनौ । रचितमानसोर्मयः—चलितमानसोर्मयः । पद्मभेदनि-
पुणाः—पद्मभेदपिशुनाः । ८७. संयमम्—संचयम् । ८८. अरंस्त रागवान्—अपास्तचित्रकम् ।

रागवान्रागी स हरः प्रजागरेण कषायलोचनं रक्तनेत्रं गाढैर्दन्तपदैर्दन्तक्षतै-
स्ताडिताधरमाकुलालकं भिन्नतिलकं प्रियामुखं प्रेक्ष्यारंस्तान्वरज्यत । तादृङ्मुख-
दर्शनमेव तस्योद्दीपकमित्यर्थः ॥

तेन भङ्गिविषमोत्तरच्छदं मध्यपिण्डतविसूत्रमेखलम् ।

निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ८९

तेन हरेण भङ्गिभिर्भङ्गैर्विषमो निम्नोन्नत उत्तरच्छदः प्रच्छदपटो यस्मिंस्तत् । मध्ये
पिण्डता पुञ्जीकृता विसूत्रमेखला छिन्नरसना यस्मिंस्तत्तथोक्तं चरणयोरागेण ला-
क्षारागेण लाञ्छितं चिह्नितं शयनं निशात्यये प्रभाते निर्मलेऽपि । सूर्योदये सत्यपी-
त्यर्थः । नोज्झितं न त्यक्तम् । अत्र देव्याः सकलसुरतोपचारसंपन्नत्वं पुरुषायितं सूच्यते ॥

स प्रियामुखरसं दिवानिशं हर्षवृद्धिजननं सिषेविषुः ।

दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम विजयानिवेदितः ॥ ९० ॥

स हरो हर्षवृद्धिजननं सुखातिशयकारणं प्रियामुखरसं मदिरामृतं दिवा च नि-
शि च दिवानिशम् ॥ द्वन्द्वकवद्भावः ॥ सिषेविषुः सेवितुमिच्छुः सन् । विजयाना-
म्नी काचिदेव्याः सखी तया निवेदितः । एतदर्थमागतेति ज्ञापितोऽपीत्यर्थः ।
दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम । दर्शनं न ददावित्यर्थः ॥

समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शंभोः

शतमगमदृतूनां सार्धमेका निशेव ।

न स सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो बभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौघैः ॥ ९१ ॥

निशीथोऽत्र निशामात्रलक्षकः । समदिवसनिशीथं तुल्याहर्निशं यथा तथा तत्र
तस्यां पार्वत्यां सङ्गिन आसक्तस्य । रात्रिदिवं रममाणस्येत्यर्थः । शंभोः शिवस्य सा-
र्धमर्थेन सहितमृतूनां शतं पञ्चाशदुत्तरं मानुषमानेन पञ्चविंशतिवर्षाण्यगमन् । स शंभुः
समुद्रान्तर्गतः समुद्रस्यान्तर्गच्छित्तिर्ज्वलनो वडवाग्निरिव तज्जलौघैस्तस्य समुद्रस्य प्रवाहै-
रिव सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो निवृत्ताभिलाषो न बभूव । किंतु चिरमवर्धतेत्यर्थः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजी-

विनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे

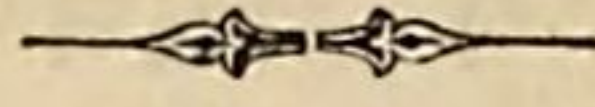
महाकाव्य उमासुरतवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

८९. भङ्गिविषमोत्तरच्छदम्—भिन्नविषमोत्तरच्छदम् ।

९०. प्रियामुखरसम्—प्रियामुखरसम् । विजयानिवेदितः—विजयानिवेदनात् ।

९१. सार्धम्—साग्रम् । सः—च । सुरतसुखेभ्यः—सुरतसुखेषु । तज्जलौघैः—तज्जलेभ्यः; तज्जलेषु ।

नवमः सर्गः ।

तथाविधेऽनङ्गुरसप्रसङ्गे सुखारविन्दे मधुपः प्रियायाः ।
 संभोगवेश्म प्रविशन्तमन्तर्ददर्श पारावतमेकमीशः ॥ १ ॥
 सुकान्तकान्तामणितानुकारं कूजन्तमाघूर्णितरक्तनेत्रम् ।
 प्रस्फारितोन्नम्रविनम्रकण्ठं मुहुर्मुहुर्नर्तितचारुपुच्छम् ॥ २ ॥
 विशृङ्खलं पक्षतियुग्ममीषदधानमानन्दगतं मदेन ।
 शुभ्रांशुवर्णं जटिलाग्रपादमितस्ततो मण्डलकैश्वरन्तम् ॥ ३ ॥
 रतिद्वितीयेन मनोभवेन हृदात्सुधायाः प्रविगाह्यमानात् ।
 तं वीक्ष्य फेनस्य चयं नवोत्थमिवाभ्यनन्दत्क्षणमिन्दुमौलिः ॥ ४ ॥
 तदाकृतिं कामपि वीक्ष्य दिव्यामन्तर्भवच्छन्नविहंगमग्निम् ।
 विचिन्तयन्संविदिदे स देवो भ्रूभङ्गभीमश्च रुषा बभूव ॥ ५ ॥
 स्वरूपमास्थाय ततो हुताशस्त्रासस्खलत्कम्पकृताञ्जलिः सन् ।
 प्रवेपमानोऽतितरां स्मरारिमिदं वचो व्यक्तमथाभ्युवाच ॥ ६ ॥
 असि त्वमेको जगतामधीशः स्वर्गैकसां त्वं विषदो निहंसि ।
 अतः सुरेन्द्रप्रमुखाः प्रभो त्वामुपासते दैत्यवरैर्विधूताः ॥ ७ ॥
 त्वया प्रियाप्रेमवशंवदेन शतं व्यतीयेऽत्रभवन्नृतूनाम् ।
 रहःस्थितेन त्वदनीक्षणेन दैन्यं परं प्राप सुरैः सुरेन्द्रः ॥ ८ ॥
 त्वदीयसेवावसरप्रतीक्षैरभ्यर्थितः शक्रमुखैः सुरैस्त्वाम् ।
 उपागतोऽन्वेष्टुमहं विहंगरूपेण विद्वन्समयोचितेन ॥ ९ ॥
 इति प्रभो चेतसि संप्रधार्य तं नोऽपराधं भगवन्क्षमस्व ।
 पराभिभूता वद किं क्षमन्ते कालातिपातं शरणार्थिनोऽमी ॥ १० ॥

३. आनन्दगतम्—आमन्दगतिम् । ५. तदाकृतिम्—तस्याकृतिम् ।

६. त्रासस्खलत्कम्पकृताञ्जलिः—श्वासस्खलत्कण्ठकृताञ्जलिः । अतितराम्—नितराम् ।

८. अत्रभवन्—सुरतात् । त्वदनीक्षणेन—त्वदवीक्षणार्तः । १०. तं नः—मम ।

प्रभो प्रसीदाथ सृजाशु पुत्रं यं प्राप्य सेनान्यमसौ सुरेन्द्रः ।
 स्वर्गैकलक्ष्मीप्रभुतामवाप्य जगत्रयं पाति तव प्रसादात् ॥ ११ ॥
 स शंकरस्तामिति जातवेदोविज्ञापनामर्थवतीं निशम्य ।
 अभूत्प्रसन्नः परितोषयन्ति गीर्भिर्गिरीशा रुचिराभिरीशम् १२
 प्रसन्नचेता मदनान्तकारः स तारकारेर्जयिनो भवाय ।
 शक्रस्य सेनाधिपतेर्जयाय व्यचिन्तयच्चेतसि भावि किञ्चित् ॥ १३ ॥
 युगान्तकालाग्निमिवाविषह्यं परिच्युतं मन्मथरङ्गभङ्गात् ।
 रतान्तरेतः स हिरण्यरेतस्यथोर्ध्वरेतास्तदमोघमाधात् ॥ १४ ॥
 अथोष्णबाष्पानिलदूषितान्तं विशुद्धमादर्शमिवात्मदेहम् ।
 बभार भूम्ना सहसा पुरारिरेतःपरिक्षेपविवर्णमग्निः ॥ १५ ॥
 त्वं सर्वभक्षो भव भीमकर्मा कुष्ठाभिभूतोऽनल धूमगर्भः ।
 इत्थं शशापाद्रिसुता हुताशं तथा रतानन्दसुखस्य भङ्गात् ॥ १६ ॥
 दक्षस्य शापेन शशी क्षयीव पुषो हिमेनेव सरोजकोशः ।
 वहन्विरूपं वपुरुग्रेतश्चयेन वह्निः किल निर्जगाम ॥ १७ ॥
 स पावकालोकनतो विलक्षां स्मरत्रपास्मेरविनम्रवक्त्राम् ।
 विनोदयामास गिरीन्द्रपुत्रीं शृङ्गारगर्भैर्मधुरैर्वचोभिः ॥ १८ ॥
 हरो विकीर्णं घनघर्मतोयैर्नेत्राञ्जनाङ्कं सदयं प्रियायाः ।
 द्वितीयकौपीनचलाञ्चलेनाहरन्मुखेन्दोरकलङ्किनोऽस्याः ॥ १९ ॥
 मन्देन स्विन्नाङ्गुलिना करेण कम्पेण तस्या वदनारविन्दात् ।
 परामृशान्धर्मजलं जहार हरः सहेलं व्यजनानिलेन ॥ २० ॥

११. अथ—आशु । आशु पुत्रम्—आत्मपुत्रम् । स्वर्गैकलक्ष्मीप्रभुताम्—स्वलोकलक्ष्मीप्रभुताम् ।
 अवाप्य—उपेत्य ।

१५. उष्णबाष्पानिलदूषितान्तम्—उष्णबाष्पानलदूषितान्तम् । पुरारिरेतःपरिक्षेपविवर्णम्—पुरारि-
 रेतःपरिक्षिप्तकुवर्णम् ।

१६. तथा—रुष्टा । १७. क्षयीव—क्षयाय । पुषः—पुष्टः ।

१८. पावकालोकनतः—पावकालोकरुषा ।

१९. सदयं प्रियायाः—हृदयप्रियायाः । आहरत्—हरन् । अस्याः—अपि । २०. कम्पेण—प्रेम्णा च ।

रतिश्लथं तत्कबरीकलापमंसावसक्तं विगलत्प्रसूनम् ।
 स पारिजातोद्भवपुष्पमय्या स्रजा बबन्धामृतमूर्तिमौलिः ॥२१॥
 कपोलपाल्यां मृगनाभिचित्रपत्रावलीमिन्दुमुखः सुमुख्याः ।
 स्मरस्य सिद्धस्य जगद्विमोहमन्त्राक्षरश्रेणिमिवोल्लिखे ॥२२॥
 रथस्य कर्णावभि तन्मुखस्य ताटङ्कचक्रद्वितयं न्यधात्सः ।
 जगज्जिगीषुर्विषमेषुरेष ध्रुवं यमारोहति पुष्पचापः ॥ २३ ॥
 तस्याः स कण्ठेऽभिघनस्तनं यां न्यधत् मुक्ताफलहारवल्लीम् ।
 सा प्राप मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि स्थितस्य गङ्गौघयुगस्य लक्ष्मीम् ॥२४॥
 नखव्रणश्रेणिधरे बबन्ध नितम्बबिम्बे रसनाकलापम् ।
 चलत्स्वचेतोमृगबन्धनाय मनोभुवः पाशमिव स्मरारिः ॥२५॥
 भालेक्षणाग्रौ स्वयमञ्जनं स न्यक्ता दृशोः साधु निवेश्य तस्याः ।
 नवोत्पलाक्ष्याः पुलकोपगूढः कण्ठे विनीलेऽङ्गुलिमुज्जघर्ष ॥२६॥
 अलक्तकं पादसरोरुहाग्रे सरोरुहाक्ष्याः किल सन्निवेश्य ।
 स्वमौलिगङ्गासलिलेन हस्तारुणत्वमक्षालयदिन्दुमौलिः ॥२७॥
 भस्मानुलिप्ते वपुषि स्वकीये सहेलमादर्शतलं विमृज्य ।
 नेपथ्यलक्ष्मीपरिभावनार्थमदर्शयज्जीवितवल्लभां सः ॥ २८ ॥
 प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे च संभोगचिह्नं स्ववपुर्विभाव्य ।
 त्रपावती तत्र घनानुरागं रोमाञ्चदम्भेन बहिर्बभार ॥ २९ ॥
 नेपथ्यलक्ष्मीं दयितोपकृप्तां सस्मेरमादर्शतले विलोक्य ।
 अमंस्त सौभाग्यवतीषु धुर्यमात्मानमुद्धूतविलक्षता सा ॥३०॥

२३. कर्णावभि तन्मुखस्य-कर्णावलितं मुखस्य । न्यधात्-व्यधात् ।

२४. अभिघनस्तनं याम्-अभिघनस्तनाग्रम् । सां-या ।

२५. चलत्स्वचेतोमृगबन्धनाय-चलस्वचेतोमृगबन्धनाय ।

२६. न्यक्त्वा-भङ्गा । २७. इन्दुमौलिः-इन्दुचूडः ।

२८. नेपथ्यलक्ष्मीपरिभावनार्थम्-नेपथ्यलक्ष्म्याः परिभावनार्थम् ।

२९. च-सा । संभोगचिह्नम्-संयोगचिह्नम् । ३०. उद्धूतविलक्षता सा-उद्धूतविलक्षभावम् ।

अन्तःप्रविश्यावसरेऽथ तत्र स्निग्धे वयस्ये विजया जया च ।
 उमां तदोपाचरतां कलाभां दूरे स्थितां तां शशिखण्डमोलेः ॥ ३१ ॥
 व्यधुर्बहिर्मङ्गलगानमुच्चैर्वैतालिकाश्चित्रितचारुवेद्याम् ।
 जगुश्च गन्धर्वगणाः सशङ्खध्वनिं प्रमोदाय पिनाकपाणेः ॥ ३२ ॥
 ततः स्वसेवावसरे सुराणां गणांस्तदालोकनतत्पराणाम् ।
 द्वारि प्रविश्य प्रणतोऽथ नन्दी निवेदयामास कृताञ्जलिः सन् ३३
 महेश्वरो मानसराजहंसीं करे दधानस्तनयां हिमाद्रेः ।
 संभोगलीलालयतः सहेलं हसन्बहिस्तानभिनिर्जगाम ॥ ३४ ॥
 क्रमान्महेन्द्रप्रमुखाः प्रणेमुः शिरोनिबद्धाञ्जलयो महेशम् ।
 प्रालेयशैलाधिपतेस्तनूजां देवीं च लोकत्रयमातरं ते ॥ ३५ ॥
 यथागतं तान्विबुधान्विसृज्य प्रसादमानक्रियया प्रतस्थे ।
 स नन्दिना दत्तभुजोऽधिरुह्य वृषं वृषाङ्कः सह शैलपुत्र्या ॥ ३६ ॥
 मनोऽतिवेगेन ककुद्भता स प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनीनः ।
 वैमानिकैः साञ्जलिभिर्विवन्दे विहारहेलागतिभिर्गिरीशः ॥ ३७ ॥
 स्वर्वाहिनीवारिविहारचारी रतान्तनारीश्रमशान्तिकारी ।
 तौ पारिजातप्रसवप्रसङ्गो मरुत्सिषेवे गिरिजागिरीशौ ॥ ३८ ॥
 पिनाकिनापि स्फटिकाचलेन्द्रः कैलासनामा कलिताम्बरांसः ।
 धृतार्धसोमो भृतभोगिभोगो विभूतिधारी स्व इव प्रपेदे ॥ ३९ ॥
 विलोक्य यत्र स्फटिकस्य भित्तौ सिद्धाङ्गनाः स्वं प्रतिबिम्बमारात्
 भ्रान्त्या परस्याभिमुखीभवन्ति प्रियेषु मानग्रहिला नमत्सु ॥ ४० ॥

३१. उमां तदोपाचरतां कलाभाम्—स्वसंपदोपाचरतां कलानाम् । दूरे स्थिताम्—अङ्कस्थिताम् ।
 ३२. चित्रितचारुवेद्याम्—चित्रचरित्रचारु । सशङ्खध्वनिम्—सशङ्खस्वनम् ।
 ३४. हसन्—हरः । ३५. महेशम्—गिरीशम् । ते—ताम् ।
 ३६. प्रसादमानक्रियया—प्रसादमानः प्रियया ।
 ३९. कलिताम्बरांसः—कलिताम्बराशः । धृतार्धसोमो भृतभोगिभोगः—धृतार्धसोमोऽद्भुतभोगिभोगः ।
 ४०. स्वं प्रतिबिम्बम्—स्वप्रतिबिम्बम् । परस्याभिमुखीभवन्ति—परस्या विमुखीभवन्ति । नमत्सु—मनःसु ।

सुबिम्बितस्य स्फटिकांशुगुप्तेश्चन्द्रस्य चिह्नप्रकरः करोति ।
 गौर्यार्पितस्येव रसेन यत्र कस्तूरिकास्थासकुलस्य लीलाम् ॥ ४१ ॥
 यदीयभित्तौ प्रतिबिम्बिताङ्गमात्मानमालोक्य रुषा करीन्द्राः ।
 मत्तान्यनागभ्रमतोऽतिभीमदन्ताभिघातव्यसनं वहन्ति ॥ ४२ ॥
 निशासु यत्र प्रतिबिम्बितानि ताराकुलानि स्फटिकालयेषु ।
 दृष्ट्वा रतान्तच्युततारहारमुक्ताभ्रमं बिभ्रति सिद्धवध्वः ॥ ४३ ॥
 नभश्चरीमण्डनदर्पणश्रीः सुधानिधिर्मूर्धनि यस्य तिष्ठन् ।
 अनर्घ्यचूडामणितामुपैति शैलाधिराजस्य शिवालयस्य ॥ ४४ ॥
 समीयिवांसो रहसि स्मरार्ता रिरंसवो यत्र सुराः प्रियाभिः ।
 एकाकिनोऽपि प्रतिबिम्बभाजो विभान्ति भूयोभिरिवान्विताः स्वैः
 देवोऽपि गौर्या सह चन्द्रमौलिर्यदृच्छया स्फाटिकशैलशृङ्गे ।
 शृङ्गारचेष्टाभिरनारताभिर्मनोहराभिर्व्यहरच्चिराय ॥ ४५ ॥
 देवस्य तस्य स्मरसूदनस्य हस्तं समालम्ब्य सुविभ्रमश्रीः ।
 सा नन्दिना वेत्रभृतोपदिष्टमार्गा पुरोगेन कलं चचाल ॥ ४६ ॥
 चलद्विषाणो विकटाङ्गभङ्गः सदन्तुरः शुष्कसुतीक्ष्णतुण्डः ।
 भ्रुवोपदिष्टः स तु शंकरेण तस्या विनोदाय ननर्त भृङ्गी ॥ ४७ ॥
 कण्ठस्थलीलोलकपालमाला दंष्ट्राकरालाननमभ्यनृत्यत् ।
 प्रीतेन तेन प्रभुणा प्रणुन्ना काली कलत्रस्य मुदे प्रियस्य ॥ ४८ ॥
 भयंकरो तौ विकटं नटन्तौ विलोक्य बाला भयविह्वलाङ्गी ।
 सरङ्गमुत्सङ्गमनङ्गशत्रोर्गाढं प्रसह्य स्वयमालिलिङ्ग ॥ ४९ ॥
 उत्तुङ्गपीनस्तनपीठपीडं ससंभ्रमं तत्परिरम्भमीशः ।
 प्रपद्य सद्यः पुलकोपगूढः स्मरेण रूढप्रमदो ममाद ॥ ५० ॥

४२. मत्तान्यनागभ्रमतः—मत्तान्यकुम्भिभ्रमतः ।

४३. रतान्तच्युततारहारमुक्ताभ्रमम्—रतान्ते च्युततारहारमुक्ताभ्रमम् ।

४६. देवः—दिष्टः । ४७. उपदिष्टमार्गा—उपदिष्टं मार्गम् ।

४८. चलद्विषाणः—चलच्छिखाग्रः । सदन्तुरः—सुदन्तुरः ।

५०. सरङ्गम्—सुरङ्गम् ।

इति गिरिसुतया विलासलीलाविविधविभङ्गिभिरेष तोषितः सन् ।
अमृतकरशिरामणिर्गिरीन्द्रे कृतवसतिर्वशिभिर्गणैर्ननन्द ॥५२॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये कैलासगमनं नाम

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

आससाद सुनासीरं सदसि त्रिदशैः सह ।
तच्च त्रैयम्बकं तीव्रं वहन्वह्निर्महन्महः ॥ १ ॥
सहस्रेण दशामीशो द्युसदां सोऽतिसादरम् ।
दुर्दर्शनं ददर्शाग्निं धूम्रधूमितमण्डलम् ॥ २ ॥
दृष्ट्वा तथाविधं वह्निमिन्द्रः क्षुब्धेन चेतसा ।
व्यचिन्तयच्चिरं किञ्चित्कंदर्पद्वेषिरोषजम् ॥ ३ ॥
स्त्रवज्जलमुखैर्देवैर्वीक्ष्यमाणः क्षणं क्षणम् ।
उपाविशत्सुरेन्द्रेणादिष्टं सादरमासनम् ॥ ४ ॥
हव्यवाह त्वयासादि सुमहादुर्दशा कुतः ।
इति पृष्ठः सुरेन्द्रेण स निःश्वस्य वचोऽवदत् ॥ ५ ॥
अनतिक्रमणीयान्ते शासनात्सुरनायक ।
अतिगौरीरतासक्तं जगामाहं महेश्वरम् ॥ ६ ॥
पारावतं वपुः प्राप्य वेपमानोऽतिसाध्वसात् ।
कालस्येव स्मरारातेरुपान्तमहमासदम् ॥ ७ ॥
दृष्ट्वा छद्मविहंगं मां सुज्ञो विज्ञाय ज्ञानभृत् ।
ज्वलद्भालानले होतुं कोपतोऽयममन्यत ॥ ८ ॥

१. तच्च—मत्वा । २. सोऽतिसादरम्—सदि सादरम् । धूम्रधूमितमण्डलम्—धूम्रधूमिलमण्डलम् ।
३. क्षुब्धेन—क्रुद्धेन । ४. स्त्रवज्जलमुखैः—सविलक्षमुखैः ।
५. सुमहादुर्दशा—सुदुर्दर्शा दशा । ६. अतिगौरीरतासक्तम्—अभिगौरीरतासक्तम् ।
८. ज्ञानभृत्—यज्ञभित् । अयममन्यत—मामलोकयत् ।

वचोभिर्मधुरैः सार्थैर्विनम्रेण मया स्तुतः ।
 प्रीतिमानभवद्देवः स्तोत्रं कस्य न तुष्टये ॥ ९ ॥
 शरण्यः सकलत्राता मामत्रायत शंकरः ।
 क्रोधाग्नेर्ज्वलतो ग्रासत्रासतो दुर्निवारतः ॥ १० ॥
 परिहृत्य परीरम्भरभसं दुहितुर्गिरेः ।
 कामकेलिरसोत्सेकाद्वीडया विरराम सः ॥ ११ ॥
 रङ्गभङ्गच्युतं रेतस्तदमोघं सुदुर्धरम् ।
 त्रिजगदाहकं सद्यो मद्विग्रहमधि न्यधात् ॥ १२ ॥
 तेनाहं दुर्विषह्येण तेजसा दहनात्मना ।
 निर्दग्धमात्मनो देहं दुर्वहं वोढुमक्षमः ॥ १३ ॥
 रौद्रेण दह्यमानस्य महसातिमहीयसा ।
 मम प्राणपरित्राणप्रगुणो भव वासव ॥ १४ ॥
 इति श्रुत्वा वचो बह्वेः परितापोपशान्तये ।
 हेतुं विचिन्तयामास मनसा विबुधेश्वरः ॥ १५ ॥
 तेजोदग्धानि गात्राणि पाणिनास्य परामृशन् ।
 किञ्चित्कृपीटयोनिं तं दिवस्पतिरभाषत ॥ १६ ॥
 प्रीतः स्वाहास्वधाहन्तकारैः प्रीणयसे स्वयम् ।
 देवान्पितॄन्मनुष्यांस्त्वमेकस्तेषां मुखं यतः ॥ १७ ॥
 त्वयि जुह्वति होतारो हवींषि ध्वस्तकल्मषाः ।
 भुञ्जन्ति स्वर्गमेकस्त्वं स्वर्गप्राप्तौ हि कारणम् ॥ १८ ॥
 हवींषि मन्त्रपूतानि हुताश त्वयि जुह्वतः ।
 तपस्विनस्तपःसिद्धिं यान्ति त्वं तपसः प्रभुः ॥ १९ ॥
 नयसे हुतमर्काय स पर्जन्योऽभिवर्षति ।
 ततोऽन्नानि प्रजायन्ते तेनासि जगतः पिता ॥ २० ॥

९. सार्थैः—सान्त्वैः । ११. परीरम्भरभसम्—परीरम्भं रभसात् ।

१२. सुदुर्धरम्—सुदुर्वहम् । अधि न्यधात्—अभिन्ध्यधात् ।

१८. भुञ्जन्ति—भुञ्जते । १९. तपसः—तपसाम् । २०. नयसे—निधत्से । प्रजायन्ते—प्रजास्तेभ्यः ।

अन्तश्चरोऽसि भूतानां तानि त्वद्वलवन्ति च ।
 त्वत्तो जीवितभूयस्त्वं जगतः प्राणदोऽसि तत् ॥ २१ ॥
 जगतः सकलस्यास्य त्वमेकोऽस्युपकारकृत् ।
 कार्योपपादने तत्र त्वत्तोऽन्यः कः प्रगल्भते ॥ २२ ॥
 अमीषां सुरसैन्यानां त्वमेकोऽर्थसमर्थने ।
 विपदोऽपि पदं श्लाघ्योऽपकारयति नो हि सः ॥ २३ ॥
 देवी भागीरथी पूर्वं भक्त्यास्माभिः प्रतोषिता ।
 निमज्जतस्तवोदीर्णं तापं निर्वापयिष्यति ॥ २४ ॥
 गङ्गां तद्गच्छ मा कार्षीर्विषादं हव्यवाहन ।
 अर्थेष्ववश्यकार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता ॥ २५ ॥
 शंभोरम्भोमयी मूर्तिः सैव देवी सुरापगा ।
 त्वत्तः स्मरद्विषो बीजं दुर्धरं धारयिष्यति ॥ २६ ॥
 इत्युदीर्य सुनासीरो विरराम स चानलः ।
 तद्विसृष्टस्तमामन्त्र्य प्रतस्थे स्वर्धुनीमभि ॥ २७ ॥
 हिरण्यरेतसा तेन देवी स्वर्गतरंगिणी ।
 तीर्णाध्वना प्रपेदे सा निःशेषाघविनाशिनी ॥ २८ ॥
 स्वर्गारोहणनिःश्रेणिः स्वर्गमार्गाधिदेवता ।
 उदारदुरितोद्धारहारिणी दुर्गतारिणी ॥ २९ ॥
 महेश्वरजटाजूटवासिनी पापनाशिनी ।
 सागरान्वयनिर्वाणकारिणी धर्मधारिणी ॥ ३० ॥

२१. अन्तश्चरोऽसि—अन्तश्चरसि । त्वद्वलवन्ति—त्वत्तो भवन्ति । त्वत्तः—ततः । जीवितभूयः—जीवनभूतः ।

२३. सुरसैन्यानाम्—सुरसंघानाम् । श्लाघ्योऽपकारयति नो हि सः—श्लाघोपकारव्रतिनो हि सा ।

२५. विषादम्—विलम्बम् । ‘अर्थेषु’ इ०—तत्र गत्वा च तद्बीजममोघं मुञ्च सुस्थिरम् ।

२७. आमन्त्र्य—आपृच्छय । २८. निःशेषाघविनाशिनी—निःशेषक्लेशनाशिनी ।

२९. स्वर्गमार्गाधिदेवता—मोक्षमार्गाधिदेवता ।

विष्णुपादोदकोद्भूता ब्रह्मलोकादुपागता ।
 त्रिभिः स्रोतोभिरश्रान्तं पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ३१ ॥
 जातवेदसमायान्तमूर्मिहस्तैः समुच्छ्रितैः ।
 आजुहावास्य संसिद्धयै सुप्रसादादरेव सा ॥ ३२ ॥
 संमिलद्भिर्मरालैः सा कलं कूजद्भिरुन्मदैः ।
 ददे श्रेयांसि दुःखानि निहन्मीति तमभ्यधात् ॥ ३३ ॥
 कल्लोलैरुद्गतैरर्वाचीनं तटमभिद्रुतैः ।
 प्रीत्येव तमभीयाय स्वर्धुनी जातवेदसम् ॥ ३४ ॥
 अथाभ्युपेत्य तापातो निममज्जानलः किल ।
 विपदा परिभूताः किं व्यवस्यन्ति विलम्बितुम् ॥ ३५ ॥
 गङ्गावारिणि कल्याणकारिणि श्रमहारिणि ।
 स मग्नो निर्वृतिं प्राप पुण्यकारिणि तारिणि ॥ ३६ ॥
 तत्र माहेश्वरं धाम संचक्राम हविर्भुजः ।
 गङ्गायामिद्वभङ्गायामन्तस्तापविपद्भृतः ॥ ३७ ॥
 कृशानुरेतसो रेतस्याहते सरिता तथा ।
 निश्चक्राम ततः सौख्यं हव्यवाहो वहन्बहु ॥ ३८ ॥
 सुधासारैरिवाम्भोभिः परिषिक्तो हुताशनः ।
 यथागतं जगामाथ परां निर्वृतिमादधत् ॥ ३९ ॥
 सा सुदुर्विषहं कामं धाम कामजितो महत् ।
 आदधाना परीतापमवाप व्योमवाहिनी ॥ ४० ॥
 बहिरार्ता युगान्ताग्नेस्तप्तानीव शिखाशतैः ।
 हित्वोष्णानि जलान्यस्या निर्जग्मुर्जलजन्तवः ॥ ४१ ॥

३१. पुनाति—पुनाना । ३२. 'आजुहाव' इ०—आजुहावार्थसिद्धयै तं सुप्रसादधरेव सा ।

३४. अभिद्रुतैः—उपागतैः । ३५. परिभूताः—परिभूतः । व्यवस्यन्ति—व्यवस्यति ।

३६. पुण्यकारिणि—पुण्यभारिणि । ३७. अन्तस्तापविपद्भृतः—अन्तस्तापविपदाभृति ।

३८. आहते—आदधते । ३९. अम्भोभिः परिषिक्तः—उदारैरभिषिक्तः ।

४०. 'सा' इ०—सुधासारैरिवाम्भोभिः परिषिक्तो हुताशनः । ४१. जलानि—पयांसि ।

तेजसा तेन रौद्रेण तप्तानि सलिलान्यपि ।
 समुदञ्चन्ति चण्डानि दुर्भराणि बभार सा ॥ ४२ ॥
 जगच्चक्षुषि चण्डांशौ किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे ।
 जग्मुः षट्कृत्तिका माघे मासि स्नातुं सुरापगाम् ॥ ४३ ॥
 शुभ्रैरभ्रंकपैरुर्मिश्रितैः स्वर्गमनं सताम् ।
 कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिना ॥ ४४ ॥
 सुस्नातानां मुनीन्द्राणां बलिकर्मोचितैरलम् ।
 बहिः पुष्पोत्करैः कीर्णतीरां दूर्वाक्षतान्वितैः ॥ ४५ ॥
 ब्रह्मध्यानपरैर्योगिवरैः पद्मासनस्थितैः ।
 योगनिद्रां गतैर्भोगिभोगबद्धैरुपाश्रिताम् ॥ ४६ ॥
 पादाङ्गुष्ठाग्रभूमिष्ठैः सूर्यसंविष्टदृष्टिभिः ।
 ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपसेविताम् ॥ ४७ ॥
 अथ दैवीं धुनीं देवीमभ्यनन्दन्विलोक्य ताः ।
 कं नाभिनन्दयत्येषा देवी पीयूषवाहिनी ॥ ४८ ॥
 चन्द्रचूडामणिर्देवो यामुद्वहति मूर्धनि ।
 तस्या विलोकनं पुण्यं श्रद्धधुस्ता मुदा हृदि ॥ ४९ ॥
 दिष्ट्या विष्णुपदीं देवीं निर्वाणपददेशिनीम् ।
 निर्धूतकल्मषा भूत्वा सुप्रह्लास्ता ववन्दिरे ॥ ५० ॥
 स्वभाग्यैः खलु संप्राप्तां मोक्षप्रतिभुवं सताम् ।
 भक्त्यात्र तुष्टुवुस्तास्तां श्रद्धधानाः सिषेविरे ॥ ५१ ॥

४६. ब्रह्मध्यानपरैः—ब्रह्माध्यानपरैः । योगिवरैः—योगपरैः । भोगिभोगबद्धैः—भोगिभोगयुक्तैः ।

४७. पादाङ्गुष्ठाग्रभूमिष्ठैः—पादाङ्गुष्ठाग्रभूमिष्ठैः । ४८. दैवीं धुनीम्—दिव्यनदीम् । देवी—दृष्टा ।

४९. तस्या विलोकनम्—तस्यावलोकनम् ।

५०. दिष्ट्या—दिव्याम् । निर्वाणपददेशिनीम्—निर्वाणपददेशिनीम् । निर्धूतकल्मषाः—निर्धूत-
कल्मषाम् । भूत्वा—मूर्ध्ना । ताः—ताम् ।

५१. स्वभाग्यैः—सभाग्यैः । संप्राप्ताम्—सुप्रापाम् । अत्र तुष्टुवुः—प्रतुष्टुवुः ।

मुक्तिस्त्रीसङ्गदौत्यज्ञैस्तत्र ता विमलैर्जलैः ।
 प्रक्षालितमलाः सस्नुः सुस्नातास्तपसान्विताः ॥ ५२ ॥
 स्नात्वा तत्र सुरम्यायां भाग्यैः परिपचेलिमैः ।
 चरितार्थमिवात्मानं बहु ता मेनिरे मुदा ॥ ५३ ॥
 कृशानुरेतसो रेतस्तासामभि कलेवरम् ।
 अमोघं संचचाराथ सद्यो गङ्गावगाहनात् ॥ ५४ ॥
 रौद्रं सुदुर्धरं धाम दधाना दहनात्मकम् ।
 परितापमवापुस्ता मग्ना इव विषाम्बुधो ॥ ५५ ॥
 अक्षमा दुर्वहं वोढुमम्बुनो बहिरातुराः ।
 अग्निं ज्वलन्तमन्तःस्थं दधाना इव निर्ययुः ॥ ५६ ॥
 अमोघं शांभवं बीजं सद्यो नद्योज्झितं महत् ।
 तासामभ्युदरं तीव्रं स्थितं गर्भत्वमागमत् ॥ ५७ ॥
 सुज्ञा विज्ञाय ता गर्भीभूतं तद्वोढुमक्षमाः ।
 विषादमगमन्सद्यो गाढं भर्तृभयाद्द्विधा ॥ ५८ ॥
 अकाममरणं जातमकाण्डं भाविनोऽर्थतः ।
 संभूयान्योन्यमात्मानं शुशुचुस्तास्तदाविलम् ॥ ५९ ॥
 ततः शरवणे शापभयेन व्रीडया सह ।
 तद्गर्भजातमुत्सृज्य ता गृहानभितो ययुः ॥ ६० ॥

५२. ता विमलैः— भाविमलैः ।

५३. सुरम्यायाम्— सुलभ्यायाम् । इव—स्वम् । बहु ताः—बहुलाः ।

५६. दुर्वहम्— दुर्धरम् । 'अग्निम्' इ०— निर्ययुः सहिताः शीघ्रं कृत्तिका विस्मयान्विताः ।

५७. नद्योज्झितम्— नद्यां स्थितम् । तीव्रम्— दीप्तम् ।

५८. गर्भीभूतम्— गर्भभूतम् । अगमन्— अदधुः । भर्तृभयात्— भर्तृभिया ।

५९. अकाण्डम्— अकाण्डे । शुशुचुः— शुश्रवुः ।

६०. शापभयेन— सार्धं भयेन । ताः—स्वान् । अभितः— अभि ताः ।

ताभिस्तत्रामृतकरकलाकोमलं भासमानं
 तन्निक्षिप्तं क्षणमभि नभो गर्भमभ्युज्जिहानैः ।
 स्वैस्तेजोभिर्दिनकरशतस्पर्धमानैरमानैर्
 वक्त्रैः षड्भिः स्मरहरशिरःस्पर्धयेव प्रपेदे ॥ ६१ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये कुमारोत्पत्तिर्नाम
 दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ।

अभ्यर्थमाना विबुधैः समग्रैः प्रद्वैः सुरेन्द्रप्रमुखैरुपेत्य ।
 तं पाययामास सुधाभिपूर्णं सुरापगा स्वस्तनमाशु धात्री ॥ १ ॥
 पिबन्स तस्याः स्तनयोः सुधौघं क्षणंक्षणं साधु समेधमानः ।
 प्रापाकृतिं कामपि षड्भिरेष निषेव्यमाणः खलु कृत्तिकाभिः ॥ २ ॥
 भागीरथीपावककृत्तिकानामानन्दबाष्पाकुललोचनानाम् ।
 तं नन्दनं दिव्यमुपात्तुमासीत्परस्परं प्रौढतरो विवादः ॥ ३ ॥
 अत्रान्तरे पर्वतराजपुत्र्या समं शिवः स्वैरविहारहेतोः ।
 नभो विमानेन विगाहमानो मनोतिवेगेन जगाम तत्र ॥ ४ ॥
 निसर्गवात्सल्यवशाद्विवृद्धचेतःप्रमोदौ गलदश्रुनेत्रौ ।
 अपश्यतां तौ गिरिजागिरीशौ षडाननं तद्दिनजातमात्रम् ॥ ५ ॥
 अथाह देवी शशिखण्डमौलिं कोऽसौ शिशुर्दिव्यवपुः पुरस्तात् ।
 कस्याथ वा धन्यतमस्य पुंसो माता च का भाग्यवतीषु धुर्या ॥
 स्वर्गापगासावनलोऽयमेताः षट् कृत्तिकाः किं कलहायमानाः ।
 पुत्रो ममायं न तवायमित्थं मिथोऽतिवैलक्ष्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

६१. स्वैः-तैः । वक्त्रैः- वक्त्रम् ।

१. सुधाभिपूर्णम्-सुधातिपूर्णम् । सुरापगा-स्वर्गापगा । स्वस्तनम्-स्वं स्तनम् । धात्री-मूर्ता ।

२. एषः-एत्य । ४. मनोतिवेगेन-मनोनिवेगेन ।

५. निसर्गवात्सल्यवशाद्विवृद्धचेतःप्रमोदौ- निसर्गवात्सल्यविवृद्धचेतःपृथुप्रमोदौ । तौ-तम् ।

तद्दिनजातमात्रम्-षड्दिनजातमात्रम् ।

६. असौ-अयम् । च-अस्य । ७. उदाहरन्ति-उदाहरन्ते ।

एतेषु कस्येदमपत्यमीशाखिलत्रिलोकीतिलकायमानम् ।
 अन्यस्य कस्याप्यथ देवदैत्यगन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु ॥ ८ ॥
 श्रुत्वेति वाचं हृदयप्रियायाः कौतूहलिन्या विमलस्मितश्रीः ।
 सान्द्रप्रमोदोदयसौख्यहेतुभूतं वचोऽवोचत चन्द्रचूडः ॥ ९ ॥
 जगन्नयीनन्दन एष वीरः प्रवीरमातस्तव नन्दनोऽयम् ।
 कल्याणि कल्याणकरः सुराणां त्वत्तोऽपरस्याः कथमेष सर्गः ॥
 देवि त्वमेवास्य निदानमार्ये सर्गे जगन्मङ्गलगानहेतोः ।
 सत्यं त्वमेवेति विचारयस्व रत्नाकरे युज्यत एव रत्नम् ॥ ११ ॥
 अतः शृणुष्वावहितेन वृत्तं बीजं यदग्नौ निहितं मया तत् ।
 संक्रान्तमन्तस्त्रिदशापगायां ततो विगाहे सति कृत्तिकासु ॥ १२ ॥
 गर्भत्वमाप्तं तदमोघमेतत्ताभिः शरस्तम्बमधि न्यधायि ।
 बभूव तत्रायमभूतपूर्वो महोत्सवोऽशेषचराचरस्य ॥ १३ ॥
 अशेषविश्वप्रियदर्शनेन धुर्या त्वमेतेन सुपुत्रिणीनाम् ।
 अलं विलम्ब्याचलराजपुत्रि सुपूर्णमुत्सङ्गतलं विधेहि ॥ १४ ॥
 अथेति वादिन्यमृतांशुमौलौ शैलेन्द्रपुत्री रभसेन सद्यः ।
 सान्द्रप्रमोदेन सुपीनगात्री धात्री समग्रस्य चराचरस्य ॥ १५ ॥
 किरीटबद्धाञ्जलिभिर्नभःस्थैर्नमस्कृता सत्वरनाकलोकैः ।
 विमानतोऽवातरदात्मजं तं ग्रहीतुमुत्कण्ठितमानसाभूत् ॥ १६ ॥
 स्वर्गापगापावककृत्तिकादीन्कृताञ्जलीनानमतोऽपि भूम्ना ।
 हित्वा सुकान्तं सुतमाससाद पुत्रोत्सवे माद्यति का न हर्षात् १७
 प्रमोदबाष्पाकुललोचना सा न तं ददर्श क्षणमग्रतोऽपि ।
 परिस्पृशन्ती करकुङ्कुलाभ्यां सुखान्तरं प्राप किमप्यपूर्वम् ॥ १८ ॥

१०. जगन्नयीनन्दन-जगन्नयानन्दन । अयम्-अस्ति । अपरस्याः-परस्याः ।

११. आर्ये-आर्ये । सर्गे-स्वर्गे । १२. अतः-अत्र । त्रिदशापगायाम्-त्रिदिवापगायाम् ।
 विगाहे-अवगाहे ।

१३. तत्-यत् । १५. अथ-तथा । १६. सत्वरनाकलोकैः-सत्वरनाकिलोकैः ।

१७. भूम्ना-मूर्ध्ना । का-कः । १८. करकुङ्कुलाभ्याम्-करकुङ्कुलेन ।

सविस्मयानन्दविकस्वरायाः शिशुर्गलद्वाष्पतरंगितायाः ।
 विवृद्धवात्सल्यरसोत्तराया देव्या दृशो गोचरतां जगाम ॥१९॥
 तमीक्षमाणा क्षणमीक्षणानां सहस्रमासुं विनिमेषमैच्छत् ।
 न नन्दनालोकनमङ्गलेषु क्षणं क्षणं हृष्यति कस्य चेतः ॥२०॥
 विनम्रदेवासुरपृष्ठगाभ्यामादाय तं पाणिसरोरुहाभ्याम् ।
 नवोदयत्पार्वणचन्द्रचारुं गौरी तमुत्सङ्गतलं निनाय ॥ २१ ॥
 स्वमङ्गमारोप्य सुधानिधानमिवात्मनो नन्दनमिन्दुवक्त्रा ।
 तमेकमेवं जगदेकदेवी बभूव पूज्या धुरि पुत्रिणीनाम् ॥ २२ ॥
 निसर्गवात्सल्यरसोघसिक्ता सान्द्रप्रमोदामृतपूरपूर्णा ।
 तमेकपुत्रं जगदेकमाता सोत्सङ्गिनं प्रस्रविणी बभूव ॥ २३ ॥
 अशेषलोकत्रयमातुरस्याः षाण्मातुरः स्तन्यसुधामधासीत् ।
 सुरस्त्रवन्त्यानलकृत्तिकाभिर्मुहुर्मुहुः सस्पृहमीक्ष्यमाणः ॥२४॥
 सुखास्त्रपूर्णेन मृगाङ्गमौलेः कलत्रमेकेन मुखाम्बुजेन ।
 तस्यैकनालोद्गमपञ्चपद्मलक्ष्मीं क्रमात्पट्टदनीं चुचुम्ब ॥ २५ ॥
 हैमं फलं हेमगिरेर्लतेव विकस्वरं नाकनदीव पद्मम् ।
 पूर्वैव दिङ्मतनमिन्दुमाभातं पार्वती नन्दनमादधाना ॥ २६ ॥
 प्रीतात्मना सुप्रयतेन दत्तहस्तावलम्बा शशिशेखरेण ।
 कुमारमुत्सङ्गतले दधाना विमानमभ्रंलिहमारुरोह ॥ २७ ॥
 महेश्वरोऽपि प्रमदप्ररूढरोमोद्गमो भूधरनन्दनायाः ।
 अकाण्डमादत्त तमङ्गतः स तस्यास्तु सोऽम्यात्मजवत्सलत्वात् २८

१९. सविस्मयानन्दविकस्वरायाः—सुविस्मयानन्दविकस्वरायाः । दृशः—दृशोः ।

२० न नन्दनालोकनमङ्गलेषु—सुनन्दनालोकनकौतुकेन । हृष्यति—तृप्यति ।

२१. नवोदयत्—महोदयात् । तम्—स्वम् ।

२२. एकमेवम्—एकदेवम् । २३. सोत्सङ्गिनम्—अभ्युत्सङ्गितम् ।

२५. सुखास्त्रपूर्णेन—सुखाश्रुपूर्णेन । एकनालोद्गमपञ्चपद्मलक्ष्मीम्—एकनालोद्गतपञ्चपद्मलक्ष्मीम् ।
 चुचुम्ब—चुचुम्बे ।

२८. 'अकाण्डम्' इ०—अङ्गादुपादत्त तदङ्गतः सा तस्यास्तु सोऽम्यात्मजवत्सलत्वात् ।

दत्त्वानया नेत्रसुधैकपात्रं पुत्रं पवित्रं सुतया तथाद्रेः ।
 संश्लिष्यमाणः शशिखण्डधारी विमानवेगेन गृहं जगाम॥२९॥
 अधिष्ठितः स्फाटिकशैलशृङ्गे तुङ्गे निजे धामनि कालरम्ये ।
 महोत्सवाय प्रमथान्स नाथः पृथून्महिम्ना स्वमुदादिदेश॥३०॥
 पृथुप्रमोदप्रगुणो गणानां गणः समग्रो वृषवाहनस्य ।
 गिरीन्द्रपुञ्ज्यास्तनयस्य जन्मन्यथोत्सवं संववृते विधातुम्॥३१॥
 स्फुरन्मरीचिचलुरिताम्बराणि संतानशाखिप्रसवाश्रितानि ।
 उच्चिक्षिपुः काञ्चनतोरणानि गणाश्रलानि स्फटिकालयेषु॥३२॥
 दिक्षु प्रसर्पेत्तदधीश्वराणामथामराणामिव नाकिलोके ।
 महोत्सवं शंसितुमाहतोऽन्यैर्दध्वान धीरं पटहः पटीयान्॥३३॥
 महोत्सवे तत्र समागतानां गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणाम् ।
 संभावितानां गिरिराजपुञ्ज्या गृहेऽभवन्मङ्गुलीतकानि ॥३४॥
 सुमङ्गलोपायनपूर्णहस्तास्तं मातरो मातृवदभ्युपेत्य ।
 निधाय दूर्वाक्षतकानि मूर्ध्नि निन्युः स्वमङ्गं गिरिजातनूजम्३५
 ध्वनत्सु तूर्येषु सुमन्द्रमङ्गुचालिङ्गुधोर्ध्वकैष्वप्सरसो रसेन ।
 सुगन्धिबन्धं ननृतुः सुतन्त्रीगीतानुगं भावरसानुविद्धम् ॥३६॥
 वाता ववुः सौख्यकराः प्रसेदुराशा विधूमो हुतभुग्दिदीपे ।
 जलान्यभूवन्विमलानि तत्रोत्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद सद्यः॥३७॥
 गम्भीरशङ्खध्वनिमिश्रमुच्चैर्दिवि ध्रुवा दुन्दुभयः प्रणेदुः ।
 दिवौकसां व्योम्नि विमानसंघा विमुञ्चतां पुष्पचयान्प्रसस्तुः३८

२९. दत्त्वानया—दधानया । नेत्रसुधैकपात्रम्—नेत्रसुधैकसत्रम् । तथा—तया । शशिखण्ड-
 धारी—शशिखण्डमौलिः; शशिखण्डवाही । गृहम्—गृहान् ।

३०. अधिष्ठितः स्फाटिकशैलशृङ्गे—अधिष्ठितस्फाटिकशैलशृङ्गे । धामनि कालरम्ये—धामनि नि-
 कामरम्ये । महिम्ना—प्रथिम्ना । स्वमुदा—पृथक् ।

३१. पृथुप्रमोदप्रगुणः—पृथुप्रमोदः प्रगुणे । ३२. उच्चिक्षिपुः—विचिक्षिपुः । चलानि—वराणि ।

३५. सुमङ्गलोपायनपूर्णहस्ताः—सुमङ्गलोपायनपात्रहस्ताः । अभ्युपेत्य—अभ्युपेताः ।

३६. सुतन्त्रीगीतानुगम्—सवृत्तिगीतानुगम् ।

३८. गम्भीरशङ्खध्वनिमिश्रम्—गम्भीरशब्दध्वनिमिश्रम् । विमुञ्चताम्—विमुञ्चतः ।

इत्थं महेशाद्रिसुतासुतस्य जन्मोत्सवः संमदयांचकार ।
 चराचरं विश्वमशेषमेतत्परं चकम्पे किल तारकश्रीः ॥ ३९ ॥
 ततः कुमारः स मुदो निदानैः स्वबाललीलाललितैर्विचित्रैः ।
 गिरीशगौर्योर्हृदयं जहार मुदे न हृद्या किमु बालकेलिः ॥ ४० ॥
 महेश्वरः शैलसुतापि हर्षात्सहर्षमेकेन मुखेन गाढम् ।
 अजातदन्तानि मुखानि सूनोर्मनोहराणि क्रमशश्चुचुम्ब ॥ ४१ ॥
 क्वचित्स्खलद्भिः क्वचिदस्खलद्भिः क्वचित्प्रकम्पैः क्वचिदप्रकम्पैः ।
 बालः सलीलं चलनप्रयोगैस्तयोर्मुदं कन्दलयांचकार ॥ ४२ ॥
 अहेतुहासच्छुरिताननेन्दुर्गेहाङ्गुणक्रीडनधूलिधूम्रः ।
 मुहुर्वदन्किंचिदलक्षितार्थं मुदं तयोरङ्गुगतस्ततान ॥ ४३ ॥
 गृह्णन्विषाणे हरवाहनस्य स्पृशन्नुमाकेसरिणः सटालीः ।
 स भृङ्गिणः सूक्ष्मतरं शिखाग्रं कर्षन्बभूव प्रमदाय पित्रोः ॥ ४४ ॥
 एको नव द्वौ दश पञ्च सप्तैत्यजीगणन्मञ्जु मुखं प्रसार्य ।
 महेशकण्ठोरगदन्तपङ्क्तिं तदङ्गुः शैशवनुन्नभीतिः ॥ ४५ ॥
 कपर्दिकण्ठान्तकपालदाम्नोऽङ्गुलिं प्रवेश्याननकोटरेषु ।
 दन्तानुपातुं रभसीबभूव मुक्ताफलभ्रान्तिकरान्कुमारः ॥ ४६ ॥
 शंभोः शिरोऽन्तःसरितस्तरंगान्विगाह्य गाढं शिशिरान्नसेन ।
 संजातजाड्यो निजपाणिपद्ममतापयद्भालविलोचनाग्रौ ॥ ४७ ॥
 किंचित्कलं भङ्गुरकण्ठरम्यनमज्जटाजूटधरस्य शंभोः ।
 प्रलम्बमानं किल कौतुकेन चिरं चुचुम्बे मुकुटेन्दुखण्डम् ॥ ४८ ॥

४०. स मुदः—सुमुदाम् । स्वबाललीलाललितैः—सबाललीलाललितैः ।

४१. सहर्षम्—सतर्षम् । मुखानि—वक्त्राणि । क्रमशः—क्रमतः । चुचुम्ब—चुचुम्बे ।

४२. सलीलं चलनप्रयोगैः—सलीलाचलनप्रयोगैः ।

४५. तदङ्गुः—तदङ्गुः । शैशवनुन्नभीतिः—शैशवमुग्धमैशिः ।

४६. मुक्ताफलभ्रान्तिकरान्—मुक्ताफलभ्रान्तिधरः । ४७. संजातजाड्यः—स जातजाड्यम् ।

४८. भङ्गुरकण्ठरम्यनमज्जटाजूटधरस्य—भङ्गुरकन्धरस्य नमज्जटाजूटधरस्य ।

इत्थं शिशोः शैशवकेलिवृत्तैर्मनोभिरामैर्गिरिजागिरीशौ ।

मुदा विनोदैकरसप्रसक्तौ दिवानिशं नाविदतां कदाचित् ॥ ४९ ॥

इति बहुविधं बालक्रीडाविचित्रविचेष्टितं

ललितललितं सान्द्रानन्दं मनोहरमाचरन् ।

अलभत परां वृद्धिं षष्ठे दिने नवयौवनं

स किल सकलं शास्त्रं शास्त्रं विवेद विभोरपि ॥ ५० ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये कुमारकौमारवर्णनं

नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

अथ प्रपेदे त्रिदशैरशेषैः क्रूरासुरोपप्लवदुःखितात्मा ।

पुलोमपुत्रीदयितोऽन्धकारिं तृषातुरश्चातकवत्पयोदम् ॥ १ ॥

दृष्ट्वासुरत्रांसखिलीकृतात्स कथंचिदम्भोदविहारमार्गात् ।

अवातताराभिगिरिं गिरिशगौरीपदन्यासविशुद्धमिन्द्रः ॥ २ ॥

संकन्दनः स्यन्दनतोऽवतीर्य मेघात्मनो मातलिदत्तहस्तः ।

पिनाकिरम्यालयमुच्चचाल शुचौ पिपासाकुलवज्जलौघम् ॥ ३ ॥

इतस्ततोऽपि प्रतिबिम्बभाजं विलोकमानः स्फटिकाद्रिभूमौ ।

आत्मानमप्येकमनेकधा स ब्रजन्विभोरास्पदमाससाद ॥ ४ ॥

विचित्रचञ्चन्मणिभङ्गिसङ्गिसौवर्णदण्डं दधतातिचण्डम् ।

स नन्दिनाधिष्ठितमध्यतिष्ठत्सोधाङ्गणद्वारमनङ्गशत्रोः ॥ ५ ॥

ततः स कक्षाहितहेमदण्डो नन्दी सुरेन्द्रं प्रतिपद्य सद्यः ।

प्रतोषयामास सुगौरवेण गत्वा सदोमण्डलमीश्वरस्य ॥ ६ ॥

४९. मुदा विनोदैकरसप्रसक्तौ— मनोविनोदैकरसप्रसक्तौ ।

१. क्रूरासुरोपप्लवदुःखितात्मा— क्रूरासुरोपद्रवदुःखितात्मा ।

३. पिनाकिरम्यालयम्— पिनाकिनोऽथालयम् ।

६. स कक्षाहितहेमदण्डः— स्वकक्षाहितहेमदण्डः । सुगौरवेण— स गौरवेण । सदोमण्डलम्— शशंस स्वयम् ।

भूसंज्ञया तेन कृताभ्यनुज्ञः सुरेश्वरं तं जगदीश्वरेण ।
 प्रवेशयामास सुरैः पुरोगः समं स नन्दी सदनं हरस्य ॥ ७ ॥
 स चण्डिभृङ्गिप्रमुखैर्गरिष्ठैर्गणैरनेकैर्विविधस्वरूपैः ।
 अधिष्ठितं संसदि रत्नवत्यां सहस्रलोकः शिवमालुलोके ॥ ८ ॥
 कंदर्पमूर्ध्वस्थमहाहिमूर्धरत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिः ।
 दधानमुच्चैस्तरमिद्वधातोः सुमेरुशृङ्गस्य समत्वमाप्तम् ॥ ९ ॥
 विभ्राणमुत्तुङ्गकपालमालां गङ्गां जटाजूटतलं भजन्तीम् ।
 गौरीं तदुत्सङ्गजुषं हसन्तीमिव स्वफेनैः शरदभ्रशुभ्रैः ॥ १० ॥
 गङ्गातरंगैः प्रतिबिम्बितैस्तैर्बभ्रूभवन्तं शिरसा सुधांशुम् ।
 चलन्मरीचिप्रचयैस्तुषारैर्गौरैर्दिगुद्योतिनमुद्वहन्तम् ॥ ११ ॥
 भालस्थले लोचनमेधमानं धामाधरीभूतरवीन्दुनेत्रम् ।
 युगान्तकालोचितहव्यवाहं मीनध्वजप्लोषणमादधानम् ॥ १२ ॥
 सुबद्धया कण्ठिकयेव नीलमाणिक्यमय्या कुतुकेन गौर्या ।
 नीलस्य कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या कान्त्या महत्या च विराजमानम् ॥
 महार्हरत्नाश्रितयोरुदारस्फुरत्प्रभामण्डलयोः समन्तात् ।
 कर्णस्थिताभ्यां शशिभास्कराभ्यामुपासितं कुण्डलयोश्छलेन १४
 कालार्दितानां त्रिदशासुराणां चितारजोभिः परिपाण्डुराङ्गम् ।
 महन्महेभाजिनमुन्नताभ्रप्रालेयशैलश्रियमुद्वहन्तम् ॥ १५ ॥
 पाणिस्थितब्रह्मकपालपात्रं वैकुण्ठकंकालकरालकायम् ।
 सुरास्थिकण्ठाभरणं रणान्तमूलं त्रिशूलं कलयन्तमुच्चैः ॥ १६ ॥
 पुरातनीं ब्रह्मकपालमालां कण्ठे वहन्तं पुनराश्वसन्तीम् ।
 उद्गीर्णवेदां मुकुटेन्दुवर्षत्सुधौघसंघ्रावनलब्धसंज्ञाम् ॥ १७ ॥

८. अधिष्ठितं संसदि—अधिष्ठितायां सदि । रत्नवत्याम्—रत्नमय्याम् । सहस्रलोकः—सहस्रनेत्रः ।

९. उर्ध्वस्थमहाहिमूर्धरत्नांशुभिः— उद्धन्धमहाहिमूर्धरत्नांशुभिः ।

१०. उत्तुङ्गकपालमालाम्— उत्तुङ्गतरंगमालाम् । जटाजूटतलम्— जटाजूटतटम् ।

१३. च विराजमानम्— सुविराजमानम् । १५. परिपाण्डुराङ्गम्— परिपाण्डुरागम् ।

१६. सुरास्थिकण्ठाभरणम्— सुरास्थिखण्डाभरणम् । रणान्तमूलम्—रणान्तमलम् ।

१७. उद्गीर्णवेदाम्— उदीर्णवेदाम् ।

सलीलमङ्कुस्थितया गिरीन्द्रपुत्र्या नवाष्टापदतुल्यभासा ।
 विराजमानं शरदभ्रखण्डं परिस्फुरन्त्याचिररोचिषेव ॥ १८ ॥
 दृप्तान्धकप्राणहरं पिनाकं गजासुरस्त्रीविधवात्वहेतुम् ।
 करेण गृह्णन्तमगृह्यमन्यैः पुरासुरप्लोषणकेलिकारम् ॥ १९ ॥
 भद्रासनं काञ्चनपादपीठं महार्हमाणिक्यविभङ्गिचित्रम् ।
 अधिष्ठितं चन्द्रमरीचिगौरैरुद्वीज्यमानं चमरैर्गणाभ्याम् ॥ २० ॥
 शस्त्रास्त्रविद्याभ्यसनावसक्ते सविस्मयैरेत्य गणैः सुदृष्टे ।
 संवीज्यमानेऽम्बिकयाञ्चलेन सानन्दनिर्दिष्टदृशं कुमारे ॥ २१ ॥
 तथाविधं शैलसुताधिनाथं पुलोमपुत्रीदयितो निरीक्ष्य ।
 आसीत्क्षणं क्षोभपरो नु कस्य मनो न हि क्षुभ्यति धामधाम्नि २२
 विकस्वराम्भोजवनश्रिया तं दृशां सहस्रेण निरीक्षमाणः ।
 सर्वाङ्गनेत्रो द्युपतिर्बभासे पुष्पोत्कराकीर्ण इवाग्रशाखी ॥ २३ ॥
 दृष्ट्वा सहस्रेण दृशां महेशमभूत्कृतार्थः खलु तेन शक्रः ।
 सर्वाङ्गजातं विकलं विरूपं पुरा प्रियालोकपरं विवेद ॥ २४ ॥
 ततः कुमारं कनकाद्रिसारं पुरंदरः प्रेक्ष्य धृतास्त्रशस्त्रम् ।
 महेश्वरोपान्तिकवर्तमानं शत्रोर्जयाशां मनसा बबन्ध ॥ २५ ॥
 श्रीनीलकण्ठ द्युपतिः पुरोऽस्ति त्वयि प्रणामावसरं च पृच्छन् ।
 सहस्रनेत्रोऽत्र भव त्रिनेत्र दृष्ट्वा प्रसादप्रवणो महेश ॥ २६ ॥

१९. अगृह्यमन्यैः—असह्यशूलम् । पुरासुरप्लोषणकेलिकारम्—पुरास्मरप्लोषणकेलिकारम् ।

२०. महार्हमाणिक्यविभङ्गिचित्रम्—महार्घमाणिक्यविभङ्गिचित्रम् ।

२१. शस्त्रास्त्रविद्याभ्यसनावसक्ते—शस्त्रास्त्रविद्याभ्यसनैकसक्तैः । सुदृष्टे—सुदृष्टम् । संवीज्य-
 माने—नीरज्यमाने ।

२२. नु कस्य—अत्र कस्य; अन्तःकस्य । २३. सर्वाङ्गनेत्रः—सर्वाङ्गजेन ।

२४. सर्वाङ्गजातं विकलम्—सर्वाङ्गजानेत्रदलम् । विरूपम्—विपूरम् । प्रियालोकपरम्—प्रि-
 याकोपपरः ।

२६. त्वयि—तव । च पृच्छन्—प्रतीक्षन् । सहस्रनेत्रोऽत्र भव त्रिनेत्र—सहस्रनेत्रं प्रसर त्रिने-
 त्रम् । महेश—महेशः ।

इति प्रबद्धाञ्जलिरेत्य नन्दी निधाय कक्षामभि हेमदण्डम् ।
 प्रसादपात्रं पुरतो भविष्णुमध्यन्धकारातिमुवाच वाचम् ॥२७॥
 मुदासुरारिं सुरसंघसेव्यं त्रैलोक्यसेव्यस्त्रिपुरासुरारिः ।
 प्रीत्या सुधासारविसारिणेव ततोऽनुजग्राह विलोकनेन ॥२८॥
 किरीटकोटिच्युतपारिजातपुष्पेण भक्त्यानमितेन मूर्ध्ना ।
 स्वर्गैकवन्द्यो जगदेकदेवं ननाम देवः स सहस्रनेत्रः ॥ २९ ॥
 अनेकलोकैकनमस्क्रियार्हं महेश्वरं तं त्रिदिवेश्वरः सः ।
 भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थतायाः पात्रं पवित्रं परमं बभूव ॥३०॥
 सुभक्तिभाजामधिपादपीठं प्रीताक्षिभिर्नम्रतरैः शिरोभिः ।
 ततः प्रणेमुः पुरतः सुराणां गणाः सशक्राः क्रमतः स्मरारिम् ॥३१॥
 गणोपनीते प्रभुणोपदिष्टे नृपासने हेममये पुरस्तात् ।
 प्रापोपविश्य प्रमदं सुरेन्द्रः प्रभुप्रसादो हि मुदे न कस्य ॥३२॥
 क्रमेण चान्येऽपि विलोकनेन संभाविताः सस्मितमीश्वरेण ।
 उपाविशंस्तोषविशेषमाप्ता दृग्गोचरे तस्य पुरः समेताः ॥३३॥
 अथाह देवो बलवैरिमुख्याङ्गीर्वाणवर्गान्करुणार्द्रचेताः ।
 कृताञ्जलीकानसुरैर्विधूतान्ध्वस्तश्रियः श्रान्तमुखानवेक्ष्य ॥३४॥
 अहो बतानन्तपराक्रमाणां दिवौकसां वीरवरायुधानाम् ।
 हिमोदबिन्दुग्लपितस्य किं वः पद्मस्य दैन्यं दधते मुखानि ॥३५॥

२७. भविष्णुमध्यन्धकारातिम्— भविष्णुरधिस्मरारातिम् ।

२८. मुदा— पुरा । सुधासारविसारिणा— सुधाःसारणिधारिणा ।

२९. किरीटकोटिच्युतपारिजातपुष्पेण भक्त्या— किरीटकोटिच्युतपारिजातपुष्पोत्करेण । 'स्वर्गैकवन्द्यः' इ०— स्वर्गैकवन्द्यो जगदेकवन्द्यं तं देवदेवं प्रणनाम देवः ।

३१. प्रीताक्षिभिः— प्रान्तीकृतैः । सशक्राः क्रमतः स्मरारिम्— सुरेन्द्रक्रमतः पुरारिम् ।

३२. नृपासने—ध्रुवासने । प्रमदम्— प्रमुदम् । प्रभुप्रसादः— प्रभोः प्रसादः ।

३३. अन्येऽपि—अन्येन । पुरः समेताः— सुराः समग्राः । उपाविशन्—उपाविशुः ।

३४. गीर्वाणवर्गान्—गीर्वाणमुख्यान् । असुरैर्विधूतान्—असुराभिभूतान् । ध्वस्तश्रियः—ध्वस्तमियान् । श्रान्तमुखान्—शीर्णमुखान् ।

३५. दिवौकसाम्—दिवौकसः ।

स्वर्गौकसः स्वर्गपरिच्युताः किं सुपुण्यराशौ सुमहत्तरेऽपि ।
चिह्नं चिरोढं बत यूयमेते निजाधिपत्यस्य परित्यजध्वम् ॥३६॥
दिवौकसो देवगृहं विहाय मनुष्यसाधारणतामवाप्ताः ।
यूयं कुतः कारणतश्चरध्वं महीभृतो मानधना महान्तः ॥३७॥
अनन्यसाधारणसिद्धमुच्चैः सुदैवतं धाम निकामकामम् ।
कस्मादकस्मान्निरगाद्यमाद्यैश्चिरार्जितं पुण्यमिवापवादात् ॥३८॥
विरुद्धतो वो हृदयस्य कस्मात्तथाविधं धैर्यमहार्यमार्याः ।
अगादगाधस्य जलाशयस्य ग्रीष्मातपापत्तिवशादिवाम्भः ॥३९॥
सुराः पुरारातिपुरो विवर्णं समीयिवांसं सममातुराणाम् ।
तद्भूत लोकत्रयजित्वरात्किं महासुरात्तारकतो विरुद्धम् ॥४०॥
पराभवं तस्य महासुरस्य निषेद्धुकामोऽहमलंभविष्णुः ।
दावानलप्लोषविपत्तिमन्योऽरण्यस्य हर्तुं जलदात्प्रभुः किम् ४१
इतीरिते मन्मथमर्दनेन सुराः सुरेन्द्रप्रमुखा मुखेषु ।
सान्द्रप्रमोदाः सुचिरस्मितेषु दधुः श्रियं सत्वरमाश्वसन्तः ॥४२॥
ततो गिरीशस्य गिरां विताने जगाद लब्धेऽवसरे सुरेशः ।
भवन्ति वाचोऽवसरे प्रयुक्ता ध्रुवं प्रविस्पष्टफलोदयाय ॥४३॥

३६. सुपुण्यराशौ—स्वपुण्यराशौ । सुमहत्तरे—सुमहत्तमे । बत—ननु ।

३७. दिवौकसः—स्वर्गौकसः । चरध्वम्—चरध्वे । महीभृतः—महीतले । मानधनाः—मानभृतः ।

३८. सुदैवतम्—तदैवतम् । निकामकामम्—निकामकाम्यम् । यमाद्यैः—अगाधम् । अपवादात्—अपचारात् ।

४०. पुरारातिपुरो विवर्णम्—पुरारातिपुरः सुवर्णम्; सुनासीरपुरःसराणाम् । समीयिवांसं सममा-
तुराणाम्—समीहितं यत्सममातुराणाम् ; समीयुषां सामसमातुराणाम् । ब्रूत लोकत्रयजित्वरात्—
ब्रूत लोकत्रयजित्वराः; भूतलोकत्रयजित्वराः । महासुरात्तारकतः—महासुरप्रायकतः ।

४१. निषेद्धुकामः—निषेद्धुमेकः । अरण्यस्य हर्तुं जलदात्प्रभुः किम्—महाम्बुदात्किं हरते वनानाम् ।

४२. सान्द्रप्रमोदाः सुचिरस्मितेषु—सान्द्रप्रमोदाश्रुतरंगितेषु ।

४३. विताने—विसामे । लब्धेऽवसरे—लब्धावसरे । प्रविस्पष्टफलोदयाय—प्रभाविष्टफलोदयाय ।

ज्ञानप्रदीपेन तमोपहेनाविनश्वरेणास्खलितप्रभेण ।
 भूतं भवद्भावि च यच्च किञ्चित्सर्वत्र सर्वं तव गोचरं तत् ॥४४॥
 दुर्वारिदोर्दुर्मददुःसहेन यत्तारकेणामरघस्मरेण ।
 तदीश नन्वात्मपदान्निरस्ता वयं दिवोऽमी बत किं न वेत्ति ४५
 विधेरमोघं सुवरप्रसादमासाद्य सद्यस्त्रिजगज्जिगीषुः ।
 सुरान्स जम्भारिमुखान्प्रचण्डदोर्दण्डचण्डो मनुते तृणाय ॥४६॥
 स्तुत्या पुरास्माभिरुपासितेन पितामहेनेति निरूपितं नः ।
 सेनापतिः संयति दैत्यमेनं पुरा स्मरारातिसुतो निहन्ति ॥४७॥
 अकामतोऽनन्तरमद्य यावत्सुरा अदान्तस्य पराभवार्तिम् ।
 विषेहिरे तस्य हृदन्तशल्यमाज्ञानियोगं त्रिदिवोकसोऽमी ॥४८॥
 निदाघधामक्लमविक्रवानां नवीनमम्भोदमिवोषधीनाम् ।
 सन्नन्दनं नन्दनमात्मनो नः सेनान्यमेनं स्वयमादिश त्वम् ४९
 त्रैलोक्यलक्ष्मीहृदयैकशल्यं समूलमुत्खाय महासुरं तम् ।
 अस्माकमेषां पुरतो भविष्णुर्दुःखापहारं युधि यो विधत्ते ॥५०॥
 महाहवे नाथ तवास्य सूनोः शस्त्रैः शितैः कृत्तशिरोधराणाम् ।
 महासुराणां रमणीविलापैर्दिशो दशैता मुखरीभवन्तु ॥ ५१ ॥
 महारणक्षौणिपशूपहारे कृतेऽसुरे तत्र तवात्मजेन ।
 बन्दिस्थितानां सुदृशां करोतु वेणिप्रमोकं सुरलोक एषः ॥५२॥

४४. गोचरम्—गोचरः । ४५. दुर्वारिदोर्दुर्मददुःसहेन—दुर्वारिदोरुद्यमदुःसहेन । नन्वात्म-
 पदान्निरस्ता—वामाप्लवतानिरस्ता । बत—वद ।

४६. जम्भारिमुखान्प्रचण्डदोर्दण्डचण्डः—जम्भारिमुखान्प्रचण्डदोर्दण्डचण्डः ।

४७. पुरा स्मरारातिसुतः—पुरस्मरारेस्तनयः ।

४८. अकामतः—अतस्ततः । सुरा अदान्तस्य पराभवार्तिम्—सुदुःसहं तस्य पराभवं तम् । तस्य—
 हन्त । आज्ञानियोगम्—आज्ञानिवेशम् ।

५०. त्रैलोक्यलक्ष्मीहृदयैकशल्यम्—त्रैलोक्यलक्ष्मीद्वितयैकशल्यम् । युधि यो विधत्ते—सुधिया
 विधाता । ५१. शितैः—शरैः ।

५२. महारणक्षौणिपशूपहारे—महारणक्षौणिपशूपहारी ।

इत्थं सुरेन्द्रे वदति स्मरारिः सुरारिदुश्चेष्टितजातरोषः ।

कृतानुकम्पस्त्रिदशेषु तेषु भूयः स भूताधिपतिर्बभाषे ॥५३॥

अहो अहो देवगणाः सुरेन्द्रमुखाः शृणुध्वं वचनं ममैतत् ।

विचेष्टते शंकर एष देवकार्याय सज्जः सकलं शुभाय ॥५४॥

पुरा मयाकारि गिरीशपुत्र्याः प्रतिग्रहोऽयं नियतात्मनापि ।

तत्रैकहेतुः खलु तद्भवेन वीरेण यद्धन्यत एष शत्रुः ॥ ५५ ॥

अथोपपन्नं तदितो नियुज्य कुमारमेनं पृतनापतित्वे ।

निहन्तु शत्रुं सुरलोकमेष पुनातु भूयोऽपि सुरैः सुरेन्द्रः ॥५६॥

इत्युदीर्य भगवान्स्वमात्मजं घोरसंगरमहोत्सवोत्सुकम् ।

नन्दनेहि जय देवविद्विषः संयतीति निजगाद शंकरः ॥ ५७ ॥

शासनं पशुपतेस्तु कुमारः स्वीचकार शिरसा विनतेन ।

सर्वथैव पितृभक्तिरतानामेष एव परमः खलु धर्मः ॥ ५८ ॥

असुरयुद्धविधौ विबुधेश्वरे पशुपतौ वदति प्रियमात्मजम् ।

गिरिजया मुमुदे सुतविक्रमे न किमु नन्दति संयति वीरसूः ॥५९॥

सुरपरिवृढः प्रौढं वीरं कुमारमुमापते-

बलवदमरारातिस्त्रीणां दृगञ्जनभञ्जनम् ।

जगदभयदं सद्यः प्राप्य प्रमोदपरोऽभव-

द्रुवमभिमते को वा पूर्णे मुदा न हि माद्यति ॥ ६० ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये कुमारसैनापत्यवर्णनं नाम

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

५३. सः-अपि ।

५४. सुरेन्द्रमुखाः- सुरेन्द्रमुख्याः । एतत्-एते । एषः-एव । सकलं शुभाय-सकलैः शुभास्त्रैः ।

५५. गिरीशपुत्र्याः- गिरीन्द्रपुत्र्याः । एकहेतुः- एष हेतुः । हन्यते-वध्यते ।

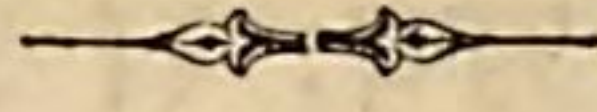
५६. अथ- अत्र । इतः-अतः । निहन्तु-निहत्य । पुनातु-लभेत ।

५७. स्वम्- तम् । जय-जहि । देवविद्विषः-देवविद्विषम् । ५८. तु-सः ।

५९. विबुधेश्वरे- विबुधेश्वरः । प्रियमात्मजम्- प्रियपुत्रकम्; प्रियमात्रकम् ।

६०. दृगञ्जनभञ्जनम्-दृगञ्जनगञ्जनम् ।

त्रयोदशः सर्गः ।

प्रस्थानकालोचितचारुवेषः स स्वर्गिवर्गेरनुगम्यमानः ।
 ततः कुमारः शिरसा नतेन त्रैलोक्यभर्तुः प्रणनाम पादौ ॥१॥
 जहीन्द्रशत्रुं समरेऽमरेशपदं स्थिरत्वं नय वीर वत्स ।
 इत्याशिषा तं प्रणमन्तमोशो मूर्धन्युपाघ्राय मुदाभ्यनन्दत् ॥२॥
 प्रह्वीभवन्नम्रतरेण मूर्ध्ना नमश्चकाराङ्घ्रियुगं स मातुः ।
 तस्याः प्रमोदाश्रुपयःप्रपूरस्तस्याभवद्वीरवराभिषेकः ॥ ३ ॥
 तमङ्कमारोप्य सुता महाद्रेराश्लिष्य गाढं सुतवत्सला सा ।
 शिरस्युपाघ्राय जगाद शत्रुं जित्वा कृतार्थीकुरु वीरसूं माम् ॥४॥
 उद्दामदैतेयविपत्तिहेतुः श्रद्धालुचेताः समरोद्दुरः सः ।
 आपृच्छ भक्त्या गिरिजागिरीशौ ततः प्रतस्थेऽभिदिवं कुमारः ५
 देवं महेशं गिरिजां च देवीं ततः प्रणम्य त्रिदिवौकसोऽपि ।
 प्रदक्षिणीकृत्य सुरेशमुख्याः सुराः समस्तास्तमथानुजग्मुः ॥६॥
 अथ व्रजद्विस्त्रिदशैः सरोषैः स्फुरत्प्रभाभासुरमण्डलैस्तैः ।
 नभो बभासे परितो विकीर्णम् दिवापि नक्षत्रगणैरिवोग्रैः ॥७॥
 रराज तेषां व्रजतां सुराणां मध्ये कुमारोऽधिककान्तिकान्तः ।
 नक्षत्रताराग्रहमण्डलानामिव त्रियामादयितो नभोऽन्ते ॥ ८ ॥
 गिरीशगोरीतनयेन सार्धं पुलोमपुत्रीदयितादयस्ते ।
 उत्तीर्य नक्षत्रपथं मुहूर्तत्प्रपेदिरे लोकमथो मुनीनाम् ॥ ९ ॥

३. प्रमोदाश्रुपयःप्रपूरः— प्रमोदाश्रुपयःप्रवर्षः ।

४. महाद्रेः—हिमाद्रेः । आश्लिष्य गाढम्—आश्लिष्टगात्रम् । कृतार्थीकुरु—कृतार्थी कुरु ।

५. उद्दामदैतेयविपत्तिहेतुः— उद्दामदैत्येशविपत्तिहेतुः । समरोद्दुरः सः—समरोत्सवस्य । अभिदिवम्— त्रिदिवम् । ६. अनुजग्मुः—अभिजग्मुः ।

७. सरोषैः— अशेषैः । नभः—ततः । परितो विकीर्णम्—हरितोऽवकाशः ।

८. अधिककान्तिकान्तः—अधिककान्तकान्तिः । त्रियामादयितः—त्रियामारमणः । अन्ते—अन्तः ।

९. मुहूर्तात्—मुहूर्तम् । अथो मुनीनाम्—अथात्मनीनम् ।

तं स्वर्गलोकं चिरकालदृष्टं महासुरत्रासवशंवदत्वात् ।
 सद्यः प्रवेष्टुं न विषेहिरे तत्क्षणं व्यलम्बन्त सुराः समस्ताः ॥१०॥
 पुरो भव त्वं न पुरो भवामि न वः पुरोगोऽस्मि पुरःसरस्त्वम् ।
 इत्थं द्विषा तेन कृते स्ववश्ये स्वर्गे प्रवेष्टुं कलहं वितेनुः ॥११॥
 सुरत्वरालोकनकौतुकेन मुदा सुविस्मेरविलोचनस्य ।
 दधुः कुमारस्य मुखारविन्दे दृष्टिं द्विषत्साध्वसकातरास्ते ॥१२॥
 सहेलहासोद्धुरिताननेन्दुस्ततः कुमारः पुरतो निविष्टः ।
 स तारकापातमवेक्षमाणो रणप्रवीरोऽभि सुरानवोचत् ॥१३॥
 भीत्यालमद्य त्रिदिवौकसोऽमी स्वर्गे भवन्तः प्रविशन्तु सद्यः ।
 अत्रैव मे दृक्पथमेतु शत्रुर्महासुरो यः खलु कालदृष्टः ॥१४॥
 स्वर्लोकलक्ष्मीकचकर्षणाय दोर्मण्डलं यस्य बलातिचण्डम् ।
 इहैव तच्छोणितपानकेलिमहाय कुर्वन्तु शरा ममैते ॥ १५ ॥
 शक्तिर्ममासावहतप्रचारा प्रभावसारा सुमहःप्रसारा ।
 स्वर्लोकलक्ष्म्या विपदा सहारेः शिरो हरन्ती दिशतां सुखं वः १६
 इत्यन्धकारातिसुतस्य दैत्यवधाय बद्धोत्सवमानसस्य ।
 सर्वं सुविस्मेरमुखारविन्दं गीर्वाणवृन्दं वचसा ननन्द ॥ १७ ॥
 सान्द्रप्रमोदः पुलकोपगूढः सर्वाङ्गसंलग्नसहस्रनेत्रः ।
 तस्योत्तरीयेण निजाम्बरेण निर्मञ्छनं चारु चकार शक्रः ॥१८॥

१०. तत्-तम् । ११. पुरो भव त्वम्-पुरोऽत तत्त्वम् । वः-अहम् । पुरःसरस्त्वम्-पुरः सर
 त्वम् । कृते स्ववश्ये-हता मिथस्ते ।

१२. सुरत्वरालोकनकौतुकेन- सुरालयालोकनकौतुकेन । सुविस्मेरविलोचनस्य- सविस्मेरविलो-
 चनान्ताः । द्विषत्साध्वसकातराः-द्विषत्साध्वसकातराम् ।

१३. सहेलहासोद्धुरिताननेन्दुः- सहेलहासच्छुरिताननेन्दुः । १४. यः-वः । [चण्डम् ।

१५. स्वर्लोकलक्ष्मीकचकर्षणाय-स्वर्गलोकलक्ष्मीकचकर्षणाय । यस्य बलातिचण्डम्- बलगति यस्य

१६. सुमहःप्रसारा-सुमहाप्रसारा । ' स्वर्लोकलक्ष्म्या ' इ०- स्वर्लोकलक्ष्मीविपदा सहारिशिरो
 हरन्ती दिशतान्मुदं वः ।

१८. सान्द्रप्रमोदः- सान्द्रप्रमोदात् । सर्वाङ्गसंलग्नसहस्रनेत्रः- सर्वाङ्गसंफुल्लसहस्रनेत्रः । निर्म-
 ञ्छनम्- निरूहणम्; निरुञ्छनम् ।

घनप्रमोदाश्रुपरिप्लुताक्षैर्मुखैश्चतुर्भिः प्रचुरप्रमोदः ।
 क्रमाच्चुम्बे विधिरादिवृद्धः षडाननं षट्सु शिरःसु हर्षति ॥ १९ ॥
 दिव्यर्षयस्तस्य वचो वरार्थं समभ्यनन्दन्किल नारदाद्याः ।
 निर्मञ्छनं चक्रुरथोत्तरीयैश्चामीकरीयैर्नववल्कलैश्च ॥ २० ॥
 सुसाधु साध्वित्यभितः प्रशस्य मुदा कुमारं त्रिपुरासुरारैः ।
 आनन्दयन्वीर जयेति वाचा गन्धर्वविद्याधरसिद्धसंघाः ॥ २१ ॥
 ततः सुराः शक्तिधरस्य तस्यावष्टम्भतः साध्वसमुत्त्यजन्तः ।
 उत्सेहिरे स्वर्गमनन्तशक्त्यै गन्तुं वनं यूथपतेरिवेभाः ॥ २२ ॥
 अथाभिपृष्टे गिरिजासुतस्य पुरंदरारातिवधं चिकीर्षोः ।
 सुरा निरीयुस्त्रिपुरं दिधक्षोरिव स्मरारैः प्रमथाः समन्तात् ॥ २३ ॥
 सुराङ्गनानां जलकेलिभाजां प्रक्षालितैः संततमङ्गरागैः ।
 प्रपेदिरे पिञ्जरवारिपूरां स्वर्गौकसः स्वर्गधुनीं पुरस्तात् ॥ २४ ॥
 दिग्दन्तिनां वारिविहारलीलां कराहतैर्भीमवराहयूथैः ।
 आशंसयन्सादरमद्रिपुत्रीमहेशपुत्राय पुरः पुरोगाः ॥ २५ ॥
 स कार्तिकेयः पुरतः परीतो वियञ्चरैर्लोलतरैस्तरंगैः ।
 आप्लावयन्तीं मुहुरालवालश्रेणीस्तरूणां गुरुतीरजानाम् ॥ २६ ॥
 लोलालसाभिः सुरकन्यकाभिर्हिरण्यहंसाभिरुताभिरुच्चैः ।
 माणिक्यगर्भाभिरुपाहिताभिः प्रकीर्णतीरां वरवेदिकाभिः ॥ २७ ॥

१९. घनप्रमोदाश्रुपरिप्लुताक्षैः—घनप्रमोदाश्रुतरंगिताक्षैः । प्रचुरप्रमोदः—प्रचुरप्रसादैः । शिरः-सु-मुखेषु ।

२०. समभ्यनन्दन्—तदभ्यनन्दन् । निर्मञ्छनम्—निरुञ्छनम् । नववल्कलैः—निजवल्कलैः ।

२१. सुसाधु—तं साधु । २२. उत्त्यजन्तः—उत्सृजन्तः ।

२३. अभिपृष्टे—अभिपृष्ठम् । पुरंदरारातिवधम्—पुरंदरारातिजयम् ।

२५. आशंसयन्—अशंसयन् । २६. आलवालश्रेणीः—आलवालश्रेणीम् ।

२७. लोलालसाभिः—लीलारसाभिः । हिरण्यहंसाभिरुताभिः—हिरण्यजाभिः सिकताभिः । उपा-हिताभिः—उपोहिताभिः ।

सौरभ्यलुब्धभ्रमरावकीर्णैर्हिरण्यहंसावलिकेलिलोलैः ।
 चामीकरीयैः कमलैर्विनिद्रैश्च्युतैः परागैः परिपिञ्जतोयाम् ॥ २८
 कुतूहलाद्गुप्तामुपागताभिस्तीरे स्थिताभिः सुरकन्यकाभिः ।
 अभ्युर्मिराजिप्रतिबिम्बिताभिर्मुदं दिशन्तीं व्रजतां जनानाम् २९
 ननन्द शक्रश्चिरकालदृष्टां विलोक्य सद्यः सुरदीर्घिकां ताम् ।
 अदर्शयत्सादरमद्रिपुत्रीमहेशपुत्राय पुरः पुरोगः ॥ ३० ॥
 स कार्तिकेयः पुरतः पुरोज्ञः सुरैः समस्तैः सुरनिम्नगां ताम् ।
 अपूर्वदृष्टामिव लोकमानः सविस्मयस्मेरविलोचनोऽभूत् ॥ ३१ ॥
 उपेत्य तां तत्र किरीटकोटिन्यस्ताञ्जलिर्भक्तिपरः कुमारः ।
 गीर्वाणवृन्दैः प्रणुतां प्रणुत्य नम्रेण मूर्ध्ना नमितो ववन्दे ॥ ३२ ॥
 प्रपाटितस्मेरसरोजराजिः पुरः परीरम्भमिलन्महोर्मिः ।
 कपोलपालिश्रमवारिहारी भेजे गुहं स्वःसरितः समीरः ॥ ३३ ॥
 ततो व्रजन्नन्दननामधेयं लीलावनं जम्भजितः पुरस्तात् ।
 विभिन्नभग्नोन्नतशाखिसंघं प्रेक्षांचकार स्मरशत्रुसूनुः ॥ ३४ ॥
 सुरद्विषोपप्लुतमेवमेतद्वनं बलस्य द्विषतो गतश्चि ।
 इत्थं विचिन्त्यारुणलोचनोऽभूद्भूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखः स कोपात् ३५
 निर्लूनलीलोपवनामपश्यदसंचरीभूतविमानमार्गाम् ।
 विध्वस्तसौख्यप्रचयां प्रमृष्टविश्वैकसाराममरावतीं सः ॥ ३६ ॥

२८. सौरभ्यलुब्धभ्रमरावकीर्णैः—सौरभ्यलुब्धभ्रमरोपगीतैः । परिपिञ्जतोयाम्—परिपिङ्गतोयाम् ।

२९. तीरे स्थिताभिः—तीरस्थिताभिः । सुरकन्यकाभिः—सुरसुन्दरीभिः । अभ्युर्मिराजिप्रतिबिम्बिताभिः—अभ्युर्मिराजीः प्रतिबिम्बिताभिः; अत्युर्मिराजिप्रतिबिम्बिताभिः ।

३१. इव लोकमानः—अवलोकमानः । सविस्मयस्मेरविलोचनः—सविस्मयः स्मेरविलोचनः ।

३२. तत्र किरीटकोटिन्यस्ताञ्जलिः—रत्नकिरीटकोटिन्यस्ताञ्जलिः । प्रणुताम्—प्रणताम् । नमितः—प्रणतः । ३३. प्रपाटितस्मेरसरोजराजिः—प्रनतितस्मेरसरोजराजिः ।

३४. व्रजन्—व्रजात् । जम्भजितः—वज्रभृतः । ३५. एतत्—एव ।

३६. विध्वस्तसौख्यप्रचयाम्—विध्वस्तसौधप्रचयाम् । प्रमृष्टविश्वैकसाराम्—प्रमृष्टविश्वौकसाराम्; प्रमृष्टवास्त्वैकसाराम् ।

गतश्रियं वैरिवराभिभूतां दशां सुदीनामभितो दधानाम् ।
 नारीमवीरामिव तामवेक्ष्य स गाढमन्तः करुणापरोऽभूत् ॥ ३७ ॥
 दुश्चेष्टिते देवरिपो सरोषस्तस्यां विषण्णः समराय चोत्कः ।
 तथाविधां तां च विवेश पश्यन्सुरैः सुराधीश्वरराजधानीम् ॥ ३८ ॥
 दैत्येन्द्रदन्तावलदन्तघातैः क्षुण्णान्तरस्फाटिकहर्म्यपङ्क्तिः ।
 महाहिनिर्मोकपिनद्धजालाः संवीक्ष्य तस्यां विषसाद सद्यः ॥ ३९ ॥
 उत्कीर्णचामीकरपङ्कजानां दिग्दन्तिदानद्रवदूषितानाम् ।
 हिरण्यहंसव्रजवर्जितानां विदीर्णवैदूर्यमहाशिलानाम् ॥ ४० ॥
 आविर्भवद्बालतृणाश्रितानां तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम् ।
 सुदुर्दशां वीक्ष्य विरोधिजातां विषादवैलक्ष्यभरं बभार ॥ ४१ ॥
 तदन्तिदन्तक्षतहेमभित्तिसुतन्तुजालाकुलरत्नजालम् ।
 निन्ये सुरेन्द्रेण पुरोगतेन स वैजयन्ताभिधमात्मसौधम् ॥ ४२ ॥
 निर्दिष्टवर्त्मा विबुधेश्वरेण सुरैः समग्रैरनुगम्यमानः ।
 स प्राविशत्तद्विविधात्मरश्मिच्छन्नेन सोपानपथेन सौधम् ॥ ४३ ॥
 निसर्गकल्पद्रुमतोरणाङ्गं स पारिजातप्रसवस्त्रजाढ्यम् ।
 दिव्यैः कृतस्वस्त्ययनो मुनीन्द्रैरन्तः कुमारः प्रमदं प्रपेदे ॥ ४४ ॥
 पादौ महर्षेः किल कश्यपस्य कुलादिवृद्धस्य सुरासुराणाम् ।
 प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः स षड्भिः शिरोभिर्विनतैर्ववन्दे ॥ ४५ ॥

३७. गतश्रियम्—गर्भश्रियम् । वैरिवराभिभूताम्—वैरिपराभिभूताम् । स गाढम्—स बाढम् ; सबाण्णम् ।
 ३८. च—सः । ३९. दैत्येन्द्रदन्तावलदन्तघातैः—दैत्येन्द्रदन्तावलदन्तघातैः । क्षुण्णान्तरस्फा-
 टिकहर्म्यपङ्क्तिः—क्षुण्णान्तराः स्फाटिकहर्म्यपङ्क्तिः । संवीक्ष्य—स वीक्ष्य ।
 ४०. विदीर्णवैदूर्यमहाशिलानाम्—तदीयवैदूर्यमहाशिलानाम् ।
 ४१. आविर्भवद्बालतृणाश्रितानाम्—आविर्भवद्बालतृणावृतानाम् । विरोधिजाताम्—विरोधिजां ताम् ।
 ४२. तदन्तिदन्तक्षतहेमभित्तिसुतन्तुजालाकुलरत्नजालम्—तदन्तिदन्तक्षतहेमभित्तिसुतन्तुजाला-
 कुलरत्नजालम् । ४३. तद्विविधात्मरश्मिच्छन्नेन—तं विविधेन रत्नाच्छन्नेन ।
 ४४. निसर्गकल्पद्रुमतोरणाङ्गम्—निसर्गकल्पद्रुमतोरणान्तम् । पारिजातप्रसवस्त्रजाढ्यम्—पारिजात-
 प्रसवस्त्रगाढ्यम् । कृतस्वस्त्ययनः—कृतस्वस्त्ययनम् । कुमारः—प्रविश्य ।
 ४५. सः—सन् । विनतैः—स नतैः ।

स देवमातुर्जगदेकवन्द्यो पादौ तथैव प्रणनाम कामम् ।
 मुनेः कलत्रस्य च तस्य भक्त्या प्रह्वीभवन्शैलसुतातनूजः ॥ ४६ ॥
 स कश्यपः सा जननी सुराणां तमेधयामासतुराशिषा द्वौ ।
 यथानयानेकजगज्जिगीषुं जेता मृधे तारकमुग्रवीर्यम् ॥ ४७ ॥
 तद्दर्शनार्थं समुपेयुषीणां स देवतानामदितिश्रितानाम् ।
 पादौ ववन्दे विनयेन तास्तमाशीर्वचोभिः पुनरभ्यनन्दन् ॥ ४८ ॥
 पुलोमपुत्रीं विबुधाधिभर्तुस्ततः शचीं नाम कलत्रमत्र ।
 नमश्चकार स्मरशत्रुसूनुस्तमाशिषा सा समुपाचरच्च ॥ ४९ ॥
 अथादितिप्राग्रमुखाः समेताः स मातृकाः सप्तघनप्रमोदाः ।
 उपेत्य भक्त्या नमति स्म शर्वपुत्राय तस्मै ददुराशिषस्ताः ॥ ५० ॥
 समेत्य सर्वे मुदमादधाना महेन्द्रमुख्यास्त्रिदिवौकसोऽत्र ।
 आनन्दकलोलितमानसास्ते तमभ्यषिञ्चन्तनाधिपत्ये ॥ ५१ ॥

सकलविबुधलोकः स्वस्तनिःशेषशोकः

कृतरिपुविजयाशः प्राप्तयुद्धावकाशः ।

अकृत हरसुतेनानन्तवीर्येण तेना-

खिलविबुधचमूनां प्राप्य लक्ष्मीमनूनाम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये कुमारसैनापत्याभिषेको नाम
 त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

४७. द्वौ-द्वे । यथा-तथा । अनया-यथा । उग्रवीर्यम्-उग्रवीर्यः ।

४८. अदितिश्रितानाम्-अदितेः सुतानाम् । पुनः-गुहम् ।

४९. शचीं नाम-शची नाम । समुपाचरच्च-समुपाचचार ।

५०. अदितिप्राग्रमुखाः समेताः-अदितीन्द्रप्रमदासमेताः; अदितीन्द्रप्रमुखाः समेताः । सः-तम् ।
 मातृकाः-मातरः । नमति-नमते । स्म शर्वपुत्राय-महेशपुत्राय । ताः-प्राक् ।

५१. मुदमादधाना-अपि मुदं दधाना । ते-तम् । तमभ्यषिञ्चन्-समभ्यषिञ्चन् ।

चतुर्दशः सर्गः ।

रणोत्सुकेनान्धकशत्रुसूनुना स्वयं प्रयुक्तैस्त्रिदशैर्जयेषुणा ।
 महासुरं तारकसंज्ञितं द्विषं प्रसह्य हन्तुं समनह्यत द्रुतम् ॥१॥
 स दुर्निवारं मनसोऽतिवेगिनं जयश्रियः संगमनं सुदुःसहम् ।
 विजित्वरं नाम तदा महारथं धनुर्धरः शक्तिधरोऽध्यरोहत ॥२॥
 सुरालयश्रीविपदां निवारणं सुरारिसंपत्परितापकारणम् ।
 केनापि दध्रेऽस्य विरागदारणं सुचारु चामीकरधर्मवारणम् ॥३॥
 शरद्वलच्चन्द्रमरीचिरोचिभिः स वीज्यमानो वरचारुचामरैः ।
 पुरःसरैः किंनरसिद्धचारणै रणोत्सुकोऽस्तूयत वाग्भिरुच्चकैः ४
 प्रयाणकालोचितचारुवेषभृद्वज्रं वहन्पर्वतपक्षदारणम् ।
 ऐरावतं स्फाटिकशैलसोदरं ततोऽधिरुह्य द्युपतिस्तमन्वगात् ५
 तमन्वगच्छद्विरिशृङ्गसोदरं मदोद्धुरं मेषमधिष्ठितः शिखी ।
 विरोधिविद्वेषरुषाधिकं ज्वलन्महामहौजस्तरसा युधे दधे ॥६॥
 नवेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहे विषाणविध्वस्तमहाशिलोच्चये ।
 स्थितोऽतिमत्ते महिषेऽसुभीषणो रणोत्सुको दण्डधरस्तमन्वगात्
 मदोद्धतः प्रेतवराधिरोहणस्तमन्धकद्वेषितनूजमन्वगात् ।
 महासुरद्वेषविशेषभीषणः सुरोषणश्चण्डरणाय नैर्ऋतः ॥ ८ ॥

१. जयेषुणा—जिगीषुणा । तारकसंज्ञितं द्विषम्—तारकमूर्जितद्विषम् ।
 २. संगमनम्—संयमनम् । तदा—ततः ।
 ३. सुरारिसंपत्परितापकारणम्—सुरारिसंसत्परितापवारणम् ।
 ४. शरद्वलच्चन्द्रमरीचिरोचिभिः—शरच्चलच्चन्द्रमरीचिरोचिभिः । स वीज्यमानः—सुवीज्यमानः ।
 रणोत्सुकः—स षण्मुखः ।
 ५. प्रयाणकालोचितचारुवेषभृत्—प्रयाणकालोचितचारुवेषः । ऐरावतम्—ऐरावणम् । अन्वगात्—अभ्यगात् ।
 ६. महामहौजस्तरसा युधे दधे—महो महीयस्तरमादधद्युधि ।
 ७. नवेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहे—नवेन्द्रनीलोचितचण्डविग्रहम् । विषाणविध्वस्तमहाशिलोच्चये—विषाणविध्वस्तमहापयोधरम् । स्थितोऽतिमत्ते महिषेऽसुभीषणः—अधिष्ठितः कासरमुद्धतं मुदा ।
 रणोत्सुकः—वैवस्वतः । अन्वगात्—अभ्यगात् ।
 ८. मदोद्धतः प्रेतवराधिरोहणः—मदोद्धतप्रेतवराधिरूढः । अन्वगात्—अभ्यगात् ।

नवोदयाम्भोधरघोरदर्शनो युधेऽधिरूढो मकरं महत्तरम् ।
 दुर्वारपाशो वरुणो रणोल्बणं तमन्वियाय त्रिपुरान्तकात्मजम् ९
 दिगम्बराद्रिक्रमणोल्बणं क्षणान्मृगं महीयांसमरुद्धविक्रमम् ।
 अधिष्ठितः संगरकेलिलालसं मरुन्महेशात्मजमन्वगाद्भुतम् १०
 विरोधिनां शोणितपारणैषिणीं गदामनूनां नरवाहनो वहन् ।
 महाहवाम्भोधिविगाहनोद्धतं यियासुमभ्यागमदीशनन्दनम् ११
 महाहिनिर्वद्धजटाकलापिनो ज्वलन्निशूलप्रवरायुधा युधि ।
 रुषा तुषाराद्रिसखं महावृषं ततोऽधिरूढास्तमयुः पिनाकिनः १२
 अन्येऽपि संनह्य महामहोत्सवश्रद्धालवः स्वर्गिगणास्तमन्वयुः ।
 स्ववाहनानि प्रवराण्यधिष्ठिताः प्रमोदविस्मेरमुखाम्बुजश्रियः १३
 उदण्डहेमध्वजदण्डसंकुलाश्रलद्विचित्रातपवारणोल्बणाः ।
 चलद्वनस्यन्दनघोषभीषणाः करीन्द्रघण्टारवचण्डचीत्कृताः १४
 स्फुरद्विचित्रायुधकान्तिकन्दलैरुदयोतिताशावलयाम्बरान्तराः ।
 दिवौकसां सोऽनुवहन्महाचमूः पिनाकपाणेस्तनयस्ततो ययौ १५
 कोलाहलेनोच्छलता दिवौकसां महाचमूनां गुरुभिर्ध्वजव्रजैः ।
 घनैर्निरुच्छ्वासमभूदलन्तरां दिङ्मण्डलं व्योमतलं महीतलम् १६
 सुरारिलक्ष्मीपरिकम्पहेतवो दिक्चक्रवालप्रतिनादमेदुराः ।
 नभोन्तकुक्षिंभरयो घनस्वना निहन्यमानैः पटहैर्वितेनिरे ॥१७

९. नवोदयाम्भोधरघोरदर्शनः— नवोदयस्तोरणघोरदर्शनम्; नवोदयास्तोरणघोरदर्शनम् । युधे— युद्धे । रणोल्बणम्—रणोल्बणः ।

१०. संगरकेलिलालसम्— संगरकेलिलालसः । अन्वगात्—अभ्यगात् । द्रुतम्— ध्रुवम् ।

११. महाहवाम्भोधिविगाहनोद्धतम्— महाहवाम्भोधिविगाहमानः ।

१३. महामहोत्सवश्रद्धालवः— महामहोत्सवाः श्रद्धालवः । प्रवराणि—प्रबलानि ।

१४. चलद्विचित्रातपवारणोल्बणाः— चञ्चद्विचित्रातपवारणोल्बणाः । चलद्वनस्यन्दनघोषभीषणाः— घनाघनाः स्यन्दनघोषभीषणाः ।

१५. उदयोतिताशावलयाम्बरान्तराः—उदयोतिताशावलयाम्बरा वराः ।

१६. ध्वजव्रजैः—ध्वजाग्रैः ।

प्रमथ्यमानार्णवगर्जितस्वनैः सुरारिनारीगणगर्भपातनैः ।
 नभश्चमूधूलिकुलैरिवाकुलं ररास गाढं पटहप्रतिस्वनैः ॥ १८ ॥
 क्षुण्णं रथैर्वाजिभिराहतं खुरैः करीन्द्रकर्णैः परितः प्रसारितम् ।
 धुतं ध्वजैः काञ्चनशैलजं रजो वातैर्हतं व्योम ससार तत्क्रमात् १९
 स्वातं खुरै रथ्यतुरंगपुंगवैरुपत्यकानां कनकस्थलीरजः ।
 गतं दिगन्तान्प्रखरैः समीरणैर्दाहिभ्रमं भूरि बभार भूयसा ॥ २० ॥
 अधस्तथोर्ध्वं पुरतोऽथ पृष्ठतोऽभितोऽपि चामीकररेणुरुच्चकैः ।
 चमूषु सर्पन्मरुदाहतोऽहरत्तत्कालबालातपवैभवं बहु ॥ २१ ॥
 वातोद्धतं काञ्चनभूमिजं रजो बभौ दिगन्तेषु नभस्तले स्थितम् ।
 अकालसंध्याघनरागपिङ्गितं घनं घनानामिव वृन्दमुद्यतम् ॥ २२ ॥
 हैमावनीषु प्रतिबिम्बमात्मनो मुहुर्विलोक्याभिमुखं महागजाः
 रसातलोत्तीर्णगजभ्रमेण ते दन्तप्रकाण्डप्रहतानि तेनिरे ॥ २३ ॥
 सुजातसिन्दूरपरागपिञ्जरैः कलं चलद्भिः सुरसैन्यसिन्धुरैः ।
 शुद्धासु चामीकरशैलभूमिषु नादृश्यत स्वं प्रतिबिम्बमग्रतः २४
 इति क्रमेणामरराजवाहिनी महाहवारम्भविलासलालसा ।
 अवातरत्काञ्चनशैलतो द्रुतं कोलाहलावृत्तिविभूतकन्दरा ॥ २५ ॥
 महाचमूनां करिचण्डचीत्कृतैर्विलोलघण्टाक्वणितोपबृंहितैः ।
 सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशयाः सिंहा महास्वप्नसुखं न तत्यजुः २६

१८. प्रमथ्यमानार्णवगर्जितस्वनैः— प्रमथ्यमानाम्बुधिगर्जितस्वनैः । सुरारिनारीगणगर्भपातनैः—
 वरारिनारीगणगर्भपातनैः । आकुलम्— आकुलैः ।

१९. क्षुण्णम्— क्षिप्तम् । धुतं ध्वजैः— धृतं घनैः । ससार तत्— समासदत् ।

२१. तत्कालबालातपवैभवम्— तत्कालबालारुणवैभवम् ।

२२. वातोद्धतम्— बलोद्धतम् । वृन्दम्— दण्डम् ।

२३. रसातलोत्तीर्णगजभ्रमेण ते— रसातलोत्तीर्णगजभ्रमात्कुधा । दन्तप्रकाण्डप्रहतानि— दण्डप्रका-
 ण्डप्रहतानि; दण्डप्रकाण्डप्रकृतानि ।

२४. नादृश्यत— व्यदृश्यत ।

२५. कोलाहलावृत्तिविभूतकन्दरा— कोलाहलाकृतविभूतकन्दरा; कोलाहलाकृतविभूतकन्दराः ।

गम्भीरभेरीध्वनितैर्भयंकरैर्महागुहान्तःप्रतिनादमेदुरैः ।
 महारथानां गुरुनादनिःस्वनैरनाकुलैस्तैर्मृगराजतापि किम् ॥ २७
 समुच्छ्रितेन त्रिदिवौकसां चमूरवेण तेनाद्रितटान्तदारिणा ।
 प्रपेदिरे केसरिणोऽधिकं मदं स्ववीरलक्ष्मीमृगराजतावशात् २८
 भिया सुरानीकविमर्दजन्मना विदुद्रुबुर्दूरतरं द्रुतं मृगाः ।
 गुहागृहान्ताद्वहिरेत्य लीलया तस्थुर्विनिःशङ्कतरा मृगाधिपाः २९
 विलोकिताः कौतुकिनामरावतीजनेन जातप्रमदेन दूरतः ।
 सुराचलप्रान्तभुवि प्रपेदिरे सुविस्तृतायां प्रसरं न सैनिकाः ३०
 भुवं विगाह्य प्रययौ महाचमूः कचिन्न मान्ती दिवमभ्यगात्ततः ।
 सुसंकुलायामपि तत्र निर्भरा विकांदिशीकत्वमवाप नाकुला ३१
 पीतासितं रक्तसितं सुराचलप्रान्तोत्थितैर्धातुरजोभिरम्बरम् ।
 अखर्वगंधर्वपुरोदयभ्रमं बभार भूम्ना सुतरामितस्ततः ॥ ३२ ॥
 महास्वनः सैन्यविमर्दसंभवः कर्णान्तमूलंकषतामुपेयिवान् ।
 पयोनिधेः क्षुब्धतरस्य मन्थनो बभूव भूम्ना भुवनोदरंभरिः ३३
 महागजानां गुरुबृंहितैः शतैः सुहेषितैर्घोरतरैश्च वाजिनाम् ।
 घनै रथानां चलचण्डचीत्कृतैस्तिरोहितोऽभूत्पटहस्य निःस्वनः ३४
 महासुराणामवरोधयोषितां कचाक्षिपक्षमस्तनमण्डलेषु च ।
 ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु क्षणेन तस्थौ सुरसैन्यजं रजः ३५
 घनैर्विलोक्य स्थगितार्कमण्डलैश्चमूरजोभिर्निचितं नभस्तलम् ।
 अयापि हंसैरभिमानसं घनभ्रमेण सानन्दमनर्ति केकिभिः ३६

२७. महागुहान्तःप्रतिनादमेदुरैः—मुहुर्गुहान्तप्रतिनादमेदुरैः । गुरुनादनिःस्वनैः—गुरुनेमिनिःस्वनैः ।
 आपि किम्—अजनि । २८. चमूरवेण तेन—महाचमूरवेण ।

२९. गुहागृहान्ताद्वहिरेत्य लीलया—गुहागृहान्तानभिसृत्य हेलया ।

३०. जातप्रमदेन—जुष्टप्रमदेन; दुष्टं प्रमदेन । विलोकिताः—विलोकिता ।

३१. कचिन्—ततः । ३२. सुतराम्—नितराम् ।

३३. महास्वनः सैन्यविमर्दसंभवः—रवःप्रगल्भाहतभेरिसंभवः ।

३४. शतैः—ततैः; स तैः । घनैः—स्वनैः । ३५. च—अलम् ।

३६. घनैः—चलैः । अयापि—अवापि ।

सान्द्रैः सुरानीकरजोभिरम्बरे नवाम्बुदानीकविलासिभिः श्रिते ।
 चकासिरे स्वर्णमयध्वजव्रजाः परिस्फुरन्तस्तडितां गणा इव ३७
 विलोक्य धूलीपटलैर्भृशं भृतं द्यावापृथिव्योरलमन्तरं महत् ।
 किमूर्ध्वतोऽधः किमधस्तदूर्ध्वतो रजोऽभ्युपैतीति जनैरतर्क्यत ॥
 नोर्ध्वं न चाधो न पुरो न पृष्ठतो न पार्श्वतोऽभूत्स्वलु चक्षुषो गतिः
 सूच्यग्रभिन्नैः पृतनारजोभरैः सुनिर्भरं प्राणिगणस्य सर्वतः ३९
 दिगन्तदन्तावलदानहारिभिर्विमानरन्ध्रप्रतिनादमेदुरैः ।
 अनेकवाद्यध्वनितैरनारतैर्जगर्ज गाढं गुरुभिर्नभःस्थलम् ॥ ४० ॥
 उद्दामदानद्विपबृंहितैः शतैर्नितान्तमुत्तुङ्गतुरंगहेषितैः ।
 चलद्भुजस्यन्दननेमिनिःस्वनैरभून्निरुच्छासमथाकुलं नभः ॥ ४१ ॥
 महागजानां गुरुभिस्तु गर्जितैर्विलोलघण्टारणितै रणोज्ज्वलैः ।
 वीरप्रभेदैः प्रमदप्रमेदुरैर्वाचालतामादधिरेतरां दिशः ॥ ४२ ॥
 दन्तीन्द्रदानाम्बुधिवारिवीचिभिः सद्योऽपि नद्यो बहु ताः पुष्परिरे
 धरारजोभिस्तुरगक्षतैर्भृतं वाः पङ्कतामेत्य रजस्वलीकृतम् ॥ ४३ ॥
 निम्नप्रदेशाः स्थलतामुपागमन्निम्नत्वमुच्चैरपि सर्वतः स्थलम् ।
 तुरंगमाणां व्रजतां सुरैः क्षिती रथैर्गजेन्द्रैः परितः समीकृता ४४

३७. सान्द्रैः—सान्द्रे । नवाम्बुदानीकविलासिभिः श्रिते—नवाम्बुदानीकनिभैरभिस्तुतैः । स्वर्णमय-
 ध्वजव्रजाः—स्वर्णमया ध्वजव्रजाः । ३८. अधस्तत्—अधस्तः ।

३९. सूच्यग्रभिन्नैः—सूच्यग्रभेदैः । पृतनारजोभरैः—पृतनारजोभिः । सुनिर्भरम्—सुनिर्भरैः ।

४०. अनेकवाद्यध्वनितैः—अनेकवाहध्वनितैः ।

४१. उद्दामदानद्विपबृंहितैः शतैः—उद्दामदानद्विपवृन्दबृंहितैः । नभः—जगत्; तत् ।

४२. रणोज्ज्वलैः—रणोल्बणैः । वीरप्रभेदैः—वीरप्रणादैः ।

४३. दन्तीन्द्रदानाम्बुधिवारिवीचिभिः—दन्तीन्द्रदानद्रुतवारिवीचिभिः । बहु ताः—बहुधा । 'धरा-
 रजोभिः' इ०—धारारजोभिस्तुरगैः क्षितिर्भृता या पङ्कतामेत्य रथैः स्थलीकृता ।

४४. निम्नप्रदेशाः—निम्नाः प्रदेशाः । सर्वतः स्थलम्—सर्वतस्थलाः । क्षिती—क्षताः । समीकृता—
 समीकृताः ।

नभोदिगन्तप्रतिघोषभीषणैर्महामहीभृत्तटदारणोल्बणैः ।
 पयोधिनिर्धूननकेलिभिर्जगद्वभूव भेरीस्वनितैः समाकुलम् ॥४५॥
 इतस्ततो वातविधूतचञ्चलैरारोधिताशागमनैर्ध्वजांशुकैः ।
 लघुकणत्काञ्चनकिंकिणीकुलैरमज्जि धूलीजलधौ नभोगतैः ४६
 घण्टारवै रौद्रतरैर्निरन्तरैर्विसृत्वरैर्गर्जरवैः सुभैरवैः ।
 मदद्विपानां प्रथयांबभूविरे न वाहिनीनां पटहस्य निःस्वनाः ४७
 करालवाचालमुखैश्चमूरवैः स्वस्ताम्बरा वीक्ष्य रजस्वला दिशः ।
 तिरोबभूवे गगने दिनेश्वरो रजोऽन्धकारे परितः कुतोऽप्यसौ ४८
 आक्रान्तपूर्वा रभसेन सैनिकैर्दिग्गङ्गा व्योमरजोभिदूषिता ।
 भेरीरवाणां प्रतिशब्दितैर्धनैर्जगर्ज गाढं गुरुमत्सरादिव ॥४९॥
 गुरुसमीरसमीरितभूधरा इव गजा गगनं विजगाहिरे ।
 गुरुतरा बहुवारिभराद्वना भुवमतीव नमन्त इवाभवन् ॥५०॥

वरतरसुरलोकानल्पसंहारकाले

निरवधय इवाम्भोराशयो घोरघोषाः ।

गुरुतरपरिमज्जद्भूतो देवसेना

ववृषुरपि सुपूर्णव्योमभूम्यन्तरालाः ॥ ५१ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये सेनाप्रयाणं नाम

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

४५. पयोधिनिर्धूननकेलिभिः— पयोविनिर्धूननकेलिभिः ; पयोधिनिर्धूतककेलिभिः ।

४६. वातविधूतचञ्चलैः— वातविधूतिचञ्चलैः । आरोधिताशागमनैः— नीरन्ध्रिताशागमनैः । लघु-
 कणत्काञ्चनकिंकिणीकुलैः— चलत्कणत्काञ्चनकिंकिणीकुलैः ।

४८. करालवाचालमुखैः— करालवाचालरवैः । चमूरवैः—चमूस्वनैः । स्वस्ताम्बराः—स्वस्ता धराम् ।
 गगने— गहने ।

५०. बहुवारिभराद्वनाः—इव वारिधरा रथाः । अतीव—इतीह । नमन्तः—विवर्तः । अभवन्—अभवत् ।

५१. वरतरसुरलोकानल्पसंहारकाले— बलवदसुरलोकानल्पकल्पान्तकाले । घोरघोषाः—घोरघोराः ।
 ववृषुः— ववृधुः । सुपूर्णव्योमभूम्यन्तरालाः— समाना व्योम्नि भूम्यन्तराले ।

पञ्चदशः सर्गः ।

सेनापतिं नन्दनमन्धकद्विषो युद्धे पुरस्कृत्य बलस्य शात्रवः ।
 सैन्यैरुपैतीति सुरद्विषां पुरोऽभूत्किंवदन्ती हृदयस्य कम्पिनी १
 चमूपतिं मन्मथमर्दनात्मजं विजित्वराभिर्विजयश्रिया श्रितम् ।
 श्रुत्वा सुराणां पृतनाभिरागतं चित्तैश्चिरं चुक्षुभिरे महासुराः २
 समेत्य दैत्याधिपतेः पुरः स्थिताः किरीटबद्धाञ्जलयः प्रणम्य ते ।
 न्यवेदयन्मन्मथशत्रुसूनुना युयुत्सुना जम्भजिता सहागतम् ३
 दासीकृताशेषजगत्त्रयं तु मां जिगाय युद्धे कतिशः शचीपतिः ।
 गिरीशपुत्रस्य बलेन सांप्रतं ध्रुवं विजेतेति सकाकु सोऽहसत् ४
 ततः क्रुधा विस्फुरिताधरच्छदः स तारको दर्पितदोर्बलो बलात् ।
 युद्धे त्रिलोकीजयकेलिलालसः सेनापतीन्सन्नहनार्थमादिशत् ५
 महाचमूनामधिपाः समन्ततः सन्नह्य सद्यः सुतरामुदायुधाः ।
 तस्थुर्विनम्रक्षितिपालसंकुले तदङ्गणद्वारि बहिःप्रकोष्ठके ॥६॥
 स द्वारपालेन पुरः प्रदर्शितान्कृतानतीन्वाहवरानधिष्ठितान् ।
 महाहवाम्भोधिविधूननोद्धतान्ननन्द पश्यन्पृतनाधिपान्बहून् ७
 ततो बलारातिबलातिशातनं दिग्दन्तिदानद्रवनाशनस्वनम् ।
 महीधराम्भोध्यनिवारितक्रमं ययौ रथं घोरमथाधिरुह्य सः ॥८॥
 युगक्षयक्षुब्धपयोधिनिःस्वनाश्चलत्पताकाकुलवारितातपाः ।
 धरारजोयस्तदिगन्तभास्कराः पतिं प्रयान्तं पृतनास्तमन्वयुः ॥९॥

१. हृदयस्य कम्पिनी—हृदयप्रकम्पिनी । २. आगतम्—आवृतम्; आगमम् । चित्तैः—चित्ते ।
 ३. मन्मथशत्रुसूनुना—मन्मथशत्रुसूनुम् । जम्भजिता—जम्भजितम् । सहागतम्—समागतम् ।
 ४. तु—न; नु । इति—इव; एव ।
 ५. विस्फुरिताधरच्छदः—विस्फुरिताधराधरः । बलात्—निजान् ।
 ६. तदङ्गणद्वारि बहिःप्रकोष्ठके—तदङ्गणद्वारबहिःप्रकोष्ठके ।
 ७. वाहवरान्—बाहुवरान् । पृतनाधिपान्—पृतनायुधान् । बहून्—निजान् ।
 ८. दिग्दन्तिदानद्रवनाशनस्वनम्—दिग्दन्तिदानद्रवताननिःस्वनम् । महीधराम्भोध्यनिवारितक्रम-
 म्—महीधराम्भोधिनिवारितक्रमम् ।
 ९. पतिं प्रयान्तम्—प्रति प्रयातुम्; प्रतिप्रयातम् ।

चमूरजः प्राप दिगन्तदन्तिनां महासुरस्याभिसुरं प्रसर्पतः ।
 दन्तप्रकाण्डेषु सितेषु शुभ्रतां कुम्भेषु दानाम्बुघनेषु पङ्कताम् १०
 महीभृतां कन्दरदारणोल्बणैस्तद्वाहिनीनां पटहस्वनैर्धनैः ।
 उद्वेजिताश्रुभूभिरे महार्णवा नभःस्त्रवन्ती सहसाभ्यवर्धत् ॥ ११ ॥
 सुरारिनाथस्य महाचमूस्वनैर्विगाह्यमाना तुमुलैः सुरापगा ।
 अभ्युच्छ्रितैरूर्मिशतैरवारितैरक्षालयन्नाकनिकेतनावलीः ॥ १२ ॥
 अथ प्रयाणाभिमुखस्य नाकिनां द्विषः पुरस्तादशुभौघदायिनी ।
 मुहुर्महारिष्टपरंपरा परा परापतन्मृत्युमहापताकिनी ॥ १३ ॥
 भविष्यदैत्याशनकेलिकामिनी द्युपक्षिणां घोरतरा परंपरा ।
 दधौ पदं व्योम्नि सुरारिवाहिनीरुपर्युपर्येत्य निवारितातपा ॥ १४ ॥
 मुहुर्विभिन्नातपवारणध्वजश्चलद्वराधूलिकुलाकुलेक्षणः ।
 धुताश्वमातङ्गमहारथव्रजोऽनवेक्षणोऽभूत्प्रसभं प्रभञ्जनः ॥ १५ ॥
 सद्योविभिन्नाञ्जनपुञ्जसन्निभा मुखैर्विषाग्निं विकिरन्त उच्चकैः ।
 पुरः परोत्पातमहाभुजंगमा भयंकराकारभृतो भृशं ययुः ॥ १६ ॥
 मिलन्महाभीमभुजंगभीषणं प्रभुर्दिनानां परिवेषमादधौ ।
 महासुरस्य द्विषतो नु मत्सरादिवान्तमासूचयितुं भयंकरः ॥ १७ ॥

१०. दानाम्बुघनेषु— दानाम्बुधरेषु ।

११. उद्वेजिताः— उद्वेलिताः । अभ्यवर्धत— व्यवर्धत ।

१३. द्विषः पुरस्तादशुभौघदायिनी— पताकिनीं प्रत्यसुरेश्वरस्य हि । 'मुहुः' इ०— अगाधदुः-
 खाम्बुधिमध्यमज्जनं बभूव चोत्पातततिर्विशंसती ।

१४. भविष्यदैत्याशनकेलिकामिनी— आगामिदैत्याशनकेलिकाङ्क्षिणी । द्युपक्षिणाम्—कुपक्षिणाम् ।

१५. मुहुर्विभिन्नातपवारणध्वजः—मुहुर्विभ्रमातपवारणध्वजः । धुताश्वमातङ्गमहारथव्रजोऽनवेक्षणो-
 ऽभूत्— जनाश्वमातङ्गमहारथव्रजानवेक्षमाणः ।

१६. सद्योविभिन्नाञ्जनपुञ्जसन्निभाः— सद्योविभिन्नाञ्जनपुञ्जतेजसः । परोत्पातमहाभुजंगमाः— पथो-
 ऽतीत्य महाभुजंगमाः ।

१७. नु मत्सरात्— अतिमत्सरात्; न मत्सरात् । अन्तमासूचयितुं भयंकरः— आत्तमास्यं प्रय-
 तुर्भयंकरम् ; आत्तमास्वप्रयतुर्भयंकराः ।

त्विषामधीशस्य पुरोऽभिमण्डलं शिवाः समेताः परुषं ववासिरे।
 सुरारिराजस्य रणान्तशोणितं प्रसह्य पातुं द्रुतमुत्सुका इव॥१८॥
 दिवापि तारास्तरलास्तदानिशं परापतन्तीः परितोऽभिवाहिनीम्
 विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्प्राणाययान्तं व्यसनं सुरद्विषः
 चलद्भिरुच्चैरभितः प्रभाभरैरुद्भासिताशेषदिगन्तराम्बरम् ।
 रवेण रौद्रेण हृदन्तदारणं पपात वज्रं नभसो निरम्बुदात् २०
 ज्वलद्भिरङ्गारचयैर्नभस्तलं ववर्ष गाढं सह शोणितास्थिभिः ।
 धूम्रं ज्वलन्त्यो व्यसृजन्मुखे रजो दधुर्दिशो रासभकण्ठधूसरम्
 निर्घातघोषो गिरिशृङ्गघातनो धराम्बराशाकुहरोदरंभरिः ।
 बभूव भूम्ना श्रुतिभित्तिभेदनः प्रकोपिकालोर्जितगर्जितस्वनः २२
 चलन्महेभं प्रपतत्तुरंगमं परस्पराश्लिष्टजनं समन्ततः ।
 संक्षुभ्यदम्भोधि विभिन्नभूधरं पुरो द्विषोऽभूदवनिप्रकम्पनम् ॥
 ऊर्ध्वीकृतास्या रविदत्तदृष्टयः समेत्य सर्वे सुरविद्विषः पुरः ।
 श्वानः स्वरेण श्रवणान्तशातिना मिथो रुदन्तः करुणेन निर्ययुः
 इति प्रपश्यन्परिणामदारुणां महत्तरां गाढमरिष्टसंततिम् ।
 दुर्दैवदृष्टो न खलो निवर्तते क्रुधा प्रयाणव्यवसायतोऽसुरः २५

१८. सुरारिराजस्य—सुराधिराजस्य ।

१९. तदानिशम्—तरस्विनीः । लोकः—लोकाः । व्यचिन्तयत्—व्यचिन्तयन् । प्राणाययान्तं व्यसनम्—प्राणव्ययान्तव्यसनम् ।

२०. चलद्भिः—ज्वलद्भिः । हृदन्तदारणम्—दिगन्तदारणम् ।

२१. अङ्गारचयैः—अङ्गारभरैः । धूम्रम्—धूमम् । मुखे—मुखैः ।

२२. गिरिशृङ्गघातनः—गिरिशृङ्गशातनैः । धराम्बराशाकुहरोदरंभरिः—धनैर्वराशाकुहरोदरंभरिः । भूम्ना—भूमा । प्रकोपिकालार्जितगर्जितस्वनः—प्रकोपिकालार्जितगर्जतर्जनः ।

२३. चलन्महेभम्—स्खलन्महेभम् । प्रपतत्तुरंगमम्—प्रणयत्तुरंगमम् । संक्षुभ्यदम्भोधि—प्रक्षुभ्य-दम्भोधि । विभिन्नभूधरम्—विभिन्नभूधरात् । पुरः—बलम् । अवनिप्रकम्पनम्—अवनिप्रकम्पतः ।

२४. श्रवणान्तशातिना—श्रवणान्तपातिना ।

२५. महत्तराम्—महत्तमाम् । खलः—खलु । निवर्तते—न्यवर्तत ।

अरिष्टमाशङ्क्य विपाकदारुणं निवार्यमाणो विबुधैर्महासुरः ।
 पुरः प्रतस्थे महतां वृथा भवेदसद्ग्रहान्धस्य हितोपदेशना ॥२६॥
 क्षितौ निरस्तं प्रतिकूलवायुना तदीयचामीकरघर्मवारणम् ।
 रराज मृत्योरिव पारणाविधौ प्रकल्पितं राजतपानभाजनम् २७
 विजानता भावि शिरोविकर्तनं स्वस्तेन शोकादिव तस्य मौलिना
 मुहुर्गलद्भिस्तरलैरलंतरामरोदि मुक्ताफलबाष्पबिन्दुभिः ॥२८॥
 निवार्यमाणैरभितोऽनुयायिभिर्गृहीतुकामैरिव तं मुहुर्मुहुः ।
 अपाति गृध्रैरभिमौलिमाकुलैस्तस्यातनुच्छायमपायदर्शिभिः २९
 सद्योनिकृत्ताञ्जनसोदरं क्वचित्फणामणिप्रज्वलदंशुमण्डलम् ।
 निर्यद्विषोल्काततगर्भफूत्कृतं ध्वजे जनस्तस्य महाहिमैक्षत ३०
 रथस्य केशावलिकर्णचामरान्ददाह बाणासनबालबालधीन् ।
 अखण्डनश्चण्डतरो हुताशनस्तस्यातनुस्यन्दनधूर्युगोद्गतः ॥३१॥
 इत्याद्यनिष्टैरशुभोपदेशिभिर्विहन्यमानोऽप्यसुरः पुनः पुनः ।
 यदा मदान्धो न च विन्यवर्तताम्बरे तदाभून्मरुतां सरस्वती ३२
 मदान्ध मागा भुजदण्डचण्डिमावलेपतो मन्मथशत्रुसूनुना ।
 सुरैः सनाथैस्त्रिदिवेश्वरादिभिः समं समन्तात्समरे विजित्वरैः ३३
 महासुरैः षड्दिनजातमात्रको निदाघधामेव निशातमोभरैः ।
 विमुह्यते सोऽभिमुखं न संगरे कुतस्त्वयं तेन समं विरोधिता ३४

२६. निवार्यमाणः— निवार्यमाणैः । विबुधैः—विविधैः । महासुरः— महासुरैः । हितोपदेशना—
 हितोपदेशनम् ; हितोपदेशिता । २७. राजतपानभाजनम्—राजतभाजनं महत् ।

२८. शिरोविकर्तनम्— शिरोनिकृन्तनम् । स्वस्तेन—प्रश्नेन ।

२९. निवार्यमाणैः— निवार्यमाणैः । अभिमौलिमाकुलैः— अभिमौलि चाकुलैः । तस्यातनुच्छाय-
 मपायदर्शिभिः— तस्याननूत्थानविनाशदर्शिभिः ।

३०. सद्योनिकृत्ताञ्जनसोदरं क्वचित्— सद्योनिकृत्ताञ्जनसोदरद्युतिम् । निर्यद्विषोल्काततगर्भफूत्कृ-
 तम्— निर्यद्विषोल्कानलगर्भफूत्कृतम् ।

३२. इत्याद्यनिष्टैः—इत्यादिरिष्टैः । च विन्यवर्तत—गतः स वर्त्मना । अम्बरे—अम्बरात् ।

३३. मन्मथशत्रुसूनुना—मन्मथहन्तृसूनुना । त्रिदिवेश्वरादिभिः—त्रिदशेश्वरादिभिः ।

३४. महासुरैः— सुरासुरैः । विमुह्यते— विषह्यते । सः— यः ।

अभ्रंलिहैः शृङ्गशतैः समन्ततो दिक्चक्रवालस्थगितस्य भूभृतः
 क्रौञ्चस्य रन्ध्रं स्वशरैर्विनिर्ममे येनाहवे तेन कुतः समो भवान्॥
 लब्ध्वा धनुर्वेदमनङ्गविद्विषस्त्रिःसप्तकृत्वः समरे महीभुजाम् ।
 कृताभिषेको रुधिराम्बुभिर्घनैः स्वक्रोधवह्निं शमयांबभूव यः३६
 न जामदग्नयः क्षयकालरात्रिकृत्स क्षत्रियाणां समराय वल्गति।
 येन त्रिलोकीतिलकेन तेन ते कुतोऽवकाशी सह विग्रहग्रहः३७
 त्यजाशु दर्पं मदमूढ मा स्म गाः स्मरारिसूनोर्वरशक्तिगोचरम्।
 तमेव नूनं शरणं ब्रजाधुना जगत्प्रवीरं सुचिराय जीव तत् ३८
 श्रुत्वेति वाचं वियतो गरीयसीं क्रोधादहंकारपरो महासुरः ।
 प्रकम्पिताशेषजगत्रयोऽपि सन्नकम्पतोच्चैर्दिवमभ्यधात्ततः ३९
 किं ब्रूथ हे व्योमचरा महासुरा मरुदारिसूनुप्रतिपक्षवर्तिनः ।
 मदीयबाणव्रणवेदनामहोऽधुनैव विस्मृत्य गताः स्वपृष्ठतः॥४०
 कटुस्वरैरारटथाम्बरस्थिताः शिशोर्बलात्षड्दिनजातकस्य किम्।
 श्वानः प्रवृत्ता इव कार्तिकीनिशि स्वैरं वनान्ते मृगधूर्तका इव
 सङ्गेन वो भर्गतपस्विनः शिशुर्वराक एषोऽन्तमवाप्स्यति ध्रुवम्
 अतस्करं तस्करसङ्गतो यथा तद्वो निहन्मि प्रथमं ततस्त्वमुम् ॥
 इतीरयत्युग्रतरं महासुरे महाकृपाणं कलयत्यलं ध्रुवम् ।
 परस्परोत्पीडितजानवो भयान्नभश्चरा दूरतरं विदुद्वुः ॥४३॥
 ततोऽवलेपाद्विकटं विहस्य सोऽभिकोशमाधादसिमंशुभासुरम्
 रथं द्रुतं प्रापय वासवान्तिकं बतेत्यवोचत्प्रति सारथिं रथी॥४४

३५. दिक्चक्रवालस्थगितस्य— दिक्चक्रवालस्थगतस्य । स्वशरैर्विनिर्ममे येनाहवे तेन कुतः समो भवान्— विशिखेन निर्ममे येनाहवस्तेन सह त्वया कुतः ।

३६. कृताभिषेकः— कृत्वाभिषेकम् ।

३७. त्रिलोकीतिलकेन— त्रिलोकीसुभटेन । अवकाशी— अवकेशी ।

३९. गरीयसीम्—वरीयसीम् । सन्—सः । अकम्पत—नाकम्पत; प्राकम्पत । अभ्यधात्—अभ्यगात् ।

४१. कटुस्वरैरारटथाम्बरास्थिताः—कटुस्वरैरीरयथाम्बरास्थिताः । कार्तिकीनिशि—कार्तिके निशि ।

४२. अतस्करम्—अतस्करः । तु—अपि । ४३. ध्रुवम्—क्रुधा ।

४४. विहस्य—विकृष्य । रथी—द्रुतम् ।

मनोतिवेगेन रथेन सारथिप्रणोदितेन प्रचलन्महासुरः ।
ततः प्रपेदे सुरसैन्यसागरं भयंकराकारमपारमग्रतः ॥ ४५ ॥
पुरः सुराणां पृतनां प्रथीयसीं विलोक्य वीरः पुलकं प्रमोदजम् ।
बभार भूम्ना बहु बाहुदण्डयोः प्रचण्डयोः संगरकेलिकौतुकी ४६
ततोऽसुरेन्द्रानुचराश्चमूचरा रणान्तलीलारभसेन भूयसा ।
पुरः प्रचेलुर्मनसोऽतिवेगिनो युयुत्सुभिः किं समरे विलम्ब्यते ४७
पुरःसरा देवरिपोश्चमूचराः सुरद्विषः सैन्यसमुद्रमभ्यगुः ।
भुजं समुत्क्षिप्य सहेलमात्मनोऽभिधानमुच्चैरभितो न्यवेदयन् ॥
पुरोगतं दैत्यचमूमहार्णवं दृष्ट्वाभितश्रुभुभिरेऽखिलाः सुराः ।
स्मरारिसूनोर्नयनैककोणके समौ पुरो भाविरणे हि हेलया ४९
द्विषद्वलत्रासविसंकुलां चमूं दिवौकसामन्धकशत्रुनन्दनः ।
अपश्यदुदिश्य महाहवोत्सवं प्रसादपीयूषधरेण चक्षुषा ॥५०॥
उत्साहिताः शक्तिधरस्य दर्शनान्मृधे महेन्द्रप्रमुखाः सुधाशिनः
अहंजुषो जेतुमरीनरीरमन्न कस्य वीर्याय वरस्य संगतिः ॥५१॥
परस्परं वज्रधरस्य सैनिका द्विषोऽपि योद्धुं प्रवरोद्धृतायुधाः ।
वैमानिकैः श्रावितमानसत्क्रमाभिधानमीयुर्विजयैषिणो रणे ५२
सङ्ग्रामप्रलयाय संनिपततो वेलामतिक्रामतो
वृन्दारासुरसैन्यसागरयुगस्याशेषदिग्व्यापिनः ।
कालातिथ्यपृथुप्रदानबहलः कोलाहलः क्रोधिनः
शैलोत्तालतटीविघट्टनपटुर्ब्रह्माण्डकुक्षिभरिः ॥ ५३ ॥
इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये सुरासुरसैन्यसंघट्टो नाम
पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

४५. सारथिप्रणोदितेन—सारथि प्रणोदितेन । ४६. पृतनां प्रथीयसीम्—पृतनाः प्रथीयसीः ।
४७. असुरेन्द्रानुचराः—सुरेन्द्रस्य वराः । ४८. अभ्यगुः—अभ्ययुः । ४९. सुराः—स तु ।
स्मरारिसूनोः—पुरारिसूनोः । पुरः—भटः । भाविरणे हि हेलया—भाति रणेऽवहेलया ।
५०. महाहवोत्सवम्—महाहवे बलम् । ५१. उत्साहिताः—उत्साहिनः । सुधाशिनः—मखाशनाः ।
अहंजुषः—अयत्नतः । ५२. प्रवरोद्धृतायुधाः—प्रचुरोद्धृतायुधाः । वैमानिकैः श्रावितमानसत्क्रमा-
भिधानम्—वैतालिकैः श्रावितनामविक्रमाः सोत्साहम् । ५३. अशेषदिग्व्यापिनः—आरोहदि-
ग्व्यापिनः । कालातिथ्यपृथुप्रधानबहलः—कालातिथ्यपृथूच्चबाल बहलः । क्रोधिनः—क्रोधिलः ।

षोडशः सर्गः ।

अथान्योन्यं विमुक्तास्त्रशस्त्रजालैर्भयंकरम् ।
 युद्धमासीत्सुनासीरसुरारिबलयोर्द्वयोः ॥ १ ॥
 पत्तिः पत्तिमभीयाय रणाय रथिनं रथी ।
 तुरंगस्थं तुरंगस्थो दन्तिस्थं दन्तिनि स्थितः ॥ २ ॥
 युद्धाय धावतां धीरं वीराणामितरेतरम् ।
 वैतालिकाः कुलाधीशनामान्यलमुदाहरन् ॥ ३ ॥
 पठिता बन्दिभिः श्रुत्वा प्रवीरविरुदावलीः ।
 क्षणं विलम्ब्य चित्तानि ददुर्युद्धोत्सुका अपि ॥ ४ ॥
 सङ्ग्रामानन्दवर्धिष्णौ विग्रहे पुलकाङ्किते ।
 आसीत्कवचविच्छेदो वीराणां मिलतां मिथः ॥ ५ ॥
 निर्दयं खड्गभिन्नेभ्यः कवचेभ्यः समुच्छ्रितैः ।
 आसन्व्योमदिशस्तूलैः पलितैरिव पाण्डुराः ॥ ६ ॥
 खड्गा रुधिरसंलिप्ताश्चण्डांशुकरभासुराः ।
 इतस्ततोऽपि वीराणां वैद्युतं वैभवं दधुः ॥ ७ ॥
 विसृजन्तो मुखैर्ज्वाला भीमा इव भुजंगमाः ।
 विसृष्टाः सुभटै रुष्टैर्व्योम व्यानशिरे शराः ॥ ८ ॥
 गाढं वपूंषि निर्भिद्य धन्विनां निघ्नतां मिथः ।
 अशोणितमुखा भूमिं प्राविशन्दूरमाशुगाः ॥ ९ ॥
 निर्भिद्य दन्तिनः पूर्वं पातयामासुराशुगाः ।
 पेतुः प्रवरयोधानां प्रीतानामाहवोत्सवे ॥ १० ॥

१. अन्योन्यं विमुक्तास्त्रशस्त्रजालैः— अन्योन्यविमुक्तास्त्रशस्त्रजालैः ।

४. 'पठिता' इ०—पठिता बन्दिवृन्देन प्रवीरविरुदावलीः; पठतां बन्दिवृन्दानां प्रवीरा विरुदावलिम् । ५. वीराणाम्— धीराणाम् ।

६. तूलैः— स्थूलैः । पलितैः— पतितैः । पाण्डुराः— पञ्जराः ।

७. वैद्युतम्— विद्युतः । ८. रुष्टैः— तुष्टैः; तुङ्गाः । शराः— असुराः ।

१०. निर्भिद्य— निर्भेद्य ।

ज्वलदग्निमुखैर्बाणैर्नरैर्नैरितरेतरम् ।
 उच्चैर्वैमानिका व्योम्नि कीर्णैर्दूरमपासरन् ॥ ११ ॥
 विभिन्नं धन्विनां बाणैर्वेश्याया इव विह्वलम् ।
 ररास विरसं व्योम सेनापतिरवच्छलात् ॥ १२ ॥
 चापैराकर्णमाकृष्टैर्विमुक्ता दूरमाशुगाः ।
 अधावन्रुधिरास्वादलुब्धा इव रणैषिणाम् ॥ १३ ॥
 गृहीताः पाणिभिर्वीरैर्विकोशाः खड्गराजयः ।
 कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन्समदा इव ॥ १४ ॥
 खड्गाः शोणितसंदिग्धा नृत्यन्तो वीरपाणिषु ।
 रजोधने रणेऽनन्ते विद्युतां विभ्रमं दधुः ॥ १५ ॥
 कुन्ताश्चकासिरे चण्डमुल्लसन्तो रणार्थिनाम् ।
 जिह्वाभोगा यमस्येव लेलिहाना रणक्षये ॥ १६ ॥
 प्रज्वलत्कान्तिचक्राणि चक्राणि वरचक्रिणाम् ।
 चण्डांशुमण्डलश्रीणि रणव्योमनि बभ्रमुः ॥ १७ ॥
 केचिद्धोरैः प्रणादैस्तु वीराणामभ्युपेयुषाम् ।
 निपेतुः क्षोभतो वाहादपरे मुमुहुर्मदात् ॥ १८ ॥
 कश्चिदभ्यागते वीरे जिघांसौ मुदमादधौ ।
 परावृत्य गते क्षुब्धो विषसादाहवप्रियः ॥ १९ ॥
 बहुभिः सहयुध्वानः परिभ्रम्य रणोल्बणाः ।
 नामग्राहमुपेयुः केऽप्यग्रे पूर्ववृता वयम् ॥ २० ॥

१२. वेश्यायाः—यथार्थम् । वेश्याया इव विह्वलम्—विशाख इव विह्वली । अवच्छलात्—इव च्छलात् ।

१४. कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन्समदा इव—कान्त्याननच्छलादाजेर्व्यहसन्समदा इव; कान्त्या जनच्छलादानैर्व्यहसन्प्रमदा इव । समदाः—संमदात् । १५. रजोधने रणे—रजोधनरणे ।

१६. रणार्थिनाम्—रणार्पिताः । जिह्वाभोगाः—जिह्वाभागाः । रणक्षये—रणजिरे ।

१७. प्रज्वलत्कान्तिचक्राणि—प्रज्वलत्कान्तिवक्राणि । चण्डांशुमण्डलश्रीणि—चण्डेषुमण्डलश्रीणि ।

१८. घोरैः—धीरैः । वाहात्—वाहा न । १९. क्षुब्धः—क्षुब्धे ।

अभितोऽप्यागतान्वीरान्योधी रणमदोल्बणान् ।
 प्रत्यघ्नंस्तद्भुजादण्डे रोमोद्गमभृतो मदात् ॥ २१ ॥
 शस्त्रभिन्नेभकुम्भेभ्यो मौक्तिकानि व्युतान्यधुः ।
 आहवक्षेत्रमभ्युपकीर्तिबीजोत्करश्रियम् ॥ २२ ॥
 वीराणां विषमैर्घोषैर्विद्रुता वारणा रणे ।
 शास्यमाना अपि त्रासाद्भेजुर्धूताङ्कुशा दिशः ॥ २३ ॥
 रणे बाणगणैर्भिन्ना भ्रमन्तो भिन्नयोधिनः ।
 निममज्जुर्गलद्रक्तनिमग्नाः सुमहागजाः ॥ २४ ॥
 अपरेऽस्त्रसरित्पूरे रथेषूच्चैस्तरेष्वपि ।
 रथिनोऽभिरथिं क्रुद्धा हंकृतैर्व्यसृजन्शरान् ॥ २५ ॥
 खड्गनिर्लूनमूर्धानो निपतन्तोऽपि वाजिनः ।
 प्रथमं पातयामासुरसिना दारितानरीन् ॥ २६ ॥
 वीराणां शस्त्रभिन्नानां शिरांसि निपतन्त्यपि ।
 अधावन्दन्तदष्टौष्ठभीषणान्यरिषु क्रुधा ॥ २७ ॥
 शिरांसि वरयोधानामर्धचन्द्रहृतान्यपि ।
 आददाना भृशं पादैः श्येना व्यानशिरे दिशः ॥ २८ ॥
 शस्त्रच्छिन्नगजारोहा विभ्रमन्त इतस्ततः ।
 युगान्तवातचलिताः शैला इव गजा बभ्रुः ॥ २९ ॥
 क्रोधादभ्यापतदन्तिदन्तारूढेषु वाजिषु ।
 अश्वारूढा गजारोहप्राणान्प्रासैरपाहरन् ॥ ३० ॥

२१. अप्यागतान्—अभ्यागतान् । योधी—योद्धुम् । रणमदोल्बणान्—रणमदोद्धताः । 'प्रत्यघ्नन्'
 इ०—प्रत्यनन्दन्भुजादण्डरोमोद्गमभृतो भटाः ।

२४. निमग्नाः सुमहागजाः—निम्नगासु महागजाः ।

२५. अभिरथिं क्रुद्धा हंकृतैः—अभिक्रुधा क्रुद्धहंकृतैः ।

२७. शस्त्रभिन्नानाम्—शस्त्रभिन्नानि । दन्तदष्टौष्ठभीषणान्यरिषु—दन्तदष्टौष्ठभीमान्यभिरिषुम् ।

२८. दिशः—नभः ।

३०. दन्तिदन्तारूढेषु वाजिषु—दन्तिदन्तारूढा नृवाजिषु । अश्वारूढाः—अश्वारोहाः ।

गजारूढान्मिलदन्तिदन्तसंघर्षजोऽनलः ।
 योधाञ्शस्त्रहतप्राणानदहत्सहसारिभिः ॥ ३१ ॥
 उत्क्षिप्ता अपि हस्तीन्द्रैः कोपनैः पत्तयः करैः ।
 ते रिपूनहनन्खड्गपातैः स्वस्य पुरः प्रभोः ॥ ३२ ॥
 उत्क्षिप्य करिभिर्दूरं मुक्तानां योधिनां दिवि ।
 प्रापि जीवात्मभिर्दिव्याङ्गनाकण्ठपरिग्रहः ॥ ३३ ॥
 खड्गैर्धवलधारालैर्निहत्य करिणां करान् ।
 यैर्भुवापि समं वृद्धं शरूया तान्पत्तयोऽहरन् ॥ ३४ ॥
 उत्क्षिप्याभिदिवं नीताः पत्तयः करिभिः करैः ।
 दिव्याङ्गनाभिरादातुं रक्ताभिर्वृतमम्बरम् ॥ ३५ ॥
 मिलितेषु मिथो योद्धुं दन्तिषु प्रसभं भटाः ।
 अगृह्णन्सहयुध्वानः शस्त्रैः प्राणान्परस्परम् ॥ ३६ ॥
 धन्विनस्तुरगारूढा गजारोहाञ्शरैः क्षतान् ।
 प्रत्यैक्षन्मूर्छितान्भूयो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ॥ ३७ ॥
 क्रुद्धस्य दन्तिनः पत्तिर्जिघृक्षोरसिना करम् ।
 निर्भिद्य दन्तमुसलानारुरोह जिघृक्षया ॥ ३८ ॥
 खड्गेनामूलतो हत्वा दन्तिनोऽङ्घ्रिचतुष्टयम् ।
 प्रपतिष्णोः प्रविष्टोऽपि पदातिर्निरगाद्भुतम् ॥ ३९ ॥
 करेण करिणा वीरः सुगृहीतोऽपि कोपिना ।
 असिनासूअहाराद्यु तस्यैव स्वयमक्षतः ॥ ४० ॥
 तुरंगी तुरगारूढं प्रासेनाहत्य वक्षसि ।
 पततस्तस्य नाज्ञासीत्प्रासघातं स्वके हृदि ॥ ४१ ॥

३१. गजारूढान्—रूपा मिथः । सहसारिभिः—सह सादिभिः ।

३२. हस्तीन्द्रैः—दन्तीन्द्रैः । ते रिपूनहनन्—तद्विपूनहरन् । खड्गपातैः—खड्गघातैः ।

३३. दिवि—दिवः । दिव्याङ्गनाकण्ठपरिग्रहः—दिव्याङ्गनैषां विग्रहैर्मही ।

३५. वृतम्—व्याप्तम् ।

३७. प्रत्यैक्षन्—प्रत्यैच्छन् ।

[प्रासपातम् ।

३८. दन्तिनः—करिणः । दन्तमुसलान्—दन्तमुसलेन ।

४१. तुरंगी—तुरगी । प्रासघातम्—

तुरंगसादिनं शस्त्रहतप्राणं गतं भुवि ।
 अन्त्राढ्योऽपि महावाजी नात्रस्तनयनोऽत्यजत् ॥ ४२ ॥
 द्विषा प्रासहतप्राणो वाजिपृष्ठदृढासनः ।
 हस्तोद्धृतमहाप्रासो भटो जीवन्निवाभ्रमत् ॥ ४३ ॥
 खड्गेन शितधारेण भिन्नोऽपि रिपुणाश्वगः ।
 नामूर्च्छत्कोपतो हन्तुमियेष च पतन्नपि ॥ ४४ ॥
 मिथः प्रासहतौ वाजिच्युतौ भूमिगतौ रुषा ।
 शरूया युयुधतुः कौचित्केशाकेशि भुजाभुजि ॥ ४५ ॥
 रथिनो रथिभिर्बाणैर्हतप्राणा दृढासनाः ।
 कृतकार्मुकसंधानाः सप्राणा इव मेनिरे ॥ ४६ ॥
 न रथी रथिनं भूयः प्राहरच्छस्त्रमूर्च्छितम् ।
 प्रत्याश्वसन्तं मत्त्वैनं नागमद्युद्धलोभतः ॥ ४७ ॥
 अन्योन्यं रथिनौ कौचिद्धृतप्राणौ दिवं गतौ ।
 एकामप्सरसं प्राप्य युयुधाते वरायुधौ ॥ ४८ ॥
 मिथोऽर्धचन्द्रनिर्लूनमूर्धनौ रुषितौ रुषा ।
 खचरैर्भुवि नृत्यन्तौ स्वकबन्धावपश्यताम् ॥ ४९ ॥
 रणाङ्गणे शोभितपङ्कपिच्छिले कथं कथंचिन्ननृतुर्धृतायुधाः ।
 नदत्सु तूर्येषु परेतयोषितां गणेषु गायत्सु कबन्धराजयः ॥ ५० ॥
 इति सुररिपुर्वृत्ते युद्धे सुरासुरसैन्ययो
 रुधिरसरितां मज्जदन्तिव्रजेषु तटेष्वलम् ।
 अरुणनयनः क्रोधापीनभ्रमद्भुकुटीमुखः
 सपदि ककुभामीशानभ्यागमत्स युयुत्सया ॥ ५१ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये द्वंद्वप्रधानं नाम
 षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

४२. अन्त्राढ्यः—अन्त्राद्यः। ४३. हस्तोद्धृतमहाप्रासः—हस्तोद्धृतमहाप्रासाः। अभ्रमत्—अभवत्।
 ४४. खड्गेन—भलेन। च पतन्—निपतन्। ४५. प्रासहतौ—प्रहारतः। शरूया—शस्त्रैः। ४६. मेनिरे—रोजिरे।
 ४७. मत्त्वैनम्—अन्विच्छन्। ४८. हृतप्राणौ—हतप्राणौ। ४९. रुषितौ—रथिनौ। खचरैः—खेचरौ।
 ५१. क्रोधापीनभ्रमद्भुकुटीमुखः—क्रोधादीमभ्रमद्भुकुटीमुखः; क्रोधासीनभ्रमद्भुकुटीमुखः।

सप्तदशः सर्गः ।

दृष्ट्वाभ्युपेतमथ दैत्यपतिं पुरस्ता-
 त्सङ्ग्रामकेलिकुतुकेन घनप्रमोदम् ।
 योद्धुं मदेन मिमिलुः ककुभामधीशा
 बाणान्धकारितदिगम्बरगर्भमेत्य ॥ १ ॥
 देवद्विषां परिवृढो विकटं विहस्य
 बाणावलीभिरभितः कुपितो ववर्ष ।
 शैलानिव प्रबलवारिधरो गरिष्ठा-
 नम्भस्ततीभिरथ गाढमनारताभिः ॥ २ ॥
 जम्भद्विषत्प्रभृतिदिक्पतिचापमुक्ता
 बाणाः शिता असुरराजकबाणसंघान् ।
 अह्नाय ताक्ष्यनिवहा इव नागपूगा-
 न्सद्यो विचिच्छिदुरलं कणशो रणान्ते ॥ ३ ॥
 ते प्रज्वलत्फलमुखैर्विशिखैः सुरारिं
 नामाङ्कितैः पिहितदिग्गगनान्तरालैः ।
 प्राच्छादयंस्तृणचयैरिव हव्यवाहं
 चिच्छेद सोऽपि सुरसैन्यशराञ्छरौघैः ॥ ४ ॥
 दैत्येश्वरो ज्वलितरोषविशेषभीमः
 सद्यो मुमोच युधि यान्विशिखान्सहेलम् ।
 ते प्रापुरुद्भटभुजंगमभीमभावं
 गाढं बबन्धुरपि तांस्त्रिदशेन्द्रमुख्यान् ॥ ५ ॥

१. दैत्यपतिम्—तं च पतिम् । घनप्रमोदम्—घनप्रसादम् । बाणान्धकारितदिगम्बरगर्भम्—बाणान्धकारितदिगम्बरभक्तिम् ।

२. प्रबलवारिधरो गरिष्ठानम्भस्ततीभिः—प्रबलवारिधरो-परिष्ठानम्भस्ततीभिः; प्रचुरवारिधरो गरिष्ठानम्भस्तनीभिः ।

३. असुरराजकबाणसंघान्—दनुजनायकबाणसंघान् ।

४. ते—तैः । विशिखैः सुरारिम्—समरेऽसुरारिम् ।

५. गाढम्—बाढम् । त्रिदशेन्द्रमुख्यान्—त्रिदिवेन्द्रमुख्यान् ।

ते नागपाशविशिखैरसुरेण बद्धाः
 श्वासानिलाकुलमुखा विमुखा रणान्तात् ।
 दिङ्मायका बलरिपुप्रमुखाः स्मरारि-
 सूतोः समीपमगमन्विपदन्तहेतोः ॥ ६ ॥
 दृष्टिप्रपातवशातोऽपि पुरारिसूनो-
 स्ते नागपाशघनबन्धविपत्तिदुःखात् ।
 इन्द्रादयो मुमुचिरे स्वयमस्य देवाः
 सेवां व्यधुश्च पुनरेत्य महाजिगीषोः ॥ ७ ॥
 उद्यत्प्रकोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशत्रु-
 रह्नाय सारथिमवोचत चण्डबाहुः ।
 बद्धा मया सुरपतिप्रमुखाः प्रसह्य
 बालस्य धूर्जटिसुतस्य निरीक्षणेन ॥ ८ ॥
 मुक्ता बभ्रूवुरधुना तदिमान्विहाय
 कर्तास्म्यहं समरभूमिपशूपहारम् ।
 तत्स्यन्दनं सपदि वाहय शंभुसूनुं
 द्रष्टास्मि दर्पितभुजाबलमाहवाय ॥ ९ ॥
 तत्स्यन्दनः सपदि सारथिसंप्रणुन्नः
 प्रक्षुब्धवारिधरधीरगभीरघोषः ।
 चण्डश्चचाल दलिताखिलशत्रुसैन्य-
 मांसास्थिशोणितसुपङ्कविलुप्तवेगः ॥ १० ॥
 दृष्ट्वा रथं प्रलयवातचलद्विरीन्द्र-
 कल्पं दलद्वलविरामविशेषरौद्रम् ।

६. श्वासानिलाकुलमुखाः— श्वासाकुलाकुलमुखाः । रणान्तात्—रणस्य ।

८. उद्यत्प्रकोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशत्रुः— उद्यत्प्रकोपदहनोऽप्यसुरेन्द्रसूनुः ।

१०. प्रक्षुब्धवारिधरधीरगभीरघोषः— प्रारब्धवारिधरधीरगभीरघोषः । चण्डः—चण्डम् । दलि-
 ताखिलशत्रुसैन्यमांसास्थिशोणितसुपङ्कविलुप्तवेगः— दलिताखिलशत्रुसैन्यमांसास्थिशोणितजपङ्कविलुप्त-
 चक्रः । ११. दलद्वलविरामविशेषरौद्रम्—दलद्वलविरामविशेषरौद्रम् । समरकेलिकुतूहलोत्कम्-
 कलहकेलिकुतूहलोत्कम् ।

अभ्यागतं सुररिपोः सुरराजसैन्यं
 क्षोभं जगाम परमं भयवेपमानम् ॥ ११ ॥
 प्रभुभ्यमानमवलोक्य दिगीशसैन्यं
 शंभोः सुतं समरकेलिकुतूहलोत्कम् ।
 उदामदोः कलितकार्मुकदण्डचण्डः
 प्रोवाच वाचमुपगम्य स कार्तिकेयम् ॥ १२ ॥
 रे शंभुतापसशिशो बत मुञ्च मुञ्च
 दोर्दर्पमत्र विरम त्रिदिवेशकार्यात् ।
 शस्त्रैः किमत्र भवतोऽनुचितैरसारैः-
 बालत्वकोमलभुजकृमभारभूतैः ॥ १३ ॥
 एकस्त्वमेकतनयोऽसि गिरीशगौर्योः
 किं यासि कालविषयं विषमैः शरैर्मै ।
 सङ्ग्रामतोऽपसर जीव पितुर्जनन्याः
 पूर्णं प्रविश्य वरमङ्कतलं विधेहि ॥ १४ ॥
 सम्यक्स्वयं किल विमृश्य गिरीशपुत्र
 जम्भद्विषोऽस्य जहिहि प्रतिपक्षमाशु ।
 एष स्वयं पयसि मज्जति दुर्विगाहे
 पाषाणनौरिव निमज्जयते पुरा त्वाम् ॥ १५ ॥
 इत्थं निशम्य वचनं युधि तारकस्य
 कम्पाधरो विकचकोकनदारुणाक्षः ।
 कोपात्रिलोचनसुतो धनुरीक्षमाणः
 प्रोवाच वाचमुचितां परिमृज्य शक्तिम् ॥ १६ ॥
 दैत्याधिराज भवता यदवादि गर्वा-
 त्तत्सर्वमप्युचितमेव तवैव किंतु ।

१३. शंभुतापसशिशो-शंभुतान्तव शिशो । दोर्दर्पम्-दौर्द्वयम् । त्रिदिवेशकार्यात्-त्रिदिवेन्द्रका-
 र्यात् । शस्त्रैः-शस्त्रैः । असारैः-चरित्रैः । बालत्वकोमलभुजकृमभारभूतैः- बालाब्जकोमलभुजाक्रम-
 भीरुभूतैः । १४. एकतनयः-एव तनयः । सङ्ग्रामतः-तत्रासतः । १५. दुर्विगाहे-दुर्विगाढे ।

द्रष्टास्मि ते प्रवरबाहुबलं वरिष्ठं
शस्त्रं गृहाण कुरु कार्मुकमाततज्यम् ॥ १७ ॥

इत्युक्तवन्तमवदन्निपुरारिपुत्रं
दैत्यः क्रुधौष्ठमधरं किल निर्विभुज्य ।
युद्धार्थमुद्रटभुजाबलदर्पितोऽसि
बाणान्सहस्र मम शातितशत्रुपृष्ठान् ॥ १८ ॥

दुःप्रेक्षणीयमरिभिर्धनुराततज्यं
सद्यो विधाय विषमान्विशिखान्यधत्त ।
सक्रोधभीमभुजगेन्द्रनिभं स्वचापं
चण्डं प्रपञ्चयति जैत्रशरे कुमारे ॥ १९ ॥

कर्णान्तिमेत्य दितिजेन विकृष्यमाणं
कोदण्डदण्डमभितः सुषुवे शरौघान् ।
व्योमाङ्गणे लिपिकरान्स्वकरप्रहासा-
नद्रेरशेषककुभां पतिवत्करिष्यत् ॥ २० ॥

बाणैः सुरारिधनुषः प्रसृतैरनन्तै-
निर्घोषभीषितभटैर्लसदंशुजालैः ।
अन्धीकृताखिलसुरेश्वरसैन्यकोऽसौ
छन्नाकृतिः स विषयं न जगाम दृष्टेः ॥ २१ ॥

देवेन मन्मथरिपोस्तनयेन गाढ-
माकर्णकृष्टमभितो धनुराततज्यम् ।
बाणान्सूत विविधान्युधि यान्विजैत्रै-
स्तैः सायका विविदिरे सहसा सुरारेः ॥ २२ ॥

१७. अवादि-अवोचि । १८. उद्रटभुजाबलदर्पितः-उद्रटभुजावलिदर्पितः। शातितशत्रुपृष्ठान्-
शोणितरक्तपृष्ठान् । १९. चण्डं प्रपञ्चयति जैत्रशरे कुमारे-चण्डप्रभं यशसि जैत्रशरं कुमारः ।

२०. सुषुवे-शुशुभे। स्वकरप्रहासान्-किरणप्ररोहैः। अद्रेः-सान्द्रैः। पतिवत्करिष्यत्-पलितं करिष्यत्।

२१. अन्धीकृताखिलसुरेश्वरसैन्यकोऽसौ-अन्धीकृताखिलसुरेश्वरसैन्यकैः सः। छन्नाकृतिः स विष-
यम्-छन्नः कुतोऽपि विषयम्। २२. विविधान्-निशितान्। विजैत्रैः-विजैत्रान्। विविदिरे-ब्रिभिदिरे।

रेजे सुरारिशरदुर्दिनके निरस्ते
 सद्यः स्वयं निखिलखेचरखिन्नदेहे ।
 देवप्रभोः प्रभुरिव स्मरशत्रुसूनुः
 प्रद्योतनः सुघनदुर्धरधामधाम ॥ २३ ॥
 तत्राथ दुःसहतरं तरसा तरस्वी
 धामाधिकं दधति धीरतरे कुमारे ।
 मायामयं समरमाशु महासुरेन्द्रो
 मायाप्रपञ्चचतुरो रचयांचकार ॥ २४ ॥
 अह्नाय कोपकलुषो विकटं विहस्य
 व्यर्थं समर्थं वरशस्त्रयुधं कुमारे ।
 जिष्णौ जगद्विजयदुर्ललितः सहेलं
 वायव्यमस्त्रमसुरो धनुषि न्यधत् ॥ २५ ॥
 संधानमात्रसममस्य युगान्तकाल-
 भूतभ्रमं परुषभीषणघोरघोषः ।
 उद्धूतधूलिपटलीपिहिताम्बरान्तः
 प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यवहत्समीरः ॥ २६ ॥
 कुन्दोज्ज्वलानि सकलातपवारणानि
 धूतानि तेन मरुता सुरसैनिकानाम् ।
 उड्डीयमानवरहंसकुलोपमानि
 सङ्ग्रामधूलिमलिने नभसि प्रसस्रुः ॥ २७ ॥
 विध्वस्य तेन सुरसैन्यमहापताका
 नीता नभस्तलमलं नवमल्लिकाभाः ।

२३. सद्यः स्वयम्—सद्यस्तराम् । निखिलखेचरखिन्नदेहे—निखिलखेचरखेदहेतौ । देवप्रभोः प्रभुः—
 देवः प्रभाप्रभुः । सुघनदुर्धरधामधाम—सुघनदुर्धरधामधामा । २४. धामाधिकं दधति
 धीरतरे—धामादधावधिकधीरतरः । मायाप्रपञ्चचतुरः—मायाप्रचारचतुरः । २५. व्यर्थम्—व्यर्थम् ।
 २६. संधानमात्रसमम्—संधानकालसमम् । युगान्तकालभूतभ्रमम्—युगान्तकालभूमभ्रमः । उद्धूत-
 धूलिपटलीपिहिताम्बरान्तः—उद्धूतधूलिपटलीपिहिताम्बराशः ; उद्धूतधूलिपटलीपिहिताम्बराङ्गः । व्य-
 वहत्—अप्यसरत् । २७. सङ्ग्रामधूलिमलिने—मेघाभ्रधूलिमिलिते ।

स्वर्गापगाजलमहौघसहस्रलीलां
 व्यातेनिरे दिविचरीं चिरविभ्रमेण ॥ २८ ॥
 भ्रष्टाः खरेण मरुता रथराजयोऽपि
 दोधूयमाननिपतिष्णुतुरंगमाश्व ।
 वित्रस्तसारथिवरप्रकराः समन्ता-
 द्वावृत्तिमापुरवनौ सुरवाहिनीनाम् ॥ २९ ॥
 धूतानि तेन सुरसैन्यमहागजानां
 सद्यः कुलानि विधुराणि दलत्कुथानि ।
 पेतुः क्षितौ कुपितवासववज्रलून-
 पक्षस्य भूधरकुलस्य तुलां वहन्ति ॥ ३० ॥
 हित्वायुधानि सुरसैन्यतुरंगधारा-
 वेगेन तेन विधुता विधुरा रणान्ते ।
 शस्त्राभिघातमनवाप्य निपेतुरुर्व्यां
 स्वीयेषु वाहनवरेषु पतत्सु सत्सु ॥ ३१ ॥
 तेनाहतास्त्रिदशसैन्यपदातयोऽपि
 स्रस्तायुधाः सुविधुराः परुषं रसन्तः ।
 वात्या विधूतदलवद्भ्रममेत्य दूरं
 निःपेतुरम्बरतलादसुधातलेऽपि ॥ ३२ ॥
 इत्थं विलोक्य सुरसैन्यमशेषमेव
 दैत्येश्वरेण विधुरीकृतमस्त्रयोगात् ।
 स्वर्लोकनाथकमलाकलनैकहेतुं
 दिव्यं प्रभावमतनोदतनुं स देवः ॥ ३३ ॥

२८. दिविचरीं चिरविभ्रमेण—दिविचरीचिरविभ्रमेण । २९. दोधूयमाननिपतिष्णुतुरंगमाश्व—
 दोधूयमाननिपतिष्णुतुरंगमध्ये । वित्रस्तसारथिवरप्रकराः—विध्वस्तसारथिरथप्रवराः । व्यावृत्तिमापुः—
 व्यावृत्य पेतुः । ३०. कुलानि—शतानि । दलत्कुथानि—गलत्कुथानि ।

३१. सुरसैन्यतुरंगधारावेगेन—सुरसैन्यतुरंगवारा दैत्येन । शस्त्राभिघातमनवाप्य निपेतुः—शस्त्राभि-
 घातमथिताः परिपेतुः । वाहनवरेषु—वारणवरेषु । ३२. वात्या विधूतदलवद्भ्रमम्—वायोर्दिवृन्त-
 दलवृन्दमिव । अपि—ते । ३३. स्वर्लोकनाथकमलाकलनैकहेतुम्—स्वर्लोकनाथकमलाकुशलैकहेतुम् ।

तेनोद्धतं सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यं
 स्वास्थ्यं प्रपद्य पुनरेव युधे प्रवृत्तम् ।
 दृष्ट्वा सृजद्दहनदैवतमस्त्रमिद्ध-
 ॥ उद्दीप्तकोपदहनः सहसा सुरारिः ॥ ३४ ॥
 तत्कालजातजलदद्युतयो नभोन्ते
 तत्रान्धकारितदिशो घनधूमसंधाः ।
 सद्यः प्रसस्त्रुरसितोत्पलदामभासो
 दृग्गोचरत्वमखिलं द्युसदां हरन्तः ॥ ३५ ॥
 दिक्चक्रवालमिलितैर्मलिनैस्तमोभि-
 लिप्तं नभस्तलमलं घनवृन्दसान्द्रैः ।
 धूमैर्विलोक्य मुदिताः खलु राजहंसा
 गन्तुं सरः सपदि मानसमीपुरुच्चैः ॥ ३६ ॥
 जज्वाल वह्निरतुलः सुरसैनिकेषु
 कल्पान्तकालदहनप्रतिमः समन्तात् ।
 आशामुखान्यपि दधन्निखिलानि कीला-
 जालैरलं कपिलयन्सकलं नभोऽपि ॥ ३७ ॥
 उज्जागरस्य दहनस्य निर्गलस्य
 ज्वालावलीभिरतुलाभिरनारताभिः ।
 कीर्णं पयोदनिवहैरिव धूमसंधै-
 व्योमाभ्यलक्ष्यत कुलैस्तडितामिवोच्चैः ॥ ३८ ॥
 तद्भीतितो वियति चाद्भुतसंचरेण
 दीर्घेण तेन दहनेन सुदुःसहेन ।
 दन्दह्यमानमनिशं सुरराजसैन्य-
 मत्याकुलं शिवसुतस्य समीपमायात् ॥ ३९ ॥

३४. उद्धतम्—अन्वितम् । उद्दीप्तकोपदहनः—उच्चैः प्रकोपदहनः ।

३६. मुदिताः—पिहिताः । ३७. कपिलयन्—कपिशयन् ।

३९. तद्भीतितः—तत्प्रान्ततः । चाद्भुतसंचरेण—विदुतस्त्रेचरेण । आयात्—आगात् ।

इत्यग्निना घनतरेण ततोऽभिभूतं
 तद्देवसैन्यमखिलं विकलं विलोक्य ।
 सस्मेरवक्रकमलोऽन्धकशत्रुसूनु-
 र्बाणासनेऽथ समधत्त स वारुणास्त्रम् ॥ ४० ॥
 घोरान्धकारनिकरप्रतिमो युगान्त-
 कालानलप्रबलधूमनिभो नभोन्ते ।
 गर्जारिवैर्विधमयन्नवनीधराणां
 शृङ्गाणि मेघनिवहो घनमुज्जगाम ॥ ४१ ॥
 विद्युलता वियति वारिदवृन्दवर्ग-
 गम्भीरभीषणरवैः कपिशीकृताशा ।
 घोरा युगान्तचलितस्य भयंकरस्य
 कालस्य लोलरसनेव चमच्चकार ॥ ४२ ॥
 कादम्बिनी विरुरुचे बिसकण्ठिकाभि-
 रुत्तालकालरजनीव रदावलीभिः ।
 व्योम्न्युच्चकैरचिररोचिररोचताग्रे
 दृष्टिच्छलाद्विषमकोपविभीषणेव ॥ ४३ ॥
 व्योम्नस्तलं पिदधतां ककुभां मुखानि
 गर्जारिवैरविततैस्तुदतां मनांसि ।
 अम्भोभृतामतितरामनणीयसीभि-
 र्धारावलीभिरभितो ववृषे समूहैः ॥ ४४ ॥
 बह्वीयसाधिकतराः सहसा रसेन
 घ्नन्त्यस्तटे निजकुलेऽप्यसुरप्ररूढे ।
 मेघान्धकारपटलोपिहिते नभोन्ते
 नद्यः प्रचेलुरभितः प्रमदा इवाढ्याः ॥ ४५ ॥

४१. विधमयन्-विघटयन्। ४२. वारिदवृन्दवर्गगम्भीरभीषणरवैः-वारिदवृन्दवर्गे गम्भीरभीषणरवे।

४३. दृष्टिच्छलात्-दृष्टिच्छटा । विषमकोपविभीषणा-विषमरोषविभीषणा ।

४४. अविततैः-अविरतैः ४५. बह्वीयसा-बंहीयसा । अप्यसुरप्ररूढे-इव सुप्ररूढे । प्रमदा-हवाढ्याः-प्रमदाहवाय ।

आप्लाविताहवभ्रुवां पिहिताम्बराणां
 गम्भीरगर्जितपतद्विधुरासुराणाम् ।
 वृष्ट्या तथा जलमुचां वरुणास्त्रजानां
 विश्वोदरंभरिरथ प्रशशाम वह्निः ॥ ४६ ॥
 दैत्योऽपि रोषकलुषो निशितैः क्षुरप्रै-
 राकर्णकृष्टधनुरुत्पतितैः स भीमैः ।
 तद्भीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्यै-
 र्गाढं जघान मकरध्वजशत्रुसूनुम् ॥ ४७ ॥
 देवोऽपि दैत्यविशिखप्रकरं स चापं
 बाणैश्चकर्त कणशो रणकेलिकारः ।
 योगीव योगविनिषक्तमना यमाद्यैः
 सांसारिकं विषयवर्गममोघवीर्यैः ॥ ४८ ॥
 भ्रूभङ्गभीषणमुखोऽसुरचक्रवर्ती
 संदीप्तकोपदहनोऽथ रथं विहाय ।
 क्रीडत्करालकरवालकरो दधान-
 श्रमाभ्यधावदभितस्त्रिपुरारिपुत्रम् ॥ ४९ ॥
 अभ्यापतन्तमसुरेश्वरमीशपुत्रो
 दुर्वारबाहुविभवं सुरसैनिकैस्तैः ।
 दृष्ट्वा युगान्तदहनप्रतिमां मुमोच
 शक्तिं प्रमोदविकसद्दनारविन्दः ॥ ५० ॥
 उदयोतिताम्बरदिगन्तरमंशुजालैः
 शक्तिः पपात हृदि तस्य महासुरस्य ।
 हर्षाश्रुभिः सह समस्तदिगीश्वराणां
 शोकोत्थबाष्पसलिलैः सह दानवानाम् ॥ ५१ ॥

४६. 'आप्लावित०' इ०—आप्लावितो बहुभ्रुवोऽपिहिताम्बराणां गम्भीरगर्जनपतद्विधुरासुराणाम् ।

४७. रोषकलुषः—कोपकलुशः । ४८. दैत्यविशिखप्रकरम्—दैत्यविशिखप्रवरम् ।

४९. त्रिपुरारिपुत्रम्—त्रिपुरारिसूनुम् ।

५०. असुरेश्वरम्—असुराधिपम् । तैः—तम् । ५१. शोकोत्थबाष्पसलिलैः—शोकोष्णबाष्पसलिलैः ।

शक्त्या हतासुमसुरेश्वरमापतन्तं
कल्पान्तवातहतिभिन्नमिवाद्रिशृङ्गम् ।

दृष्ट्वा प्ररूढपुलकाङ्कितचारुदेहा
देवाः प्रमोदमगमंस्त्रिदिवेशमुख्याः ॥ ५२ ॥

यत्रापतत्स दनुजाधिपतिः परासुः
संवर्तवातनिपतच्छिखरीन्द्रकल्पः ।

तत्रादधत्फणिपतिर्धरणीं फणाभि-
स्तद्भूरिभारविधुराभिरधो व्रजन्तीम् ॥ ५३ ॥

स्वर्गापगासलिलसीकरिणी समन्ता-
त्सौरभ्यलुब्धमधुपावलिसेव्यमाना ।

कल्पद्रुमप्रसववृष्टिरभून्नभस्तः
शंभोः सुतस्य शिरसि त्रिदशारिशत्रोः ॥ ५४ ॥

पुलकभरविभिन्नचारुदेहा भुजविभवं बहु तारकस्य शत्रोः ।
ससुरवरगणा महेन्द्रमुख्याः प्रमदमुखद्युतिसंपदोऽभ्यनन्दन् ॥ ५५ ॥

इति विषमशरारेः सूनुना जिष्णुनाजौ
त्रिभुवनखलशल्ये प्रेरिते दानवेन्द्रे ।

बलरिपुरपि नाकस्याधिपत्यं प्रपद्य
व्यजयत सुरचूडारत्नवृष्टाग्रपादः ॥ ५६ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये तारकासुरवधो नाम
सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

। समाप्तम् ।

५२. हतासुम्—अथ तारम् । कल्पान्तवातहतिभिन्नम्—कल्पान्तवातहतभिन्नम् । प्ररूढपुलकाङ्कि-
तचारुदेहाः—अवरूढपुलकाङ्कितचारुदेहाः । त्रिदिवेशमुख्याः—त्रिदशेन्द्रमुख्याः ।

५३. संवर्तवातनिपतच्छिखरीन्द्रकल्पः—संवर्तवातनिपतच्छिखरीन्द्रतुल्यः ।

५५. पुलकभरविभिन्नचारुदेहाः—पुलकभरविभिन्नवारबाणाः । ससुरवरगणाः—सकलसुरगणाः ।

५६. प्रेरिते—पातिते ।

Kālidāsa, / Parab, Kasinath Pandurang, / Mallinātha

The Kumârasambhava with the commentary (1 - 8 sargas) of Mallinātha ; ed.
with various readings

Bombay 1879

4 A.or. 2663

urn:nbn:de:bvb:12-bsb11381434-0